

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

CİLT / VOLUME II

SAYI / ISSUE 1

Temmuz / July 2016

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Alparslan CEYLAN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ERSAN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Vehbi GÜNAY	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Cüneyt KANAT	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan KAYAN	Ege Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Ertuğ ÖNER	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU	Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe Üniversitesi
Assist. Prof. Dr. David GUTMAN	Manhattanville College, New York City
Doç. Dr. Ersin GÜLSOY	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Arife KARADAĞ	Ege Üniversitesi
Assoc. Prof. Dr. Barbara S. KINSEY	Universty of Central Florida
Doç. Dr. Erkan KONYAR	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Özer KÜPELİ	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. Yahya Kemal TAŞTAN	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah TEMİZKAN	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Anıl YILMAZ	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Yahya ARAZ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nejdet BİLGİ	Celal Bayar Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Alpay BİZBİRLİK	Celal Bayar Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Cengiz ÇAKALOĞLU	Celal Bayar Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Muhammet ERTÖY	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. İrfan KOKDAŞ	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Can NACAR	Koç Üniversitesi
Dr. Maria BARAMOVA	Sofya Üniversitesi
Dr. Elizabetta BENİGNİ	Università degli Studi di Torino
Dr. Ergin ÇAĞMAN	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
Dr. Zaur GASİMOV	Orient Institut-İstanbul
Dr. Leandro Rodriguez MEDİNA	Universidad de las Américas Puebla

Makale, belge transkripsiyonları, çeviri ve kitap değerlendirmelerinde mevcut görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir ve İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'nin resmi görüşünü yansıtmamaktadır / The views expressed in the articles, documents transcriptions, translation and reviews are of the authors and do not necessarily reflect the official opinion of Izmir Katip Celebi University

Yazıların yayın hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'nindir / Copyright © by Izmir Katip Celebi University

Cibanniüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Sahibi/Owner

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi adına
Prof. Dr. Turan GÖKÇE

Editörler / Editors

Doç. Dr. Cahit TELCİ
Yrd. Doç. Dr. Beycan HOCAOĞLU

Misafir Editör / Guest Editor

Yrd. Doç. Dr. Mikail ACIPINAR

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Yrd. Doç. Dr. Beycan HOCAOĞLU

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Turan GÖKÇE
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR
Prof. Dr. Çiğdem ÜNAL
Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR
Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ
Doç. Dr. Özer KÜPELİ
Yrd. Doç. Dr. İrfan KOKDAŞ
Yrd. Doç. Dr. Nilgün Nurhan KARA
Yrd. Doç. Dr. Beycan HOCAOĞLU

Yayın Türü / Publication Type

Hakemli Süreli yayın / Peer-reviewed Periodicals

Yazışma Adresi / Corresponding Address

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri
Bilimler Fakültesi, Balatçık-Çiğli/İzmir
Tel: +90(232) 329 35 35-8508
Faks: +90(232) 329 35 19

Basımevi / Publishing House

Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri 87 sk.
No:4/A Bornova/İzmir

ISSN

2149-0678

Basım Tarihi / Publication Date

Temmuz / July 2016

Değerli Okurlar;

Üniversitemizin Tarih ve Coğrafya bölümleri olarak yayımlamakta olduğumuz derginin bu sayısında Akdeniz konulu yazıları ön plana çıkarmaya çalıştık. Bir taraftan İstanbul'da faaliyet gösteren Dubrovnikliler öte taraftan Akdenizde İspanyollar ile Osmanlı coğrafyasındaki Yahudi cemaatlerinin dikkat çekenlerinden birisi olan İzmir Yahudi Cemaatine ait kültürel mirasın önemli bir unsurunu oluşturan kitabeler konusunda Siren Bora'nın çalışması dergimizi zenginleştirmiştir. Öte taraftan belgeler kısmında İstanköy'e dair Nejdet Bilgi tarafından neşredilen belgeler özel bir arşive (Turan Muşkara) ait olmaları açısından da önem taşımaktadır. Beycan Hocaoğlu'nun haritalar üzerinden gerçekleştirdiği çalışması Varna'ya ilişkin son derecede önemli bilgiler sunmaktadır. Sayın Ergin Çağman ise bizlere başka bir konunun kapılarını açmıştır.

Bu sayımıza gerek makaleleriyle gerekse hakemlikleriyle katkıda bulunan meslektaşlarımıza teşekkür ederiz.

Cibanniüma

Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi / Journal of History and Geography Studies
Yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir / Peer-reviewed journal published twice a year

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Cilt / Volume: II

Sayı / Issue: 1

Temmuz / July 2016

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

İNCELEMELER / ARTICLES

Hüseyin Serdar Tabakoğlu

Commanding the Sea: The Spanish Naval High Command in the Early
Modern Mediterranean / Denize Hükmetmek: Erken Dönem
Akdeniz’inde İspanyol Donanma Komutanlığı 1

Siren Bora

İzmir’de Yahudi Kültürel Mirası: İbranice Yazıtlar / Jewish Cultural
Heritage in Izmir: Hebrew Inscriptions 15

Mikail Acıpınar

Osmanlı Kaynaklarında Floransa’yı Aramak: Duka, Duka-i Françe ve Duka
Gemileri İfadeleri Üzerine Bazı Bilgiler / Seeking Florence in Ottoman
Sources: Some Notes on Terms of Duke, Duke of Françe and the
Galleys of Duke 37

Ergin Çağman

Ülgener’in Protestanları: Bayramî Melâmîleri / Ulgener’s Protestans:
Bayrami Melamis 51

Beycan Hocaoğlu

Varna İlinde İsmi Değiştirilen Türkçe Yerleşme Adları / The Changed
Turkish Toponyms of Varna Province 73

BELGELER / DOCUMENTS

Nejdet Bilgi

İstanköy Kazası Hakkında 1909-1910 Yıllarına Ait 12 Belge / Twelve
Documents from the period of 1910-1912 about Kos District 93

TERCÜMELER / TRANSLATIONS

Masashi Haneda (Çev. /Trans. İlker Külbilge)

Safevi Hassa Birliklerinin Tekâmülü / The evolution of the Safavid
royal guard 125

YENİ YAYINLAR / BOOK REVIEWS

Mehmet Kuru

E. Natalie Rothman, *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*, Ithaca: Cornell University Press, 2012, 323 shf.

ISBN: 978-0-8014-4907-9 151

Nurdan Çelik

Gülhan Erkaya Balsoy, *Kabraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı: Geç Osmanlı Doğum Politikaları*, Can Yayınları, İstanbul, 2015, 254 shf.

ISBN: 978-975-07-2637-8 155

COMMANDING THE SEA: THE SPANISH NAVAL HIGH COMMAND IN THE EARLY MODERN MEDITERRANEAN

Hüseyin Serdar Tabakoğlu*

Abstract

The Ottoman and Spanish empires confronted each other in the Mediterranean of the 16th century as formidable sea-powers. The Spanish Monarchy completed the political union in the Iberian Peninsula with the end of Reconquista and moved its forces to the North Africa and thus eventually faced the Ottomans in the region. We should evaluate the rise of the Spanish naval organization in the context of Ottoman-Spanish rivalry. D. García de Toledo who became the Captain-general of the Sea in 1564, realized significant reforms in the Spanish naval organization and the galley fleet, thus he played an important role in the rise of the Spanish sea-power in the way to Lepanto.

Keywords: Ottoman, Spain, Mediterranean, sea-power, naval organization, García de Toledo

Denize Hükmetmek: Erken Modern Dönem Akdeniz’inde İspanyol Donanma Komutanlığı

Özet

Osmanlı ve İspanyol İmparatorlukları birer denizgücü olarak 16. Yüzyıl Akdeniz’inde karşı karşıya gelmişlerdi. İber Yarımadası’nda Reconquista’nın tamamlanması ile siyasi birliğini sağlayan İspanyol Monarşisi hâkimiyet sahasını Kuzey Afrika’ya taşımış ve kaçınılmaz olarak Osmanlılarla karşı karşıya gelmişti. İspanyol donanma teşkilatının bu dönemde gösterdiği gelişmeyi Osmanlı-İspanyol rekabeti içinde değerlendirmek gerekir. 1564 yılında İspanyol kadirga filosunun komutanlığına atanan D. García de Toledo donanma teşkilatında ve kadirga filosunda ciddi reformlar gerçekleştirmiş ve İnebahtı’ya giden yolda İspanya’nın Akdeniz’de önemli bir denizgücü haline gelmesinde önemli rol oynamıştı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İspanya, Akdeniz, denizgücü, donanma teşkilatı, García de Toledo

* Research Assistant, *Kırklareli University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History.*

In the 16th century the Spanish Monarchy was the principal rival of the Ottoman Empire in the Mediterranean. Especially, in the second half of the century, when Felipe II became the King of Spain, the naval struggle between two sea-powers intensified. In the 15th and 16th centuries the Spanish strategy for the Mediterranean was shaped by two important factors: The first one was the spirit of Holy War and *Reconquista*. Reconquista of the Iberian Peninsula was completed in 1492 and the fight with Islam was carried to the North Africa according to the will of Queen Isabel I. The second important factor was the raids of Turkish and Barbary corsairs to the Spanish coasts and commercial shipping. In its Mediterranean strategy the Spanish Monarchy tried to establish control by capturing and fortifying important ports (*presidios*) in the North Africa which may be used by the corsairs for raiding. On the other hand, the Spanish grip in the North Africa was limited to the coastline and the Spanish garrisons needed the assistance from local powers.¹ In addition, the Italian possessions of the Spanish Monarchy was also important for the Spanish strategy. Spain, in the 16th century, had direct or indirect control over the Italian Peninsula except for Venice and the Papacy. In addition to the naval contribution of Genova and Andrea Doria, the majority of the Spanish naval and professional land forces were deployed in the Italian ports and cities in order to send them to the zones of conflict both in Europe and the Mediterranean easily.² The key element that completes the Mediterranean strategy of Spain was the Spanish galley fleet (*la armada de las galeras de España*) because the Spanish galleys were crucial for carrying troops and resources between Spain, Italy and the North Africa and for also defending the communication lines of the Spanish Monarchy.³

From the beginning the main aim of the Mediterranean policy of the Ottomans was to secure the Eastern Mediterranean and in order to achieve this goal Mehmed II ordered immense naval preparations in newly established Imperial Shipyard in İstanbul (Tersâne-i Âmire). The first challenges that the Ottoman sea-power faced were realized by the Venetian navy and the galleys of the Order of St. John in the Aegean Sea. During the reign of Selim I Syria and Egypt were

¹ Andrew Hess, *Unutulmuş Sınırlar: 16. Yü. Akdeniz’inde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi*, trans. Özgür Kolçak, İstanbul, Küre Yayınları, 2010, p. 24-25, 42, 59-60, Beatriz Alonso Acero, *Cisneros y la conquista española del norte de África: cruzada, política y arte de la guerra*, Madrid, Ministerio de Defensa, 2006, p. 100-118, 158-194 and 225-239.

² For example, in 1567 thousands of experienced Spanish soldiers who were stationed in Sicily, Naples and Milan were sent to Flanders. In 1568, the same soldiers were sent to Spain to suppress the Morisco revolt. These professional soldiers were called to arms when all forces were mobilized against the Ottoman fleet in 1571. See Geoffrey Parker, *The Grand Strategy of Philip II*, New Haven and London: Yale University Press, 2000, p. 84.

³ I.A.A. Thompson, “Las Galeras en la Política Militar Española en el Mediterráneo durante el siglo XVI”, *Manuscripts*, 24, 2006, s. 100-101, 104 and, Juan Laborda Barceló, “Las campañas africanas de la Monarquía Hispánica en la primera mitad del siglo XVI. Vélez de Gómera: Un nuevo tipo de guerra”, *Guerra y Sociedad en la Monarquía Hispánica: Política, Estrategia y Cultura en la Europa Moderna, (1500-1700)*, Vol. I, Madrid, 2006, p. 107-108.

conquered and thus the Ottomans became new rulers of the Eastern Mediterranean. Mehmed II tried to conquer the island of Rhodes where the Knights of St. John established their headquarters and used it as a raiding base against the Ottoman coasts and shipping, but he failed. Selim I ordered the naval preparations for a campaign against Rhodes but he died in 1520. Although Mehmed II and Selim I could not achieve this purpose, the island of Rhodes was finally conquered by Süleyman I in 1522, this event shows us that there was a continuity in the Ottoman strategy towards the Mediterranean.⁴ However, we should remember that the Ottoman strategy was not independent from personalities. For example, Grand Vizier Ibrahim Pasha and Kapudan Barbaros Hayreddin Pasha were quite influential on the naval politics in the Sublime Porte in the first half of the 16th century.

The Western Mediterranean was the principal battleground for the Ottoman-Spanish struggle. The Ottoman policy for the Western Mediterranean was based on the voluntary Turkish corsairs in the North Africa and the service of the most famous corsair, Barbaros in the Ottoman service. When Barbaros became the Kapudan Pasha, the Ottoman Empire revised its politics towards the Western Mediterranean and started to follow a more aggressive naval strategy.⁵ When Spain encountered the Ottomans in the North Africa they realized that it was a different threat than the one of the local tribes because the Ottomans had both professional land forces equipped with modern firearms and an effective galley fleet. For that reason, the emperor Carlos V commanded himself the campaigns of Tunisia (1535) and Algeria (1541).⁶

When Felipe II became the king of Spain in 1556, he realized that the Spanish galley fleet was not strong enough to confront the Ottoman naval forces because the Spanish navy was mostly composed of armed merchant ships and galleys owned by the private contractors.⁷ During the early decades of the second half of the 16th century, the most of the Spanish possessions in the North Africa

⁴ İdris Bostan, "Kanuni ve Akdeniz Siyaseti 1530-1550", *Mubteşem Süleyman*, ed. Özlem Kumrular, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007, p. 26, Şerafettin Turan, "Rodos'un Zaptından Malta Muharasasına", *Kanuni Armağanı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001, p. 47-50 and Emrah Safa Gürkan, "Osmanlı-Habsburg Rekâbeti Çerçevesinde Osmanlılar'ın XVI. Yüzyıldaki Akdeniz Siyaseti", *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, ed. H. Çoruh, M. Y. Ertaş, M. Ziya Köse, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2011, p. 11-12.

⁵ İdris Bostan, "Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaletinin Kuruluşu, 1534", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizçiliği*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006.

⁶ Miguel A. de Bunes Ibarra, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve İspanyol Monarşisi: Akdeniz'in Öteki Ucununun İspanya'dan Görünümü", *OTAM*, Sayı: 5, 1994, İdris Bostan, "Preveze Deniz Zaferi ve Sonrasında Akdeniz Dünyası", *Türk Denizçilik Tarihi*, I, ed. İdris Bostan, Salih Özbaran, İstanbul, 2009, James D. Tracy, *Emperor Charles V, Impresario of War*, Cambridge University Press, 2002, p. 146-149, Özlem Kumrular, "İspanyol Kaynakları Işığında V. Karl'ın 1535 Tunus Seferi", *Yeni Belgeler Işığında Osmanlı-Habsburg Düellosu*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, p. 203-209.

⁷ Ricardo Cerezo Martínez, *Las Armadas de Felipe II*, Lisbon, 1989, p. 100.

was lost and the Ottoman sea-power began to show its strength in the Western Mediterranean. The Spanish defensive strategy was completely changed as a result of the decisive Ottoman victory in the naval battle of Djerba in 1560. In this battle the majority of the Spanish fleet was either destroyed or captured, the Spanish commanders were taken prisoner and taken to Istanbul. Felipe II, as a result of naval defeats, understood that Spain was in need of a mighty galley fleet (*muy gruesa y poderosa armada de galeras*) in order to be a sea-power that could challenge the Ottoman naval forces and thus he diverted significant resources from land forces to navy and his galley construction program.⁸

The new strategy which was adopted after the defeat of Djerba in 1560 had two important consequences. Firstly, the method of private contracts (*asientos*) in the management of galleys was reduced and thus the royal control and supervision over the galley fleets was increased considerably. Although the direct royal control of galleys was much more expensive than the method of private contracts, the Spanish statesmen thought that it was necessary to prevent the corruption and abuses of the contactors and to increase the quality of navy. The second important result of the new strategy was the start of a galley construction program in the Mediterranean shipyards of the Spanish Monarchy. Felipe II expressed his views openly in 1561: “*Spain needs a very strong fleet not only defend itself, but also strike her enemies in their own lands.*”⁹

The Spanish Naval Organization in the 16th Century

The Spanish fleets were organized in two different geographical regions: The Mediterranean and Atlantic. Although the kings of Castile and Aragon had shipyards and fleets¹⁰, modern naval organization was created in the early 16th century to prevent the corsair attacks to the Spanish coasts and commercial shipping, and later to stand against the Ottoman sea-power. The Atlantic branch of the Spanish naval organization was created in 1580 when the threats against the Spanish colonies and trade with the New World became prominent.¹¹ In the Spanish Monarchy, the king played very significant role in the decision-making process in the naval strategy towards the Mediterranean. Although Felipe II was actively involved in the naval policies as all the other branches of politics, he respected the views of senior advisers and naval commanders. The King evaluated

⁸ Thompson, “Las Galeras en la Política Militar Española...”, p. 101-103.

⁹ *Actas de las Cortes de Castilla*, publicadas por acuerdo del congreso de los diputados, vol. I, Madrid, 1861, p. 26-27, Cesáreo Fernández Duro, *Armada Española*, II, Madrid, Museo Naval, 1972, p. 49 and “From Paulo Tiepolo to the Senate and the Doge”, July 21, 1561, Madrid, *C.S.P. Venetian*, VII, no. 267.

¹⁰ In the 13th century, Alfonso, the King of Castile, had a navy composed of 18 galleys. The Kingdom of Aragon was an important naval power with 80 galleys in the 13th and 14th centuries. See Thompson, “Las Galeras en la Política Militar Española...”, p. 96-97.

¹¹ Martínez, *Las Armadas de Felipe II*, p. 156 -158.

the financial resources and military assets of the Spanish monarchy in a global aspect and determined the priorities. For example, after the defeat at Djerba in 1560, Felipe II gave priority to the Ottoman threat in the Mediterranean and devoted significant resources and manpower to the Mediterranean front of the Spanish Monarchy.¹²

The Councils of State, War and Treasure helped the king in the decision-making process by advising and preparing detailed reports of the threats that the Spanish Monarchy faced. The Council of State (*Consejo de Estado*) was responsible of the general political-military strategy of Spain and the Council of War (*Consejo de Guerra*) was in charge of the successful execution of this strategy. The Council of Treasure (*Consejo de Hacienda*) was responsible for financing military enterprises and the supervision of royal funds. The committee of galleys (*junta de galeras*) was operating under the Council of War and it was in charge of management of galley fleets. The committee dealt with the contracts of the private entrepreneurs, finance and maintenance of galleys and supervision of the accounts of the galleys. The Papacy gave important financial concessions to the Spanish Monarchy to build and arm galleys against the Ottoman threat and that was why this committee of galleys was headed by the papal representative: “*Comisario Apostólico General de la Santa Cruzada y de las demás gracias*”.¹³

The Captain-General of the Sea

The Spanish galley force in the Mediterranean was composed of different fleets. The first one, of course, was the Spanish fleet, the second was the fleet of Doria or Genova¹⁴, the third was the fleet of Naples and the last one was the fleet of Sicily. In addition to these fleets, galleys of the Knights of St. John of Malta and the Knights of St. Stephen of Florence supported the Spanish operations by corsair activities against the Ottomans.¹⁵ Although all these fleets were responsible

¹² David Goodman, *Spanish Naval Power, 1589-1665: Reconstruction and Defeat*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, p. 2.

¹³ Goodman, *Spanish Naval Power*, p. 35 and José Manuel Marchena Giménez, *La Vida y los Hombres de Las Galeras de España (Siglos XVI-XVII)*, Universidad Complutense de Madrid, Unpublished Phd. Thesis, 2010, p. 37-39.

¹⁴ Andrea Doria was the famous Genoese admiral and naval *condottiero* who served as the Captain-general of the Sea in the Spanish Monarchy for many years. Doria family provided galleys and commanded fleets through a contractual relationship with the Spanish crown. See Thomas Kirk, “Giovanni Andrea Doria: Citizen of Genoa, Prince of Melfi, Agent of King Philip II of Spain”, *Double Agents: Cultural and Political Brokerage in Early Modern Europe*, ed. Marika Keblusek and Badeloch Vera Noldus, Leiden, Boston, Brill, 2011, p. 59-70. The control of the galley fleet of Genoa and their service for the Spanish Monarchy as admirals provided Doria family a great influence in the Genoese political arena. See Thomas Kirk, “The Apogee of the Hispano-Genoese Bond, 1576-1627”, *Hispania*, vol. LXV/1, no. 219, 2005, p. 48 and 53.

¹⁵ Mikail Acıpinar, “Anti-Ottoman Activities of the Order of the Knights of St. Stephen during the Second Half of the Sixteenth Century”, in *Seapower, Technology and Trade: Studies in Turkish Maritime History*, ed. Dejanirah Couto, Feza Gunergun and Maria Pia Pedani, İstanbul, 2014, p. 165.

of different regions of the Spanish Monarchy, when a naval campaign was decided, the fleets came together and formed the Spanish galley fleet (*La Armada de las galeras de España*).¹⁶ There was a Captain-general of the Sea (*Capitán general de la Mar*) in charge of the Spanish galley fleet since 1517. He was responsible of the conduct of the Mediterranean strategy of the Spanish Monarchy and execution of all major naval operations. The Captain-generals of the Sea were Hugo de Moncada (1517-1524), Andrea Doria (1528-1560), García de Toledo (1564-1568), Juan de Austria (1568-1576), Gian Andrea Doria (1583-1606) and lastly Filiberto de Saboya. The authority of the Captain-general of the Sea could only be limited by the orders of king and the Council of War.¹⁷

The authority of the Captain-general of the Sea over the logistical needs of the armada, shipyards, galley construction, cannon foundries and gunpowder production were limited to the administrative supervision because these were under the responsibility of fleet commanders and royal officials. The Captain-general could inspect the battle-readiness of the fleets and galleys and check the accounts of galleys and payment of salaries with the royal inspectors.¹⁸ The Captain-general could relieve the fleet commanders from their duty and appoint others if he came to the conclusion of that they were unfit for the command. Only the intervention of the king could change these decisions.¹⁹

The office of the Captain-general was sometimes defined as “*Capitán general de la Mar Mediterraneo y Adriático*” in the Spanish archive documents. This expression shows us the geographical area of responsibility of the Captain-general of the Sea because there was a different captain-general for the Atlantic fleet of the Spanish Monarchy. The Captain-general and fleet commanders had jurisdiction over civil and criminal cases over the naval personnel under their command both in sea and land. This judicial power was exercised with “*auditor*”, a judge appointed by the commander, and other royal officials.²⁰ Felipe II in his instructions to D. Juan de Austria expressed that Austria would have the legal authority over his personnel in galleys both in civil and criminal cases and power to give final rule in

¹⁶ Miguel Ángel de Bunes Ibarra, “La defensa de la cristiandad: las armadas en el mediterráneo en la edad moderna”, *Cuadernos de Historia Moderna*, V, Anejos, 2006, p. 82, Esteban Mira Caballos, “El Sistema Naval Español en el Siglo XVI: Las Armadas del Imperio”, *Revista de Historia Naval*, Núm. 74. 2001, p. 43-44, Martínez, *Las Armadas de Felipe II*, p. 159-160 and I. A. A. Thompson, *War and Government in Habsburg Spain, 1560-1620*, London, University of London, The Athlone Press, 1976, p. 164.

¹⁷ Francisco-Felipe Olesa Muñido, *La Organización Naval de Los Estados Meditarraneos y en Especial de España durante Los Siglos XVI y XVII*, vol. I, Madrid, Editorial Naval, 1968, p. 541 and Martínez, *Las Armadas de Felipe II*, p. 160.

¹⁸ “The Captain-general of the Sea, Don Juan de Austria”, January 15, 1568, *CODOIN*, III, p. 308.

¹⁹ Muñido, *La Organización Naval*, I, p. 545.

²⁰ Martínez, *Las Armadas de Felipe II*, p. 153-154 and Muñido, *La Organización Naval*, I, p. 635-636.

these cases. On the other hand, Felipe reminded that Austria should have used this legal power only after consulting to professional jurists.²¹

The Captain-general of the Sea was representing the king of Spain and could give orders in the name of the king. This power helped the Captain-general in his command over the different regional fleets and multinational naval personnel of the Spanish Monarchy. In his instructions to D. García de Toledo, Felipe II wrote that all commanders would obey and respect all orders of Toledo as if the king himself ordered.²² Felipe repeated this issue to his half-brother D. Juan de Austria when he was appointed as the Captain-general in 1568: Austria would represent the king himself (*representando nuestra Persona*) and in order to provide the necessities for the galley fleet, he could give orders to everyone in the Spanish Monarchy.²³

Apparently, the Spanish Captain-general of the Sea was a very high-ranking office and enjoyed the authority to represent and act like the king himself in the sea. Furthermore, he had equal powers to the governor generals of the Spanish Monarchy. Although there were conflicts over the authority between the governor generals of Naples and Sicily and the Captain-general of the Sea, the office of Captain-general had more authority in reality. For example, in order to prevent the problems with the governor generals, Felipe II, in his instructions to Austria, in addition to all naval commanders and officials, expressed that the governor generals (*visoreyes*) of Castile, Aragon, Naples and Sicily (*de las Dos Sicilias*) would obey and respect all orders of D. Juan de Austria as if the king himself ordered.²⁴ In addition to the royal decrees, the order of commission of personalities who became the Captain-general gives us a clear picture about the ranks. D. Hugo de Moncada was the governor general of Sicily and D. García de Toledo was the governor general of Catalonia, both of them were promoted to the office of the Captain-general of the Sea. D. Juan de Austria and Filiberto de Saboya were from the royal blood and the family of Doria which was very famous in the service of the Spanish galley fleet when they became the Captain-generals.²⁵

The Deputy-General of the Sea

In the Spanish naval organization, there was a Deputy-general of the Sea (*Lugarteniente general de la Mar*) next to the Captain-general of the Sea. In 1564 Felipe II ordered D. García de Toledo to leave a deputy in his place if there was a need in the case of disease or absence (*en caso de enfermedad o ausencia*). There were different methods to determine who would become the deputy-general. The Captain-general

²¹ “The Captain-general of the Sea, Don Juan de Austria”, January 15, 1568, *CODOIN*, III, p. 306.

²² Muñido, *La Organización Naval*, I, p. 542-543.

²³ “The Captain-general of the Sea, Don Juan de Austria”, January 15, 1568, *CODOIN*, III, p. 304-309.

²⁴ “The Captain-general of the Sea, Don Juan de Austria”, January 15, 1568, *CODOIN*, III, p. 307.

²⁵ Martínez, *Las Armadas de Felipe II*, s. 159 and Muñido, *La Organización Naval*, I, p. 543.

could make a list from favorable candidates and then submit to the king, or the king could appoint a deputy-general for the fleet directly.²⁶ For instance, when Felipe II appointed D. Juan de Austria to the command of the Spanish galley fleet, he also appointed D. Luis de Requesens as the Deputy-general of the Sea. In his orders to Requesens, Felipe wrote that he would be the second in the command of the Spanish galley fleet and as a man of experience, he should have helped D. Juan de Austria in the administration of galleys and the command of the fleet. In the absence of Austria, Requesens would have the complete authority over the fleet and could give orders like the Captain-general himself. It is possible to think that Felipe II tried to compensate the lack of experience of D. Juan de Austria in the naval matters by appointing the D. Luis de Requesens.²⁷

Captain-generals of the regional fleets

The regional fleets of Spain, Genova, Naples and Sicily were commanded by their own captain-generals. Although all commanders served as equals in their area of operations, the captain-general of the Spanish fleet was considered top-ranked. These commanders could be appointed by the king by the method of direct royal

²⁶ Muñido, *La Organización Naval*, I, p. 551.

²⁷ *Archivo del Museo Naval (Madrid)*, 0452/Ms. 1238/006: “Titulo de lugarteniente general de las galeras a Luis de Requesens. 1568 Marzo 22, Madrid”, “The Deputy-general of the Sea, D. Luis de Requesens”, March 22, 1568, *CODOIN*, III, p. 309-311 and Muñido, *La Organización Naval*, I, p. 551.

control (*administracion*) or they could be selected among the private contractors by the method of contract (*asiento*).²⁸ The most famous one of these private contractors was of course Andrea Doria. The captain-generals of the regional fleets had authority in their respective area of operations and they were responsible of the battle-readiness of their galleys. The captain-generals of Naples and Sicily followed the orders of their own governor-generals for the protection of Italian coastline and communication routes. When a naval campaign was decided all regional fleets and captain-generals came together and formed the Spanish galley fleet under the command of the Captain-general of the Sea.²⁹

In order to understand how the Spanish galley fleet operated in the context of the Ottoman-Spanish rivalry in the Mediterranean we should have a closer look to D. García de Toledo who played an important role in the rise of the Spanish sea power as the Captain-general of the Sea between 1564 and 1568. In 1560, Andrea Doria who commanded the Spanish fleet for long years died and nobody was appointed to the high command officially. In this period, Felipe II declared his new naval strategy and ordered the construction of new galleys in order to become a significant sea-power. The only remaining problem for the Spanish galley fleet was the lack of talented commander and that problem was solved when D. García de Toledo was appointed as the Captain-general of the Sea in 1564.

D. García de Toledo, 1564-1568

When D. García de Toledo became the Captain-general of the Sea in February 1564, he was a fifty years old man who was suffering from gout and rheumatism. On the other hand, his experience in the naval affairs was undisputable.³⁰ D. García de Toledo, also marquis de Villafranca was the son of D. Pedro de Toledo, viceroy of Naples. Toledo began his naval career in the galleys under the command of Andrea Doria in 1539 and appointed to the command of the fleet of Naples in the age of 21. Toledo was retired due to his health problems and became viceroy and the captain-general of Catalonia. During his assignment in Barcelona he had the opportunity to supervise the construction and armament of new galleys in the shipyard of Barcelona, and also to oversee all other naval preparations. This assignment helped him to gain invaluable experience in the organization of shipbuilding and naval logistics.³¹

Felipe II declared the appointment of D. García de Toledo in February 10, 1564 and informed his viceroys and commanders on the authority of the new

²⁸ *Archivo General de Simancas*, Estado/Armada y Galeras, Legajo 445: "Relación sobre administracion de galeras."

²⁹ Esteban Mira Caballos, *Las Armadas Imperiales: La Guerra en el Mar en Tiempos de Carlos V y Felipe II*, Madrid, 2005 and Martínez, *Las Armadas de Felipe II*, p. 159.

³⁰ Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. II, trans. Sian Reynolds. Fontana/Collins, 1976, p. 1012 and Martínez, *Las Armadas de Felipe II*, p. 202.

³¹ Duro, *Armada Española*, II, p. 61-63 and Braudel, *The Mediterranean World*, II, p. 1012-1013.

captain-general of the sea.³² The King gave very detailed instructions to D. García de Toledo about the methods to organize the Spanish naval organization according to the Mediterranean strategy of the Spanish Monarchy in October 30, 1564. For example, after the loss of Tripoli and Bugia, the protection of La Goleta had the utmost importance according to Felipe and that was why he ordered to take every precaution to hold the *presido* of La Goleta.³³ D. García de Toledo faced a quite pessimistic picture when he assumed the command of the Spanish galley fleet in 1564. The battle-readiness of the Spanish galley fleet was quite insufficient because of the scarcity of munitions and other war materials and the lack of discipline among naval personnel. The Ottoman sea-power was commanded by Kapudan Piyale Pasha in Istanbul, famous corsair Turgut (Dragut) Pasha in Tripoli and Hasan Pasha in Algeria. According to Toledo all these forces threatened the coasts, ports and seas of Christendom and that was why the Spanish naval forces should have been ready to face these threats. In 1564, Toledo assessed the risks and concluded that La Goleta in Tunisia, Malta or Oran were the mostly likely targets of the Ottoman fleet in the coming spring.³⁴

The first assignment of D. García de Toledo was to capture Peñón de Vélez, an important corsair base in the coast of Morocco. 90-100 galleys and 16.000 soldiers were prepared for the campaign and the whole operation was executed with great care and caution by Toledo himself.³⁵ According to Toledo in order to increase efficiency in the naval matters there should be a connection between the Spanish galley fleet and the economic sources that feed these forces. Toledo's suggestion was the integration of the offices of the Captain-general of the Sea and the viceroyalty of Sicily. Toledo argued that this novelty in the naval organization would bring great speed and efficiency in all matters related to the Mediterranean fleet. Toledo aimed to make Sicily a naval construction and logistic center with foundries, armories and biscuit ovens in the war against the Ottoman sea-power. Felipe II approved this request and the viceroyalty of Sicily was given

³² *Archivo General de Simancas*, Varios/Galeras, Legajo 1, 33-35.

³³ *Archivo del Museo Naval (Madrid)*, 1281/009 a 013/fond. Jose Felix de Vicente Rodriguez/Doc. 4-5: "Instrucción original que el S.or. Rey D. Felipe II dio al S.or. D. García de Toledo, Capitan General de la Mar – 30 de Octubre 1564."

³⁴ *Archivo del Museo Naval (Madrid)*, Colección Navarrete, vol. XII, Fol, 295, Dto. 79: "Parecer que dio D. García de Toledo de lo que se devia proveer contra la armada del Turco el qual papel se presento en el Consejo de Galeras en Madrid – Octubre 1564", "From García de Toledo to Francisco de Eraso", August 17 1564. *CODOIN*, XXVII, p. 451-452 and "From García de Toledo to Francisco de Eraso", August 22, 1564. *CODOIN*, XXVII, p. 455-456. The assessments of D. García de Toledo did not change in 1568, the Ottoman naval forces were still threatening same targets in the Mediterranean. See *Archivo del Museo Naval (Madrid)*, 1280/014: "Discurso de García de Toledo al Consejo de Galeras, sobre lo que le parece que podría hacer la armada del turco al verano que viene y lo que al presente le ocurre decir sobre ello y lo que ha de hacer la de S.M. Minuta de época – 1568 Noviembre 6, Madrid."

³⁵ Braudel, *The Mediterranean World*, II, p. 999-1001.

to Toledo in October 7 1564 after his victory in Peñón de Vélez.³⁶ On the other hand, we should understand that this was an exceptional practice in the person of D. García de Toledo and it did not become institutional in the Spanish naval organization. According to John F. Guilmartin, the practice of integration of naval high command and economic sources and naval infrastructure was surprisingly similar to the office of the Ottoman Kapudan Pasha. As it is known the Ottoman Kapudan Pasha was high commander of the Ottoman fleet and also governor-general of the province of *Cezayir-i Bahr-i Sefid* to support the Ottoman navy in terms of manpower, material and economic sources.³⁷

The second successful operation of the Spanish galley fleet under the command of D. García de Toledo was the evasion from the Ottoman naval forces and the transport of relief forces to Malta during the Ottoman siege in 1565. When the Ottoman forces landed on the island of Malta, the Spanish forces had two options: fighting the Ottoman fleet with the existing galleys in a naval battle or sending relief forces to the island and forcing the Ottomans retreat. Felipe II ordered D. García de Toledo not to risk the Spanish galley fleet under no circumstance since the protection of the fleet was the primary objective. Malta, if lost, could be recovered later, but if the Spanish fleet was lost, not only Spain, all Christendom would be in danger.³⁸ As a result, the Spanish commanders agreed to send a relief force to Malta. In September 7, 1565, this force composed of 9600 soldiers was landed to the island of Malta in an operation commanded by Toledo. According to him, although the number of the galleys participating in the operation was more than 50, the whole operation was executed so silently and carefully and not even an oar was lost during the landing (*sin perder un remo*).³⁹

In conclusion, in the period of 1560-1564, the Spanish galley fleet recovered its losses in the naval defeat of Djerba and the shipwreck in “*La Herradura*” in terms of the number of the galleys and manpower. However, the actual recovery of the Spanish sea-power became possible only after D. García de Toledo was appointed as the Captain-general of the Sea. Toledo, during his command, managed to make the Spanish galley fleet an efficient and powerful weapon in the Mediterranean. As soon as he assumed the command, Toledo reorganized the Spanish naval organization and we can argue that the reforms of Toledo made the Spanish victory of Lepanto possible in 1571. Although there was no major

³⁶ *Archivo del Museo Naval (Madrid)*, Colección Navarrete, vol. XII, Fol, 289. Dto. 78: “Discurso que hizo D. García de Toledo para representar a S.M. sobre las ventajas que resultarían a su Real Servicio de juntarse el cargo del Reyno de Sicilia con el de la Mar, 1564” and Duro, *Armada Española*, II, p. 63.

³⁷ John F. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the 16th Century*, Conway Maritime Press, 2003, p. 124 and Braudel, *The Mediterranean World*, II, p. 1013 and İdris Bostan, “Kapudan Paşa”, *DİA*, vol. 24, 2001, p. 354-355.

³⁸ Duro, *Armada Española*, II, p. 80-81.

³⁹ “From García de Toledo to Francisco de Eraso”, September 7, 1565. *CODOIN*, XXIX, p. 482-484.

confrontation with the Ottoman fleet, in the successful operations of the Spanish galley fleet between 1564-1568, the commanders and naval personnel who would participate the naval battle of Lepanto worked together and gained experience.

Bibliography

Archives

Archivo General de Simancas

Estado/ Armada y Galeras: Legajo 445.

Varios/ Galeras: Legajo 1.

Archivo del Museo Naval (Madrid)

0452/Ms. 1238/006: "Titulo de lugarteniente general de las galeras a Luis de Requesens. 1568 Marzo 22, Madrid."

1280/014: "Discurso de García de Toledo al Consejo de Galeras, sobre lo que le parece que podría hacer la armada del turco al verano que viene y lo que al presente le ocurre decir sobre ello y lo que ha de hacer la de S.M. Minuta de época – 1568 Noviembre 6, Madrid."

1281/009 a 013/fond. Jose Felix de Vicente Rodriguez/Doc. 4-5: "Instrucción original que el S.or. Rey D. Felipe II dio al S.or. D. García de Toledo, Capitan General de la Mar – 30 de Octubre 1564."

Colección Navarrete. Vol. XII. Fol. 289. Dto. 78: "Discurso que hizo D. García de Toledo para representar a S.M. sobre las ventajas que resultarían a su Real Servicio de juntarse el cargo del Reyno de Sicilia con el de la Mar, 1564."

Colección Navarrete. Vol. XII. Fol. 295. Dto. 79: "Parecer que dio D. García de Toledo de lo que se devia proveer contra la armada del Turco el qual papel se presento en el Consejo de Galeras en Madrid – Octubre 1564".

Printed Sources

Actas de las Cortes de Castilla. Publicadas por acuerdo del congreso de los diputados. Vol. I. Madrid, 1861.

Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Archives of Venice. Vol. VII: 1558-1580, 1890.

Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España (CODOIN). Vol. III: "Correspondencia entre Don García de Toledo, cuarto Marques de Villafranca, y el Sr. D. Juan de Austria, hijo natural de Carlos V, desde el año 1571 hasta el de 1577 sobre sucesos de la armada de la liga, que fué la que combatió en Lepanto, y otras que sucesivamente se hicieron en los mismos años", Madrid, 1843.

Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España (CODOIN). Vol. XXVII: "Continuacion de los documentos relativos a Príncipe D. Carlos, Hijo de Felipe II", Madrid, 1855.

Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España (CODOIN). Vol. XXIX: "Correspondencia de Felipe II con Don García de Toledo y otros de los años 1565 y 1566, sobre los preparativos terrestres y maritimos para defender la Goleta, Malta y otros puntos contra la armada del turco", Madrid, 1856.

Other Sources

- Acero, Beatriz Alonso, *Cisneros y la conquista española del norte de África: Cruzada, política y arte de la Guerra*, Madrid, Ministerio de Defensa, 2006.
- Acıpinar, Mikail, “Anti-Ottoman Activities of the Order of the Knights of St. Stephen during the Second Half of the Sixteenth Century”, *Seapower, Technology and Trade: Studies in Turkish Maritime History*, Ed. Dejanirah Couto, Feza GunerGun and Maria Pia Pedani, İstanbul, 2014.
- Barceló, Juan Laborda, “Las campañas africanas de la Monarquía Hispánica en la primera mitad del siglo XVI. Vélez de Gómera: Un nuevo tipo de Guerra”, *Guerra y Sociedad en la Monarquía Hispánica: Política, Estrategia y Cultura en la Europa Moderna, (1500-1700)*, Vol. I, Madrid, 2006.
- Bostan, İdris, “Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaletinin Kuruluşu, 1534”, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizçiliği*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006.
- _____, “Kanuni ve Akdeniz Siyaseti 1530-1550”, *Muhteşem Süleyman*, Ed. Özlem Kumrular. İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007.
- _____, “Preveze Deniz Zaferi ve Sonrasında Akdeniz Dünyası”, *Türk Denizcilik Tarihi*, I. Ed. İdris Bostan, Salih Özbaran, İstanbul, 2009.
- _____. “Kapudan Paşa”, *DİA*, Vol. 24, 2001.
- Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, Vols. I-II, Trans. Sian Reynolds, Fontana/Collins, 1976.
- Bunes Ibarra, Miguel Ángel de, “La defensa de la cristiandad: las armadas en el mediterráneo en la edad moderna”, *Cuadernos de Historia Moderna*, Vol. V, Anejos, 2006.
- _____, “XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve İspanyol Monarşisi: Akdeniz’in Öteki Ucunun İspanya’dan Görünümü”, *OTAM*, Sayı: 5, 1994.
- Caballos, Esteban Mira, “El Sistema Naval Español en el Siglo XVI: Las Armadas del Imperio”, *Revista de Historia Naval*, Núm. 74. 2001.
- Caballos, Esteban Mira, *Las Armadas Imperiales: La Guerra en el Mar en Tiempos de Carlos V y Felipe II*, Madrid, 2005.
- Duro, Cesáreo Fernández, *Armada Española*, Vols. I-IX, Madrid, Museo Naval, 1972.
- Giménez, José Manuel Marchena, *La Vida y los Hombres de Las Galeras de España (Siglos XVI-XVII)*, Universidad Complutense de Madrid, Unpublished Phd. Thesis, 2010.
- Goodman, David, *Spanish Naval Power, 1589-1665: Reconstruction and Defeat*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002.
- Guilmartin, John F, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the 16th Century*, Conway Maritime Press, 2003.
- Gürkan, Emrah Safa, “Osmanlı-Habsburg Rekâbeti Çerçevesinde Osmanlılar’ın XVI. Yüzyıldaki Akdeniz Siyaseti”, *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, ed. H. Çoruh, M. Y. Ertaş, M. Ziya Köse, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2011.
- Hess, Andrew, *Unutulmuş Sınırlar: 16. Yy. Akdeniz’inde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi*, Trans. Özgür Kolçak. İstanbul, Küre Yayınları, 2010.
- Kirk, Thomas, “Giovanni Andrea Doria: Citizen of Genoa, Prince of Melfi, Agent of King Philip II of Spain”, *Double Agents: Cultural and Political Brokerage in Early Modern*

- Europe*, Ed. Marika Keblusek and Badeloch Vera Noldus, Leiden, Boston, Brill, 2011.
- Kirk, Thomas, "The Apogee of the Hispano-Genoese Bond, 1576-1627" *Hispania*, Vol. LXV/1, No. 219, 2005.
- Kumrular, Özlem, "İspanyol Kaynakları Işığında V. Karl'ın 1535 Tunus Seferi", *Yeni Belgeler Işığında Osmanlı-Habsburg Düellosu*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011.
- Martínez, Ricardo Cerezo, *Las Armadas de Felipe II*, Lisbon, 1989.
- Muñido, Francisco-Felipe Olesa, *La Organización Naval de Los Estados Mediterraneos y en Especial de España durante Los Siglos XVI y XVII*, Vol. I, Madrid, Editorial Naval, 1968.
- Parker, Geoffrey, *The Grand Strategy of Philip II*, New Haven and London: Yale University Press, 2000.
- Thompson, I. A. A., "Las Galeras en la Política Militar Española en el Mediterráneo durante el siglo XVI", *Manuscripts*, 24, (2006).
- _____, *War and Government in Habsburg Spain, 1560-1620*, London, University of London, The Athlone Press, 1976.
- Tracy, James D, *Emperor Charles V, Impresario of War*, Cambridge University Press, 2002.
- Turan, Şerafettin, "Rodos'un Zaptından Malta Muhasarasına", *Kanuni Armağanı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001.

İZMİR'DE YAHUDİ KÜLTÜREL MİRASI: İBRANİCE YAZITLAR

Siren Bora*

Özet

İzmir'de saptadığımız İbranice mermer yazıtlar, Yahudi kültürel mirasının önemli bir parçası olarak kabul edilmelidir. İzmir Yahudi Cemaati'nin bir tür arşiv belgesi, tapu kaydı ve soy kütüğü niteliğini taşıyan yazıtların tümü, aynı zamanda İzmir Yahudi tarihinin cansız tanıklarındır. Yazıtların büyük bir bölümü İzmir sinagoglarına, küçük bir bölümü ise Yahudi eğitim kurumlarına aittir.

Anahtar Kelimeler: İbranice yazıtlar, arşiv belgeleri, İzmir Yahudi kültürel mirası.

Jewish Cultural Heritage in Izmir: Hebrew Inscriptions

Abstract

The Hebrew marble inscriptions we determined in Izmir must be considered as an important part of Jewish cultural heritage. As a whole inscriptions, accepted qualifications a kind of archive, land registration and pedigree chart for Izmir Jewish Community also lifeless witnesses of the Izmir Jewish History. A large part of inscriptions are belong to Izmir synagogues, whereas a small part of them are belong to Jewish educational institutions.

Keywords: Hebrew inscriptions, archival documents, İzmir Jewish cultural heritage.

Giriş

İzmir'de Osmanlı Dönemi'nde kurulan ilk Yahudi yerleşim alanı, Kadifekale-Değirmendağı etekleri ile Anafartalar Caddeleri arasında kalan topografyadır. İzmir Yahudi Cemaati, bu bölge için Birinci Juderia¹ tanımlamasını kullanmaktadır. İzmir'deki İkinci Yahudi Mahallesi (İkinci Juderia) ise, yaklaşık olarak 1890'lı yıllarda Karataş, Halil Rıfat Paşa, Göztepe ve Karantina arasındaki

* Dr., *Yerel Araştırmacı*.

¹ Juderia, İspanyolca kökenli bir sözcüktür. Yahudilik anlamına gelmekte ve Yahudi bölgesini ya da Yahudi muhitini tanımlamaktadır. Dolayısıyla İspanya'da, Yahudi Diaspora'sının yaşadığı Yahudi mahallelerinin bulunduğu alanı tanımlamak için kullanılan ad da Juderia olmuştur. <http://dictionary.reverso.net/spanish-english/juder%C3%ADa> erişim tarihi: 04.07.2016.

bölgede oluşmuştur. Çözümlemesini yaptığımız yazıtlarla ilişkili olan Alliance Israelite Universelle'in Okulu, Lazaretto ve sinagoglar(biri hariç), Birinci Juderia'da inşa edilmiş yapılardır. Sadece Beit Levi Sinagogu İkinci Juderia'da, Karataş'tadır.

İzmir'e farklı dönemlerde farklı coğrafi bölgelerden gelerek yerleşen Romaniot, Karayit, Aşkenaz, Mizrahi ve Sefarad asıllı Yahudilerden oluşan İzmir Yahudi Cemaati, 19. yüzyıla değin homojen bir yapıda değildir. Göçmen Yahudiler, aralarında mevcut adet-gelenek farklılıkları, liderlik yarışları ve çıkar çatışmaları nedeniyle, bir bütünün parçası gibi hareket etmemişler; kökenleri (geldikleri kentler ya da ülkeler) ekseninde birbirinden farklı ve bağımsız küçük cemaatler oluşturmuşlardır. Her cemaatin ayrıncı niteliği ise, sahip olduğu sinagogdur. Yahudilikte sinagogun önemli bir işlevi vardır: Sinagog, cemaatin merkezidir. Bir cemaat, hatta başlı başına bir mahalle, sinagog etrafında şekillenmektedir.

İzmir Yahudileri, İzmir'in ticaret merkezi liman kent olarak önem kazanması ile birlikte ticari aktivitede söz sahibi olmuşlar; bu durum 18. yüzyılın sonlarına değin devam etmiştir. 18. yüzyılın sonları, İzmir Yahudileri'nin büyük bir ekonomik bunalımla karşı karşıya kaldığı tarihtir. Ekonomik bunalım, onu izleyen sosyal ve kültürel çöküşle perçinlenmiştir.² 1860 yılında Paris'te kurulan Alliance Israelite Universelle³, Doğu Yahudilerine yönelik geniş kapsamlı ekonomik - kültürel kalkınma programı, Alliance gönüllüleri ve okulları ile İzmir Yahudileri'nin kötü alın yazısını değiştirecektir. Elimizdeki yazıtlardan biriyle ilişkili olan Lazaretto ise, Yahudi Karantina hanesidir. Yapı, Grek, Osmanlı ve Avrupa Karantina hanelerinin aksine; kent merkezinde inşa edilmiştir.⁴

1) Alliance Israelite Universelle'in İkiçeşmelik'teki Okulları ve Şemtov Pariente

Alliance Israelite Universelle, 1873 yılında İkiçeşmelik'te İzmir'deki ilk okulunu açmıştır. Bu okul, rüştiye düzeyinde eğitim verecek olan bir erkek

² 18. Yüzyılın sonlarında başlayan ekonomik çöküş, kültürel ve sosyal yozlaşma sadece İzmir Yahudilerine özgü değildir. Söz konusu çöküş ve yozlaşmayı, Osmanlı Yahudilerinin tümünde gözlemlemek olasıdır. Bilgi için bkz. Siren Bora, *Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, İzmir 2015, 20-30.

³ 1860 yılında Paris'te bir grup Yahudi genci tarafından kurulan Alliance'ın amacı, Yahudiler arasında ülkelere göre değişen sosyal, ekonomik ve kültürel alanlardaki bölgesel farklılıkları ortadan kaldırmak ve Yahudilerin bilinçlenmesini, manevi değerlerinin gelişmesini sağlamaktır. Karanlıkta Doğu Yahudiliğinin, sefalet ve cehaletten teknik ilmi çalışma, eğitim ve nüfus planlaması ile kurtulacağı inancındaydı. Ayrıca Alliance Israelite Universelle'in Anadolu'daki etkinlikleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Henri Nahum, *Les Juifs de Smyrne a la fin du XIX.eme siecle et au debut du XX.eme siecle*, (doctorat thèse), Paris 1990, 100-110, 131-144. Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması "Alliance" Okulları 1860-1925*, Ankara 1997, 35-37. Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews the Alliance Israelite Universelle in Turkey 1860-1914*, (Phd dissertation), Harvard University, 1985. Bu tez baştan sona, Alliance Israelite Universelle'in Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki etkinliklerini ele almakta ve bu konuyu ayrıntılı olarak dile getirmektedir.

⁴ Lazaretto hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bora, *a.g.e.*, 161-170.

okuludur.⁵ Okulun müdürlüğünü yapmak üzere İzmir’e gönderilen ilk yönetici David Cazés’dır. Cazés, bir süre İzmir’de görev yaptıktan sonra Tunus’a gönderilmiş; yerine, Şemtov Pariente görevlendirilmiştir. Cazés ve Pariente, her ikisi de, Alliance’ın Paris öğretmen okulunun ilk mezunlarıdır. Hem Fas (Tetuan) kökenlidirler hem de doğdukları kentin Alliance okullarında yetişmişlerdir. Pariente, 1879 yılında İzmir’e gelmiş; gelişinden sadece birkaç ay sonra İkiçeşmelik’te Alliance’ın kız okulunun açılmasını sağlamıştır. İzmir’de tam 16 yıl görev yapan Pariente, usta bir politikacıdır. İzmir Yahudi Cemaati’nin her kesimiyle son derece iyi ilişkiler kurmuştur. Pedagojik becerisi, sağduyusu ve uzak görüşlülüğü, Alliance’ın Merkez Komitesi’nin dikkatini çekmiş; böylece çok tutulan ve önem verilen bir kişi konumuna gelmiştir. O kadar başarılı olmuştur ki, bir süre sonra adeta “*Alliance’ın bir ortağı gibi görülmeye*” başlamış; böylece yetki ve sorumlulukları arttırılmıştır. Artık Pariente’nin yetki alanı, sadece İzmir ve çevresindeki Alliance okullarının yönetiminden ve denetiminden ibaret değildir. Aynı zamanda ona, Osmanlı Devleti’nin Batı Anadolu’daki ve Avrupa’daki vilayetlerinde, Bulgaristan’da, Sakız, Rodos adalarında ve İstanbul’da bulunan Alliance okullarını denetleme görevi verilmiştir. Pariente, kendisini pedagojik etkinliklerle sınırlamadığı için seçkin Yahudi zümresinin önemli bir üyesi ve topluma mal olmuş okul müdürlerinden biri olarak tarihe geçmiştir.⁶ Aşağıda yer alan yazıt, Pariente’nin İzmir’deki başarılı çalışmalarının ve İzmir Yahudi Cemaati ile kurduğu iyi ilişkilerin somut bir göstergesi niteliğindedir.

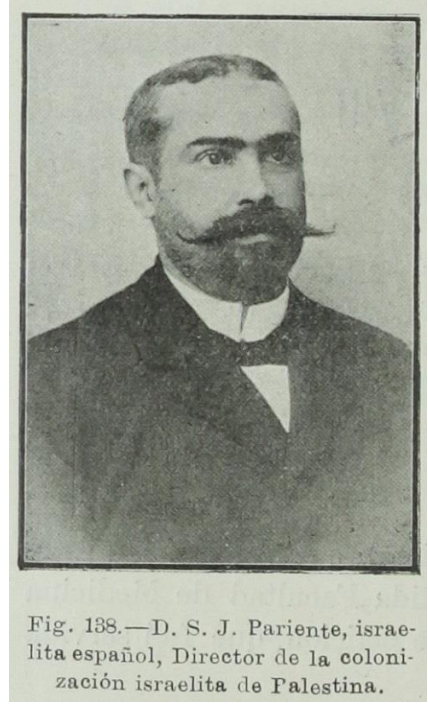
İzmir Yahudi Cemaati’nin Pariente’ye olan minnet duygularını ve sevgisini ifade eden söz konusu yazıtın bir zamanlar nerede asılı olduğunu kestirmek olanaksızdır. Muhtemelen, İkiçeşmelik’teki Alliance okullarından birinin duvarındayken; okul yıkıldıktan sonra, elde kalanlarla birlikte İzmir Hahamhane binasına taşınmıştır. Nisan 2016 tarihinde Hahamhane binasının bahçesinde bulunmuştur. Ne yazık ki mermer yazıt zarar görmüştür. Yarısı kırıktır. Bu yüzden okunabilen bölümü tercüme edilmiştir.

⁵ Alliance’a göre, erken evliliklerden doğan aşırı nüfus artışı, cehalet ve işsizlik sorunlarının tek çözüm yolu meslek eğitimi veren okullardı. Böylece Alliance tarafından, 1862 yılından itibaren başta Bağdat, Edirne, İstanbul, İzmir olmak üzere, Yahudi Cemaatlerinin yaşadığı kentlerde ardına çıraklık okulları, ziraat okulları, modern okullar açılmaya başladı. M. Jacques Bigart, “L’Action de L’Alliance Israelite en Turquie”, *Conference faite a Paris 24 Mai 1913, A L’Universite Populaire Juive*, 10. Ayrıca bu konuda bilgi için bkz Bora, *Karatay*, 102-104.

⁶ Rodrigue, *a.g.e.*, 100-109.

Resim 1a: İzmir Yahudi Cemaati Yönetimi tarafından Şemtov Pariente'ye teşekkür amacıyla hazırlanmış olan mermer yazıt

Resim 1b: Şemtov Pariente'nin fotoğrafı (Kaynak: Archives Historique de l'Alliance Israelite Universelle, Paris, AIU 2/0)

Fransızca Bölüm:

İzmir Maballi Komitesinin 9 Ocak 1883 tarihli oturumundaki kararı gereği, İsrail(ulusu) tarafından Pariente, bu okulla ilgili asil gayretleri ve buna ilaveten bu toplumsal hizmetteki aldığı mesafe nedeniyle ebedi bir takdire layık görülmüştür.

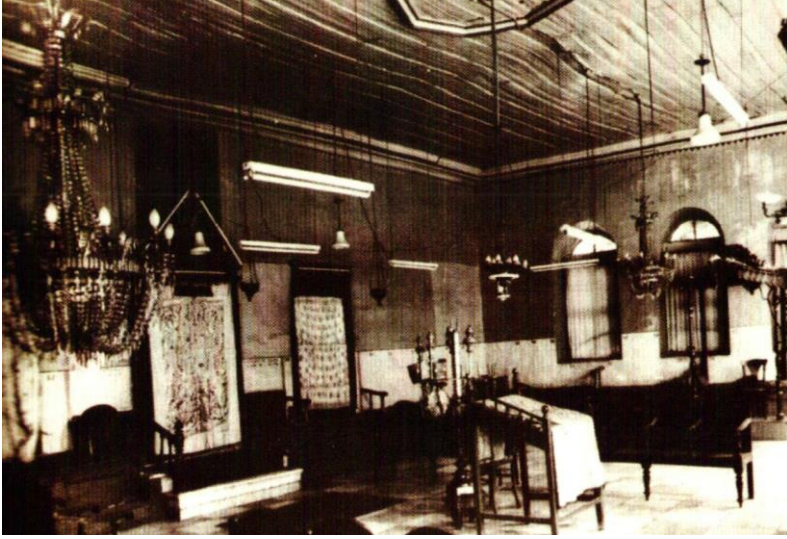
İbranice Bölüm:

- 1-Eben1-Bu taş
- 2-Ahavat rina herut bet sefer şamir
- 3-Veal libot adateynu anşey İzmir
- 4-Leiş halulim ve rav pealim
- 5-Adon Şemtov Pariente roş amorim
- 6-Leadat kol Yisrael haverim

- 2-Okul sevgisi ve sevinci saklıdır
- 3-İzmir Cemaati halkının gönlünde
- 4-Takdir edilen ve çok çalışan
- 5- Bay Şemtov Pariente Başöğretmen
- 6-Yisrael (Yahudi) cemaati dostlarında

2) Portugal (Portekiz) Sinagogu

Resim 2: Portugal Sinagogu yangın öncesi iç mekân görüntüsü (Kaynak: Selim Amado)

Portekiz’den 1497 yılında sürgün edilen Portekiz Yahudilerinin büyük bir kısmı, önce Avrupa kentlerine yerleşmişlerdir. Bir süre bu kentlerde kalmışlar; sonra Osmanlı sınırları içindeki önemli ticaret merkezlerine göç etmeyi yeğlemişlerdir. Osmanlının Avrupalılara tanıdığı ticari ayrıcalıkların – kapitülasyonların- varlığı ve Portekiz Yahudilerinin Batılı ticaret şirketleri ile olan sağlam ilişkileri, onları İzmir, İstanbul, Halep gibi ticaret merkezi olan kentlere yöneltmiştir.⁷

Portugal Sinagogunun, Portekiz göçmenleri tarafından “muhtemelen” 1630’lu yıllarda kurulduğu tahmin edilmektedir. Barnay’a göre sinagog cemaatine, “başka yerden gelen göçmenler de katılmıştır”.⁸ Bu sinagog, Osmanlı Dönemi’nde İzmir’de kurulan ikinci sinagogdur. 5404(1654) tarihinde, varlığına ilişkin bir bulgu mevcuttur. Bir Responsa’da⁹ sorulan soruya Rabi Danyel Esterosa tarafından

⁷ Onlar Konversolardır. Konverso, İspanyolca Dönme anlamına gelmektedir. Hıristiyanlıktan tekrar Yahudiliğe dönenleri tanımlamak için kullanılmıştır. İzmir’e gelen ünlü Portekiz asıllı doktorların bir kısmının Sabetay Tsevi hareketine destek verdiği bilinmektedir. Bunlar; Dr. Karon, Dr. Mihal Kordoza ve Dr. Avraham Baruh’tur. Yaakov Barnay, *Ha Mara şel Evropa*, Yeruşalayim 2014, 73.

⁸ Barnay, *a.g.e.*, 73.

⁹ Responsa (*Tşuvot*), Yahudilikte *Şe’elot uTşuvot* (Sorular ve Cevaplar) şeklinde işleyen bir sisteme sahip fetvalar dizinidir. Bir başka deyişle, Geonim döneminin ortalarından itibaren önem kazanan Responsa literatürü, Tora’ya dayanan Şer’i kuralların (Mitsva) yanı sıra genel bağlayıcılığı olayın hükümler (Takana) ve yerel gelenekleri (Minhag) aktaran risalelerdir. Responsa’da amaç, uygulamada Yahudilikle ilgili sorularına yanıt arayan Yahudilere kılavuzluk etmektir. Bkz. Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, İstanbul 2012, 174.

verilen yanıtta birkaç kez “*beney Kabal Kadoş anusi Portugal*” (Portugal Sinagogu Cemaati oğulları) tanımlaması yapılmıştır. Yanıt, şöyle devam etmektedir: “*Gervey anşey Kabal Kadoş anusi Portugal hay yişmeram*” (Portugal Sinagogu Cemaat üyeleri Konversolar Tanrı onları yüceltsin).¹⁰ 5416(1656) tarihli bir Responsa’ya göre, Ruben kendisine ait bir yeşivayı Portugal Cemaati mensuplarına kiralamıştır. Sinagog bahçede inşa edilmiştir. Aradan yirmi yıl geçmiş; Ruben’in iddiasına göre, yeşiva onun izni olmaksızın büyütülmüştür.¹¹ Yeşiva ile ne kastedilmektedir? Kastedilen bir sinagog ya da bir eğitim akademisi olabilir mi? Bilinmiyor.¹²

Pek çok kaynak, Portugal Sinagogunun 1666 yılında, Sabetay Tsevi ile ilişkili olayların tam merkezinde yer aldığını iddia etmektedir. Ancak Algazi Sinagogu’na ilişkin de benzer bir iddia söz konusudur. Portugal, deprem ve yangınlar sonucu birkaç kez tamamen yıkılmış ve yeniden inşa edilmiştir. Bugün ayakta kalan Portugal Sinagogunun en son 19. yüzyılda tekrar inşa edildiği tahmin edilmektedir. Sinagog 1976 yılında önemli bir yangın tehlikesi atlatmıştır.

Resim 3: Portugal Sinagogu ana giriş kapısı üzerindeki yazıt

¹⁰ Barnay, *a.g.e.*, 73-74.

¹¹ Responsa, Rav Hayim Benveniste’ye aittir. İzmir Yahudi Cemaati Arşivi, Rav Hayim Benveniste, *Bee Hayay*, Seloniki 5548 (1788), siman 34, 26. Barnay, *a.g.e.*, 73. Bu Responsa’da anlatılanlar, Bakış Sinagogu’nun kuruluşu öncesindeki yıllara ilişkin Avraham Eben Ezra’nun “*Sefer Batey Knesiyot*” kitabında yer alan bilgiyi anımsatmaktadır: “... *Ruben, babçesinde, Tanrıya tahsis etmek için bir Sinagog inşa etmiş ...*”. İzmir Yahudi Cemaati Arşivi, Avraham Eben Ezra, *Sefer Batey Knesiyot*, helek alef Seloniki 5571 (1811), siman 14, 71. İzmir Yahudi Cemaati Arşivi, İzmir Karataş Hastanesi içerisinde izole edilmiş bir odada yer almaktadır. Parohetlerin (Tora rulolarının saklandığı dolabın örtüsüdür), İbrance dönem kitaplarının, responsaların ve İspanyolca, İbrance Osmanlıca belgelerin yer aldığı bu arşivin tasnif işlemleri devam etmektedir.

¹² Gerşom Şalom, Rozanes ve Galante 17. yüzyıla ait İzmir sinagoglarının adlarını sıralarken Bakış ve Portugal sinagoglarını zikretmektedirler. Şlomo Rozanes, *Divrey Yimey İsrail BeTogarmo*, Helek Rişon, Tel Aviv 1930, 163. Avram Galante, *Histoire des Juifs d’Anatolie-Les Juifs d’İzmir(Smyrne)*, İstanbul 1937, 16. Barnay, *a.g.e.*, 69. Responsa’da, “*aradan yirmi yıl geçti ... ve Ruben iddia etti ki yeşiva onun izni olmaksızın büyütüldü*” açıklaması ile belirsiz bir zaman süreci dile getirilmektedir. 19. yüzyıla ait İzmir sinagogları arasında adı geçmeyen ve bugün yerini saptayamadığımız Bakış Sinagogu, acaba Portugal Sinagogu ile birleştirilmiş; böylece adını, kimliğini kaybetmiş olabilir mi?

1-Se Haşaar LeHaAdonay Tsadikim yavo bo Ben porat Yosef¹³

2-Ben porat ale ayin Kabal Kadoş Portugal Yibane Binyan Tsiyon şanat 5669

1-Bu kapı Tanrının kapısıdır erdemliler girer

2- Portugal Sinagogu Tsiyondaki ev (BeitHaMikdas) mamur olsun Sene 1909

Resim 4: Portugal Sinagogu içinde yer alan mermer yazıt 1

1-Beezrat Haşem

2-Hamiyyetperverler (Bağışçılar)

3-Hevrat agudat abim be London

4-Hanri Bişofseyim

5-Kondos A.VN. Di Kamondo

6-Sir Julyan Goldsmidt

7-S.H. Goldsmidt

8-Şlomo Halfon deBukarist

9-İtsbak Koben(Kahn) MiPariz

10-İtsbak Leon ubanav

11-Nisim Abraham Leon

12-Abim Rotşild MiPariz

13-Natanel de Rotşild ubanav

14-İmanuel Vinizyani

1-Tanrının yardımıyla

2-Hamiyyetperverler (Bağışçılar)

3-Londra Kardeşlik Cemiyeti

4-Hanri Bişofseyim

5-Kont A.VN. Di Kamondo

6-Sir Julyan Goldsmidt

7-S. H. Goldsmidt

8-Bükreşli Şlomo Halfon

9-Paristen İtsbak Koben(Kahn)

10-İtsbak Leon ve oğulları

11-Nisim Abraham Leon

12-Paristen Rothschild kardeşler

13-Natanel Rothschild ve oğulları

14-İmanuel Vinizyani

¹³ İbranice “ben porat” sözcüğü, Hz. Yakub’un ölmeden önce evlatlarının her birini bereketlendirirken oğlu Yusuf için yaptığı değerlendirme sırasında kullanılmıştır: “Verimli bir oğuldur Yosef. Kaynak başında bulunan ve dalları duvarın üstünden aşan verimli bir asmadır”. TORA Bereşit 49:22, 1. Kitap, İstanbul 2002, 408-409. Kitab-ı Mukaddes 49:22, İstanbul 1988, 52. İbranice “ben porat” ya da “ben porat Yosef” sözcüğü, genellikle Allah arttırsın, maşallah ya da nazar değmesin anlamlarında kullanılmaktadır.

Resim 5: Portugal Sinagogu içinde yer alan mermer yazıt 2

1-Aleksandr

2-Hayim Habif

3-Hayim Politi Argi

4-Abim Taranto Ganay

5-Jak Sidi

6-Hayim Sobis(?) Sonsol

7-Yuda de Moşe Sidi anısı bereket olsun

3) Mahazike Tora (Tsontsin-Sonsino) Sinagogu

Mahazike Tora¹⁴ (Tsontsin-Sonsino) Sinagogu, İkiçeşmelik'te Sonsino Mahallesi'nde Aya Yani Kilisesi ile Asmalı Mescit arasında kalan alanda yer almaktadır. 1960'lı yıllarda büyük bir yangın geçiren ve bugün kaderine terk edilmiş olan sinagog, yıkıntı halindedir. Sadece dört duvarı ile teva'nın¹⁵ dört sütunu ayakta kalmıştır. Rozanes'e göre 17. yüzyılda inşa edilmiştir.¹⁶ Galante ise, İzmir'de 17. yüzyılda kurulan sinagogların adlarını sayarken Mahazike Tora'dan söz etmez.¹⁷ Barnay'da, 17. yüzyılda kentte 9 sinagogun mevcut olduğunu dile getirirken¹⁸; Mahazike Tora'nın adını anmaz. Ona göre, Mahazike Tora Sinagogu, Talmud Tora(Hevra) ve Beit Hillel sinagogları ile birlikte 19. yüzyılda kurulmuştur.¹⁹

17. yüzyılda kurulduğu saptanan Bakış ve Pinto sinagoglarından, 19. yüzyılda artık söz edilmemektedir. Muhtemelen 1688 depremi sırasında her iki sinagog da yıkılmıştır. Sonra yeniden inşa edilmişlerse dahi, 1772 büyük yangınında diğer bütün sinagoglarla birlikte yanıp kül olmaları muhtemeldir. 18. ve 19. yüzyıllar, İzmir'in büyük Yahudi göçlerine maruz kaldığı yıllardır. İkiçeşmelik'teki İzmir

¹⁴ İbrance olan Mahazike Tora'nın anlamı, Tora'yı güçlendirmek, kuvvetlendirmek, tahkim etmektir.

¹⁵ Sefer Tora'ların Ehal'den çıkarılarak üzerine konduğu ve ilgili bölümün okunduğu kürsü Teva'dır. İnci Türkoğlu, "Yahudi Geleneğinde Sinagog", *Toplumsal Tarih*, sayı 112, (Nisan 2003), 13.

¹⁶ Rozanes, *a.g.e.*, 163.

¹⁷ Galante, *a.g.e.*, 16.

¹⁸ Barnay'ın 17. yüzyılda kurulduğunu dile getirdiği sinagoglar; sırasıyla Bakış, Portugal, Neve Şalom, Pinto, iki adet Selaniklilere ait sinagog (adları saptanamamıştır), Giveret Algazi ve Orehim'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Barnay, *a.g.e.*, 70-87.

¹⁹ Barnay, *a.g.e.*, 87.

Yahudi Mahallesi ise, bu dönemde sağa sola genişleme olanağına sahip değildir.²⁰ Gelen göçmenlerden dolayı artan nüfusun barınma gereksinimlerini karşılamak için inşa edilen yapılar nedeniyle kendi içinde adeta şişerek hacmini doldurmuştur. Dolayısıyla yeni bir bölgede yeni bir sinagogun inşa edilmesi çok düşük bir olasılıktır. Öte yandan, sinagog inşası “*ruhsat*” koşuluna bağlıdır. Yeni bir sinagog ve yeni bir ruhsat talebi de, çok uzak bir olasılık izlenimi vermektedir. 19. yüzyıla kadar, İkiçeşmelik’te Yahudilerin yaşadığı bölgeden sadece “*Yahudi Mahallesi*” ya da “*Birinci Juderia*” olarak söz edilmiştir. Tanzimat Döneminden itibaren ise, Yahudilere ait mahalle adları telaffuz edilmeye başlamıştır: Sonsino, Çavez, Yeni, Efrati, Bene İsrail, Hahambaşı ve Hurşidiye Mahalleleri.²¹ 1772 yangınında tamamen kül olan Pinto Sinagogu; artan nüfusun gereksinimlerini karşılamak dürtüsü ile daha büyük bir ibadethane olarak inşa edilmiş ve bir süre sonra, bulunduğu mahallenin adıyla anılmaya başlamış olmalıdır: Sonsino (Mahazike Tora-Tsontsin) Sinagogu.

Resim 6a: Mahazike Tora (Sonsino) Sinagogu’nun günümüzdeki görüntüsü

Cumhuriyet döneminde Sakarya Mahallesi adını alan Sonsino Mahallesi, 803, 821, 822, 823, 824, 825, 826 sokaklar ile Eşrefpaşa Caddesi Çıkmazının bulunduğu alanı kapsamaktadır. Sonsino Sinagogu ise, 826 sokak ile 822 sokağın kesiştiği

²⁰ Bu dönemde İzmir’in nüfusunun, hızlı bir artış süreci içine girdiği gözlemlenmektedir. 1840’larda başlayan ve 19. yüzyılın ikinci yarısında büyük bir ivme yapan nüfus artışı ile birlikte, var olan kent içi yerleşim alanları önce sıklaşmış, sonra da genişlemeye başlamıştır. Bunun nedeni, Osmanlı yönetiminin, güvenlikle ilgili denetim kolaylığını sağlayabilmek amacı ile, başlangıçtan itibaren dinsel cemaatlerin özellikle de gayri müslim cemaatlerin fiziksel çevresine sınırlama getirmesidir. Böylece, kendilerine özel alanlarda yerleşip orada kalmaları sağlanmıştır. Uygulamanın kentlin fiziki görünümündeki yansımaları ise, kent içerisindeki belirli yerlerde, bina kütlelerinin giderek yoğunlaşması ve boyutlarının giderek büyümesi olgusu olmuştur. Bu koşullar altındaki kente, 19. yüzyılın ikinci yarısında gelen çoğunluğunu Romanya, Polonya ve Rusya’dan gelen göçmen Yahudiler, İzmir Yahudi Mahallesi’nin fiziki olanaklarını iyiden iyiye zorlayacaklardır. Bora, *Karataş*, 57-58.

²¹ 1829 yılında mahalle kent içinde bir toplum birimi olarak tanınmış ve muhtar örgütlenmeleri başlamıştır. Bora, *Karataş*, 54. Nezahat Köşklük Kaya, “Osmanlı Kentinde Arsa Parçalanmasına Bağlı Olarak Üst Yapının Değişme Süreci: Bir Kırılma Noktası Olarak Tanzimat Dönemi”, *Ege Mimarlık*, Sayı 78, (Temmuz 2011), 15.

köşede yer almaktadır.²² İzmirli Yahudiler o bölgeden şöyle söz etmektedir: “*La Suvida de Pinto*” (Pinto yokuşu) veya “*La Eskalera de Pinto*” (Pinto merdivenleri). Gerçekten de, Sonsino Sinagogu’nun bir yanında (batısında) merdiven diğer yanında (doğusunda) ise, dik bir yokuş yer almaktadır. Galante’ye göre, Mahazike Tora (Sonsino) Sinagogu inşa edilirken Hisar Camisi’nin mimari yapısı ve kubbesi örnek alınmıştır. Ayrıca sinagog 1850 ve 1896 yıllarında iki kez restore edilmiş olduğuna göre²³, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş olmalıdır.

Resim 6b: Mahazike Tora(Sonsino) Sinagogu’nun yangın sonrası iç mekân görüntüsü.(Kaynak: Selim Bonfil Arşivi).

Resim 6c: Mahazike Tora(Sonsino) Sinagogu’na ait yazıt

1-Beezrat Haşem şanat 5694

2-Kabal Kadoş Mahazike Tora Tsontsin Yibane Binyan Tsiyon

3-Donadores i Donadoras

²² Bu yapının yerini bana gösterme inceliğinde bulunan Sayın Orhan Beşikçi’ye müteşekkirim.

²³ Galante, *a.g.e.*, 42. Siren Bora, *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, İstanbul 1995, 49-50.

- 4-Şlomo Kalderon ben Sara menubato kavod
- 5-Haneara Roza Franko bat Luna nilbaolamo
- 6-Sinyoru eşet Mordehay Elvirlas bat Miryam nilbaolamo
- 7-Şlomo Abraveya ben Perla menubato kavod
- 8-Heneara Huvak şimeru Mazaltov demitkerya
- 9-Matilda bat Moşe Şalom menubata kavod

- 1-Tanrının yardımıyla sene 1934.
- 2-Mahazıke Tora Tsontsin Sinagogu. Tsiyondaki ev (BetHaMikdaş) mamur olsun
- 3-Teberruda(Bağışta)bulunan erkekler ve Teberruda(Bağışta) bulunan kadınlar
- 4-Sara oğlu Şlomo Kalderon istirahatgahı şerefli olsun
- 5-Luna kızı Matmazel Roza Franko ebediyete intikal etti.
- 6-Luna'nın kızı Mordehay Elvirlas'ın dul eşi Sinyoru ebediyete intikal etti.
- 7-Perla oğlu Şlomo Abraveya istirahatgahı şerefli olsun.
- 8-... Mazaltov adıyla anılan
- 9-Moşe Şalom kızı Matilda istirahatgahı şerefli olsun.

4) Şonsol Sinagogu

Hayim Şimuel Şonsol tarafından bağışlanan, Basmane'de Aya Vukla Mahallesi'ndeki bir yapı, 1909 -1911 tarihleri arasında yapılan başvurular sonucu verilen ruhsat (izin) ile sinagog olarak kullanılmaya başlanmıştır.²⁴ Şonsol Sinagogu, iki kattan oluşmaktadır. Alt katta 12 odalı bir kortejo; üst katta ise, ibadethane yer almaktadır. Sinagog 1970'li yıllarda yanmış ve bir tamir geçirmiştir. Bir süre oto yıkama yeri olarak kullanılmıştır. Mülkiyeti İzmir Yahudi Cemaatine ait olan sinagog, şu anda boş ve kapalıdır.²⁵

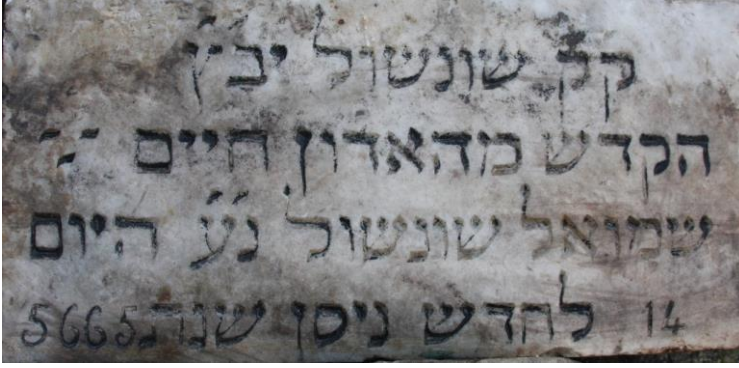
Resim 7a: Şonsol Sinagogu'nun günümüzdeki görünümü (Kaynak: Orhan Beşikçi Arşivi)

²⁴ Central Archives for the History of the Jewish People (Jerusalem), *TURKEY-İzmir, number 468*. Ayrıca bu sinagoga ilişkin bilgi için bkz. BOA, *Şura-yı Devlet 1435/6, 1436/7*; BOA, *Bab-ı Ali Etnrak Odası 3651/273823*; BOA, *İrade Azınlıklar 89/36*.

²⁵ Bu bilgiyi benimle paylaşan Sayın Orhan Beşikçi'ye müteşekkirim.

Resim 7b: Şonsol Sinagoguna ait yazıt (Kaynak: Orhan Beşikçi Arşivi)

1-Kabal Kadoş Şonsol Yibane Binyan Tsiyon

2-Hakdiş Mebaadon Hayim

3-Şimuel Şonsol Nilbaolamo Hayom

4-14 Lebedeş Nisan sanat 5665

1-Şonsol Sinagogu Tsiyondaki ev (BeitHaMikdaş) mamur olsun

2-Tahsis edildi(Vakfedildi) Saygıdeğer Beyefendi Hayim

3-Şimuel Şonsol tarafından Ebediyete İntikal Etti Gününde

4-19 Nisan ayında sene 1905

5) Beit Levi Sinagogu

Beit Levi Sinagogu, Karataş'ta Nesim Levi'ye²⁶ ait olan ve konut olarak kullanılan bir yapının ibadethaneye dönüştürülmesi için yapılan başvuruya, 24 Muharrem 1337 (30 Ekim 1918) tarihinde olumlu yanıt²⁷ verilmesinden sonra kurulmuştur. Söz konusu sinagog, iki katlı bir yapıdır. Alt katta görevli Haham'ın ikametgâhı, üst katta ise İbadethane yer almaktadır.²⁸ Beit Levi Sinagogu, 1982 yılında yıkılmıştır. Aşağıda yer alan mermer yazıt, bir zamanlar sinagogun duvarlarından birinde yer almaktadır. Beit Levi'den geriye kalan sayılı kalıttan biridir.²⁹ Bugün İzmir Yahudi Cemaati Arşivi'nde muhafaza edilmektedir.

²⁶ Nesim Levi, Karataş Hastanesi'ni ve Karataş'ta yeralan Asansör'ü İzmir kentine armağan eden kişidir. Ayrıca Nesim Levi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bora, *Karataş*, 181-187.

²⁷ Galante, Beit Levi Sinagogu'nun 1898 yılında inşa edildiğini yazmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden aldığımız Beit Levi'ye ait ruhsatın verilme tarihi 24 Muharrem 1337 olduğuna göre; ya Galante, Nesim Levi'nin bu binayı konut olarak inşa ettirdiği tarihi (1898 yılını) kastetmektedir ya da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden edindiğimiz Beit Levi'nin ruhsatı, Sinagog'un yeniden inşası için verilmiş bir izindir. Galante, *a.g.e.*, 44. BOA, *Kilise Defteri 7*, 598/1103, 81.

²⁸ BOA, *Kilise Defteri 7*, 598/1103, 81. Beit Levi Sinagogu hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Bora, *Karataş*, 100-101.

²⁹ Beit Levi Sinagogu'nun yıkılış öyküsünü, İzmir Yahudi Cemaati mensuplarından Rafael Algranati şöyle anlatmaktadır: "1966 yılıydı. Bayram sabahı duadaydık. Ayakta ve kıpırdamadan dua etmemiz gerektiği sırada (Amida), şiddetli bir gürültü duyduk. Duadan sonra gidip baktığımızda, sağ tarafta yeralan

Resim 8a: Beit Levi Sinagogu, Asansör ve Karataş Hastanesi'nin inşa edilmesini sağlayan Nesim Levi Bayraklı'nın fotoğrafı; Nesim Levi, grubun tam ortasında oturmaktadır (Kaynak: Murat Sanus)³⁰

Resim 8b: Beit Levi Sinagoguna ait yazıt (Kaynak: İzmir Yahudi Cemaati Arşivi)

merdiven duvarı geçmişti. Nedeni sinagog yanındaki arsada önlem alınmadan yapılan temel kazısıydı. 1967 yılı Temmuz ayında askere gittim. İki yıl askerlik yaptıktan sonra geri döndüm. Sinagog arsasında inşaat vardı. Arsaya bir apartman inşa edildi. Apartman, İzmir Yahudi Cemaatine ait değildir. Nesim Levi ailesine de ait değildir. Kim yaptı? Nasıl yaptı? Bilinmez. Ancak bundan 7 yıl kadar önce öğrendiğime göre, apartmanın dairelerinden biri Nesim Levi adına tapuda kaydedilmiş. Olayın ilginç olan tarafı ise şu: Levi ailesinin hiçbir jerdinin bundan kesinlikle haberi yokmuş”.

³⁰ Bu fotoğrafı benimle paylaşma inceliğini gösteren Tire Belediyesi Başkan Danışmanı Sayın Murat Sanus'a müteşekkirim.

- 1-Kabal Kadoş Beit
Yibane Binyan Tsiyon Halevi
- 2-ElŞaday yivereb veyeşmor lehamikdaş
- 3-Nerivlev Sinyor Nesim Şlomo Halevi Haşem yişmeryu vibayehu
- 4-Ben Yair lebanibbad Sinyor Moşe Halevi yişmeryu vibayehu
- 5-Vele İšto Hakavoda Marat Coya tihyi meuşeret
- 6-Velebenav Hayakarim Rafael ve Yitshak ve Yosef
- 7-Ve Moşe Halevi haşem alem yair veyentsiram meayin ara
- 8-Nunsamehvvavalef
- 9-Hannubhat Beit Haknesset BaRoşbaşana³¹
- 10-Şanat 5658

- 1-Sinagog Beit
Tsiyondaki ev (BeitHaMikdaş) mamur olsun Halevi
- 2-Kadiri Mutlak Tanrı tahsis edeni(vakfedeni) bereketlendirsın ve korusun
- 3-Alicenap yürekli Sinyor Nesim Şlomo Halevi Tanrı onu korusun ve ona ömür versin
- 4-Yair muhterem Sinyor Moşe Halevinin oğlu Tanrı onu korusun ve ona ömür versin
- 5-Ve onun eşi muhterem Bayan Coya mutlu olsun
- 6- Ve onun kıymetli oğulları Rafael ve Yitshak ve Yosef
- 7- Ve Moşe Halevi tanrı onu aydınlatsın ve kem gözden esirgesin
- 8-.....
- 9-Sinagogun açılışı Yılbaşında(16 Eylül)
- 10-Sene 1898

6) Algazi Sinagogu:

İzmir’de kurulan sinagogların büyük bir bölümü, ya sinagogu kuran kişinin ya da sinagog yöneticisinin adını taşımaktadır. Bazı yazarlar tarafından, Algazi Sinagogu için Galante Sinagogu adı da kullanılmıştır. Ancak konuyla bağlantılı olarak adı anılan Rabi Moşe Galante, Sabetay Tsevi ile birlikte Halep’ten İzmir’e gelmiştir ve İzmirli bir Rabi değildir. Barnay’ın da vurguladığı gibi, Galante muhtemelen Kudüs kentinin Rabilerinden biridir. “Cuma (Cumartesi?) günü Algazi Sinagoguna giderek Tsevi’nin gerçek bir Mesih olduğunu” açıklamıştır.³² Açıklama Algazi Sinagogunda yapıldığına göre, bu sinagog bir süre Galante Sinagogu adıyla anılmış ve Yahudi Cemaati’nin hafızasına da bu şekilde yerleşmiş olmalıdır. Algazi Sinagogu’nun 5426 (1666) tarihinde mevcut olduğu bilinmektedir. Demek ki, daha önce inşa edilmiştir. İzmir’de 17. yüzyılda Venedikli tüccarlara aracılık yapan Avraham Algazi’nin varlığı bilinmektedir. Öte yandan İzmirli Rabilerden biri Rabi

³¹ İbrani Takvimi’ne göre 5658 senesi içerisinde yılbaşı, 29-30 Elul 5658 tarihine denk gelmektedir. Bunun Miladi Takvim’deki karşılığı ise, 16-17 Eylül 1898’dir.

³² Gerşom Şalom’dan aktaran Barnay, *a.g.e.*, 85.

Hayim Algazi'dir ve ölüm tarihi 5431(1671) yılıdır. Her iki kişinin de söz konusu sinagogla bağlantılı olması muhtemeldir.³³

1666 tarihinde Sabetay Tsevi'nin Algazi Sinagoguna gittiği Rabi Hayim Benveniste tarafından dile getirilmektedir: “*Kabal Kadoş Algazi'de (Tanrı yüceltsin) toplandılar*”. Bu konuda Barnay şu yorumu yapıyor: “*Algazi Sabetay Tsevi'nin sinagogu muydu? Bilmiyoruz. Sabetay Tsevi bu sinagoga sadece 1666 yılının bir Şabat(Cumartesi) günü mü gitti; yoksa bu sinagog zaten ailesi tarafından da daha önce kullanılan onların devam ettiği sinagog muydu? Bilmiyoruz*”.³⁴ Aşağıda çevirisini yaptığımız yazıt, Algazi Sinagogu'nun avlusundaki duvarda yer almaktadır:

Resim 9: Algazi Sinagogunun girişinde yer alan yazıt

1-Şanat

2-Uva vehitpalel

3-Elbabayt haşe ...³⁵

4-5485³⁶

1-Sene

2-Gelsin ve dua etsin

3-Bu eve ...

4-1724

7-Talmud Tora(Hevra) Sinagogu:

17. yüzyılda İzmir'de yer alan sinagogların adlarını sayarken onların arasında Talmud Tora(Hevra) Sinagogu'nun adını zikredenler Rozanes ve Galante'dir. Muhtemelen Galante, Rozanes'ten bu bilgiyi edinmiş ve kullanmış olmalıdır.

³³ Barnay, *a.g.e.*, 84-85.

³⁴ Genel görüşe göre ise 1665 yılında Sabetay Tsevi'nin İzmir'e dönüşü ile yaşanan olaylarda, *Algazi Sinagogu* değil, *Portekiz (Portugal) Sinagogu* önemli bir yer tutmaktadır. Sabetay karşıtlarının kalesi sayılan Portekiz Sinagogu, Sabetaycı hareketin genişlemesi ile kapılarını Sabetay Tsevi'ye kapatmıştır. Buna karşı, Sabetay ve taraftarları sinagoga kapıyı kırarak girmişler ve karşıtlarının önderleri olan hahamları kovmuşlardır. Bunların arasında Algazi Sinagogu'nun kurucularından Salomon Algazi de vardır. Sabetay Tsevi bu baskında kendini Yahudilerin Mesih'i ilan etmiş ve kurtuluş gününü 18 Haziran 1666 olarak belirlemiştir. Portekiz Sinagogu bundan sonra Sabetaycı hareketin merkezi olmuştur. Barnay, *a.g.e.*, 85-86.

³⁵ Bir pasuk'tan(ayetten) alıntıdır: “*Çünkü senin büyük ismin ve kudretli elin ve uzatılmış kolun hakkında işiteceklerdir ve bu eve gelip dua edince*”. *Kitabı Mukaddes, I. Krallar, 8:42, 346.*

³⁶ Yazıtın yanında yer alan ve Latin harfleri kullanılmış olan mermer levhada İbrani tarihinin Miladi karşılığı 1724 senesi olarak verilmiştir. Halbuki İbrani Takvimindeki 5485, Miladi Takvimde 1724-1725 senesine karşılık gelmektedir. Çünkü İbrani Takvimi'nde yılbaşı, Miladi Takvim'deki yılbaşına göre daha erken, 3 ay önce başlamaktadır. O halde yazıtta yer alan tarih Ekim, Kasım ya da Aralık ayını işaret etmektedir.

Yaakov Barnay ise, Talmud Tora Sinagogu'nun 19. yüzyılda kurulduğunu dile getirmektedir.³⁷ Talmud Tora (Hevra) Sinagogu bugün yıkıntı halindedir.

Aşağıda çevirisini verdiğimiz mermer yazıt, Nisan 2016 tarihinde Hahamhanenin bahçesinde bulunmuştur. Muhtemelen Talmud Tora Sinagogu'nun Beit Midraş'ına ait olmalıdır.³⁸ Geleneksel olarak, İzmir sinagoglarının büyük bir bölümünde -genellikle giriş kısmından sonra ibadethane bölümünden önce- bir Beit Midraş (Etüt Evi ya da Medrese) veya Yeşiva yer almaktadır. Mermer yazıt ibadethaneye dâhil olan okula, "Talmud Tora"ya ait olmalıdır. Öte yandan, İzmir'de 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar iki çeşit Yahudi eğitim kurumu mevcuttur: *Hevrot* ve *Yeşivot*.³⁹ Zamanla Hevrot'un bir kısmı Talmud Tora adını alarak eğitim hizmetine devam etmiştir.⁴⁰ Her iki eğitim kurumunda eğitim programını uygulayan kişiler, Yahudi din adamlarıdır. Kanımızca Talmud Tora (Hevra) Sinagogu, önce büyük bir eğitim kurumu odağındaki ibadethane olarak kurulmuş bir süre özellikle eğitim hizmeti vermiş ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yalnızca ibadethane işlevini üstlenmeye başlamıştır. Bu öngörü, hem Rozanes ve Galante'nin Talmud Tora'nın kentteki varlığına ilişkin verdiği bilgiyle hem de Barnay'ın Talmud Tora'nın kuruluş tarihine ilişkin verdiği bilgiyle örtüşmektedir. Rozanes ve Galante, sadece Talmud Tora'nın 17. yüzyılda sinagog değil bir eğitim kurumu olarak hizmet verdiğini fark edememişlerdir. Hahamhane bahçesinde bulunan mermer yazıt, sinagog yıkılınca geriye kalanlarla birlikte buraya taşınmış olmalıdır.

Resim 10: Talmud Tora (Hevra) Sinagoguna ait yazıt

³⁷ Barnay, *a.g.e.*, 87.

³⁸ Ayrıca İkiçeşmelik'te Talmud Tora adıyla Yahudilere ait bir ilkokul bulunmaktaydı. Ancak bu okulun duvarlarında İbranice bir mermer yazıt mevcut değildi.

³⁹ Hevrot ve Yeşivot, biri ilk okul diğeri yüksek okul düzeyinde eğitim veren Yahudi eğitim kurumlarıdır.

⁴⁰ Galante, *a.g.e.*, 106. Bora, *İzmir Yahudileri*, 153.

1- BeEzrat Hašem 5666	1-Tanrının yardımıyla(Bismillahirrahmanirrahim) 1906
2-Beit Talmud Tora	2-Tora öğrenimi Evi(yeri)
3-Yofia alav nahara	3-...
4-LaTora ve haskala	4-Toraya ve rasyonalizme (akılcılığa)
5-Yesod hamaala	5-Faaliyetin temeli
6-Lehadrih temimim	6-Dürüst insanları eğitmek
7-Aniim ve yetomim	7-Yoksulları ve Yetimleri
8-Hine ze nivne	8-İşte bu bina edildi
9-Bişnat	9-Senesinde
10-Ad yavo Elmikdaşi ...	10-Ta ki benim mukaddesatıma gelesiniz ...

8) Neve Şalom(Şalom) Sinagogu

Neve Şalom ya da Şalom Sinagogu, 17. yüzyılda Portekiz asıllı zengin Konversolar tarafından kurulmuştur. Kaynaklarda, söz konusu sinagogun adından hem Neve Şalom hem de Şalom olarak söz edilmektedir. O halde, bugün Şalom (Aydınlı) olarak tanınan sinagog, Neve Şalom Sinagogu olmalıdır.

Avraham Yaari tarafından kaleme alınan “*Sefer dila Havera Kaduša di İzmir*” adlı kitapta, Neve Şalom Sinagogu’nun yetimler kurumunun 42 maddelik tüzüğü ve 5404 (1644) tarihine ait üye listesi verilmiştir. O halde, 1644 tarihinde Neve Şalom Sinagogu mevcut olmalıdır.⁴¹ Demek ki, 1644 yılından önce kurulmuştur. Öte yandan, Rabi Eliyahu Hakohen Haİtamar’ın⁴² pek çok kez bu sinagoga vaaz vermeye geldiği bilinmektedir. 5435 (1675) yılında, Neve Şalom Sinagogu’nun Rabilerinden ve Tora eğitimcilerinden biri, Rabi Yosef Hazan’dır. 17. yüzyılın ortalarında, İzmir’e gelen Selanikli Rabilerden birinin anlatımına göre; o yıllarda “*Kabal Kadoş Şalom’da büyük Rav Yosef Eskapa ve büyük Rav Rabi Aharon Lepapa görev yapmaktadırlar*”.⁴³

Çevirisini yaptığımız yazıt, sinagogun avlusunda ibadethanenin giriş kapısının yanında yer almaktadır. Yazıtta sözü edilen yangın, 1841 İzmir yangınıdır. Haziran 1841’de başlayan İzmir Yangını Yahudi Mahallesi ile birlikte pek çok Sinagogu yakıp kül etmiş; binlerce insan özellikle de Yahudiler evsiz kalmışlardır. Olay büyük bir felaket olarak hafızalara kazınmıştır. Hatta İzmirli Yahudilerin bir bölümü, yangını Tanrısal bir ceza olarak algılamış; “*Ağustos 1841 yangınının, kaşer et yemeyen yoksullar için Tanrısal bir ceza olduğuna inanmışlardır*”.⁴⁴ Yahudi nüfusunun azalmasına

⁴¹ Barnay, a.g.e., 75.

⁴² Rabi Eliyahu Ben Avraham Şlomo Kohen İtamar 1650 yılında İzmir’de doğmuş; 1729 yılında İzmir’de ölmüştür. Yaklaşık olarak 40 kitap yazdığı bilinmektedir. <http://matzav.com/today-in-history-24-25-adar/>. erişim tarihi: 02.07.2016.

⁴³ Barnay, a.g.e., 77.

⁴⁴ Avner Levy, “Shavat Aniim: Social Cleavage, Class War and Leadership in the Sephardi Community – The Case of Izmir 1847”, *Ottoman and Turkish Jewry -Community and Leadership*, (ed. Aron Rodrigue), Bloomington 1992, 186.

ve morallerinin bozulmasına neden olan 1841 yangını, Şalom Sinagogu'nun kapısı önünde mucizevi bir şekilde durmuştur. Sinagog ise, yangında hasar görmeden kurtulmuştur. Mermer yazıt, bu mucizeyi dile getirmektedir.

Resim 11: Neve Şalom Sinagogu girişinde yer alan yazıt

- 1-Habayt Hakneset haze banuy mişnat 5560 im
 - 2-Manibigim meatar harav bate kehuna zayntsadikervakflamed
 - 3-Viserafat şanat 5601 lamedtaffeytsadik lo nisraf
 - 4-Vebe hodeş Nisan şanat 5650 nigmar binyan gadol bakabal kadoş
 - 5- Vememdaletkafyudbetsadik yibane binyan Tsiyon in 11 hanuyot ahareym al
 - 6-Yedi hamıştaledim haleva hemma Sinyor Moşe
 - 7-Uzizel Bar Yosef hayo(başem yişmerehu vibayebu) ve haverav Eliya Kuryel hayo
 - 8-Ve Sinyor Danyel Farbi hayo ve Sinyor Yomtov Mizrabı
 - 9-Hayo ve Sinyor Yaakov Uzizel Bar Aharon hayo ve havero
 - 10-Moşe de Sigura hayo ve Moşe Uzizel bar
 - 11-Aharon hayo ken nira bet kodşeynu
 - 12-Vetifarteynu betbetyudalef betsameh vebaviyotim el har
 - 13-Kodşi vesimahtim bebet tefilatı⁴⁵ leparak katan 5650
- 1-Bu Sinagog 1800 senesinde inşa edilmiştir
 - 2-Mahalli yöneticiler
 - 3-Ve 1841 tarihli yangında ... yanmadı

⁴⁵ “Ve aviotim el har kodşi vesimahtem bebet tefilatı?” (Onları benim kutsal dağıma getirecek ve benim dua evimde mutlu olacaksınız). Bu pasuk (ayet), burada “kutsal dağ” tanımlaması ile işaret edilen, Kudüs'teki Tsiyon Dağı'dır. İbadethane ile kastedilen ise Beit HaMikdaş'tır (Süleyman Tapınağı'dır). *Kitabı Mukaddes*, İşaya 56:7, 715.

- 4-Ve 1890 senesi Mart ayında büyük Sinagog tamamlandı(inşası)
- 5-Ve ... arkasındaki 11 dükkanla birlikte
- 6-Bu konuda inisiyatif alanlar onlardır ki Sinyor Moşe
- 7-Uzşyel Yosef oğlu Tanrı onu korusun ve ona ömür versin ve arkadaşları Eliya Kuryel Tanrı onu korusun ve ona ömür versin
- 8-Ve Sinyor Danyel Farbi Tanrı onu korusun ve ona ömür versin ve Sinyor Yomtov Mizrahi
- 9- Tanrı onu korusun ve ona ömür versin ve Sinyor Yaakov Uzşyel Abaron oğlu Tanrı onu korusun ve ona ömür versin ve arkadaşları
- 10-Moşe de Sigura Tanrı onu korusun ve ona ömür versin ve Moşe Uzşyel
- 11-Abaron oğlu Tanrı onu korusun ve ona ömür versin kutsal hanemizde göründü
- 12-Ve iftihar kaynağımız ... onları getireceksiniz Kutsal Dağma
- 13-Ve benim İbadethanemde mutlu olacaksınız 1890

9) Lazaretto

İzmir Yahudi Cemaati'ne ait Lazaretto⁴⁶, 19. yüzyılın ilk yarısında Osbia adlı Hollanda asıllı bir kadının satın aldığı kortejo'nun⁴⁷ Yahudi Cemaati'ne bağışlanmasından sonra kurulmuştur. 1841 İzmir yangını, Lazaretto binasını tamamen yok etmiş; sonraki yıllarda (ikinci kez inşa edildiği tarih bilinmemektedir), arsası üzerine Baron Lionel de Rothschild, M. Montefiore ve A. Cremieux'nün maddi katkıları ile 300 odaya sahip bir yapı inşa edilmiştir. Lazaretto olarak adlandırılan bu yapının ortasında açık bir avlu yer almaktadır. Avluyu çevreleyen iki katlı yapıda peş peşe küçük odalar (İbranice dirot) mevcuttur. Ayrıca avluda bir su kaynağı (çeşme olmalı) bulunmaktadır. Aşağıda fotoğrafına yer verdiğimiz mermer yazıt, İzmir Agora kazıları sırasında Lazaretto'nun inşa edildiğini tahmin ettiğimiz arsada bulunmuştur. Yazıtın çevirisi sırasında, 5 ve 6 olarak numaralandırdığımız bölümler, bir arada "*Beraha Şebakol*"ü oluşturmaktadır. Yani, "*şükür duası*". Bu dua,

⁴⁶ Lazaretto, Batı dillerinde cüzam veya veba gibi salgın hastalıklar sırasında kurulan Karantina binalarına verilen addır. 19. yüzyılın ilk yarısında İzmir'de Yahudi, Grek, Avrupa ve Osmanlı Karantina haneleri bulunmaktadır. Kanımızca Lazaretto binası, 1837 tarihli veba salgınından hemen sonra satın alınmış olmalıdır. Veba salgını sırasında kentte Müslüman Türklerden sonra en fazla etkilenen ve zarar gören topluluk Yahudilerdir. Beyru'dan edindiğimiz bilgilere göre, Yahudi Cemaati'nde her bin kişiden 60 kişi hastalanmış ve hastalananların %67'si yaşamını yitirmiştir. Yine kanımızca, Hahamhane karşısında yer alan ve 1837 tarihli veba salgını sırasında vebalı hastaların bakımını üstlenen hastanenin yetersiz kalması ve veba gibi bazı önemli hastalıkların yüksek "bulaşıcı niteliği" göz önüne alınarak bir büyük karantina merkezi oluşturmak düşüncesi doğmuş olsa gerek. Lazaretto hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bora, *Karataş*, 161-170. 1837 tarihli Veba Salgını hakkında bilgi için bkz. Rauf Beyru, "XIX. Yüzyıl İzmir'inde Salgın Dönemleri ve Yaşam", *İzmir'in Sağlık Tarihi Kongresi 1-3 Aralık 2005- Bildiriler*, İzmir 2009, 283.

⁴⁷ Kortejolar ya da bilinen adlarıyla Yahudihaneler, Yahudi göç olgusunun ve Yahudi pratik zekasının mimariye yansıyan işlevsel ürünleridir. Kortejo, İspanyolca kökenli bir sözcük olup "*avlu*" anlamına gelmektedir. Klasik bir kortejo, avlu merkezli bir veya iki katlı yapı olarak tanımlanabilir. Yüzleri avluya dönük olan bu yapılar, peş peşe sıralanmış küçük odaları barındırmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Bora, *Karataş*, 40-49, 112-116.

su içmeden önce okunan duadır. Mermer parçalanmış olduğu için yazıtın tamamını okumak olanaksızdır. Kanımızca yazıt, Bene İsrail Mahallesi içinde Dikiltaş'ta inşa edilmiş olan Lazaretto'nun avlusundaki çeşme ile bağlantılı olmalıdır. Lazaretto, 1922 Yangını sırasında tamamen yanmıştır.

Resim 12: Lazaretto Avlusu'nda yer alan çeşmenin yazıtı

1-Yiten batov	1-İyi verecek
2-Hayim şel Şalom yemeyi hayebi	2-Barış dolu hayat yaşadığım süreç
3-Mimba yaru veben makomba	3-Ondan görecekler ve senin yerine
4-Ki mimenu totsaot Hayim	4-Çünkü hayatın olağanüstülükleri ondan geliyor
5-Baruh Ata Adonay Eloheynu Meleh	5-Dünyanın Kralı olan Efendimiz
6-Haulam Şebakol nihyye bedvaro	6-Ve her şey onun arzusu ettiği gibi yaratıldı.

Sonuç

Dünyanın neresinde olursa olsun Yahudi diasporası, başlangıçtan itibaren, din ile etnik kimliğin iç içe geçtiği bir yapıya sahip olmuştur. Bu nedenle Yahudilik ve Yahudi Tarihi, birbiri ile kesintisiz ve karşılıklı etkileşimi içeren bir seyir izlemektedir. Her ne kadar Tora'nın emir ve kuralları diğer milletlerden ve onların inanç, yaşayış şekillerinden uzak durulmasını öngörüyor, Yahudi olan ve Yahudi olmayan ayırımı ile iki grup arasındaki ilişkiler kısıtlanıyor ise de; Yahudi diasporası, soyutlanma refleksine değil adaptasyona dayalı olarak bir yandan dinini ve kimliğini korurken⁴⁸; öte yandan çevre kültürlerden aldığı unsurları kendi bünyesine katarak yaşadığı bölgeye özgü bir kültürel yapı oluşturmuştur. Bu nedenlerden dolayı, Yahudi topluluklarının yapısı konuştukları dillerden giydikleri giysilere, yaptıkları mesleklerden uyguladıkları ritüellere kadar, kültürel, coğrafi ve dönemsel farklılıkları yansıtmaktadır. Yukarıda çevirilerine yer verdiğimiz yazıtlarda, Yahudiliğin, Yahudi dininin etkilerine şahit olunmaktadır: Hemen hepsinde, Tora'dan alıntılar

⁴⁸ Gürkan, *a.g.e.*, 13-14.

mevcuttur. Mahazike Tora(Sonsino) Sinagogu’nun 1934 tarihli yazıtı üzerinde sağ üst köşede ay-yıldız motifi görülmektedir. Bu motif, hem Türk Bayrağı’ndaki ay-yıldızı, hem de Anadolu kültürünü özümsemiş Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Yahudileri simgelemektedir. Yazıtların bir bölümünde İbranice ile Fransızca, bir bölümünde ise İbranice ile İspanyolca bir arada kullanılmıştır. Fransız dili ve kültürünün Osmanlı Yahudileri arasında yaygınlaşması; Alliance Israelite Universelle’in 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan etkinliklerinin eseridir. Alliance tarafından kurulan okulların ders programlarına, Fransız dili daima dâhil edilmiştir. Öte yandan, başlangıçta çok cemaatli bir yapıya sahip olan İzmir Yahudileri, zamanla baskın Sefarad kültürünün etkisi altında kalarak adeta tamamen Sefaradlaşmıştır. Böylece Judeo İspanyol dili de (Yahudi İspanyolcası da), topluluğun tamamı tarafından benimsenmiştir.

Toplam on bir adet yazıtın biri Yahudi Lazaretto’suna, biri Alliance Israelite Universelle tarafından kurulan Yahudi okuluna, dokuzu ise sinagoglara aittir. Bu yazıtların her biri, İzmir Yahudi kültürüne ve İzmir Yahudi tarihine tutulan bir ayna niteliğindedir. Yazıtlara geniş bir perspektiften bakıldığı zaman ise; ayna, sürgündeki bir toplumun – Yahudi Diasporası’nın – tarihini ve kültürünü yansıtmaktadır.

Bibliyografya

Arşiv Kaynakları

Archives Historique de l’Alliance Israelite Universelle (Paris), *AIU* 2/0.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi(İstanbul), *Kilise Defteri* 7, 598/1103, 81; *Şura-yı Devlet* 1435/26, 1436/7; *Bab-Ali Evrak Odası* 3651 /273823; *İrade Azınlıklar* 89/36.

Central Archives for the History of the Jewish People (Jerusalem), *Turkey – İzmir, Number* 468.

İzmir Yahudi Cemaati Arşivi, Rav Avraham Eben Ezra, *Sefer Batey Knesiyot*, helek alef, Seloniki 5571 (1811).

Rav Hayim Benveniste, *Bee Hayay*, Seloniki 5548 (1788).

Kutsal Kitaplar

Tora Bereshit, 1. Kitap, İstanbul Eylül 2002.

Kitab-ı Mukaddes, İstanbul 1988.

Kitaplar ve Makaleler

Barnay, Yaakov, *Ha Mara şel Evropa*, Yeruşalayim, 2014.

Beyru, Rauf, “XIX. Yüzyıl İzmir’inde Salgın Dönemleri ve Yaşam”, *İzmir’in Sağlık Tarihi Kongresi 1-3 Aralık 2005- Bildiriler*, İzmir Eylül 2009, 280-289.

Bigart, M. Jacques, “L’Action de L’Alliance Israelite en Turquie”, *Conference faite a Paris 24 Mai 1913*, A L’Universite Populaire Juive.

Bora, Siren, *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*, İstanbul 1995.

_____, *Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, İzmir 2015.

- Galante, Avram, *Histoire de Juifs d'Anatolie - Les Juifs d'Izmir(Smyrne)*, İstanbul 1937.
- Gürkan, Salime Leyla, *Yahudilik*, İstanbul 2012.
- Kaya, Nezahat Köşklük, “Osmanlı Kentinde Arsa Parçalanmasına Bağlı Olarak Üst Yapının Değişme Süreci: Bir Kırılma Noktası Olarak Tanzimat Dönemi”, *Ege Mimarlık*, Sayı 78, (Temmuz 2011), 15-21.
- Levy, Avner, “Shavat Anim: Social Cleavage, Class War and Leadership in the Sephardi Community – The Case of Izmir 1847”, *Ottoman and Turkish Jewry - Community and Leadership*, (ed. Aron Rodrigue), Bloomington 1992.
- Nahum, Henri, *Les Juifs de Smyrne a la fin du XIX. eme siecle et au dedut du XX.eme siecle*, (doctorat thèse), Paris 1990.
- Rodrigue, Aron, *French Jews, Turkish Jews The Alliance Israelite Universelle in Turkey 1860-1914*, (Phd dissertation), Harvard University 1985.
- _____, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması “Alliance” Okulları 1860-1925*, Ankara 1997.
- Rozanes, Şlomo, *Divrey Yimey İsrail BeTogarmo*, Helek Rişon, Tel Aviv 1930.
- Türkoğlu, İnci, “Yahudi Gelenğinde Sinagog”, *Toplumsal Tarih*, sayı 112, (Nisan 2003), 10-17.

Online Kaynaklar

- <http://dictionary.reverso.net/spanish-english/juder%C3%ADa> erişim tarihi: 04.07.2016.
- <http://matzav.com/today-in-history-24-25-adar/> erişim tarihi: 02.07.2016.

OSMANLI KAYNAKLARINDA FLORANSA'YI ARAMAK: DUKA, DUKA-İ FRANÇE VE DUKA GEMİLERİ İFADELERİ ÜZERİNE BAZI BİLGİLER

Mikail Acıpınar*

Özet

II. Mehmed dönemiyle birlikte siyasi, askerî ve ticari alanlar başta olmak üzere, birçok alanda bir değişim ve gelişim sürecine giren Osmanlı İmparatorluğu, aynı zamanda Avrupa siyasetinin bir uzantısı olarak İtalya'daki gelişmeleri de yakından takip etmekteydi. İtalya Yarımadası'nın önde gelen şehir devletleri durumundaki Venedik ve Ceneviz'in ardından, Floransa Cumhuriyeti de 15. yüzyıldan itibaren Levant ticaretindeki yerini Fatih'in himâyesiyle almaya başlamıştır. Bu çalışmada, Floransa'nın Osmanlı kronikleri ve belgelerinde zaman içinde ifade ediliş şekillerinin açıklanması amaçlanmaktadır. Bilhassa 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren arşiv belgeleri ve Selânikî gibi Osmanlı kroniklerinde karşılaşılan ve bir kısım araştırmacılar tarafından tam olarak anlaşılabilen *Flordin*, *Duka*, *Duka Gemileri* ve *Ligorna* ifadelerinin nelere ve hangi oluşumlara işaret ettiği izah edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Floransa, Toskana, Flordin, Duka-i Françe, Duka Gemileri, Ligorna

Seeking Florence in Ottoman Sources: Some Notes on Terms of Duke, Duke of Françe and the Galleys of Duke

Abstract

Ottoman Empire, which entered into a process of transformation and development particularly in the political, military and commercial areas from the period of Mehmed II, also closely followed the developments in Italian peninsula as a component of its European policy. Following the Venice and Genoa, leading city states of Italian peninsula, the Republic of Florence began to participate in the Levant trade with the patronage of Mehmed the Conqueror since 15th century. This study aims to explain the some expressions about Florence in the Ottoman chronicles and documents. Particularly, it examines the meanings of the terms like *Flordin*, *the Duke*, *the galleys of Duke* and *Ligorna*, encountered in the Ottoman archival documents and chronicles.

Keywords: Florence, Tuscany, Flordin, Duke of Françe, Galleys of Duke, Ligorna

* Yrd. Doç. Dr., *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü.*

Osmanlı Devleti'nin, erken dönemlerden itibaren, Venedik ve Ceneviz gibi İtalyan şehir devletleriyle olan çok yönlü ilişkileri birçok araştırma ve incelemeye konu olmuştur. Hâlihazırda yerli ve yabancı araştırmacılar çalışmalarını ağırlıklı olarak Osmanlı-Venedik ilişkilerinin siyasi, ticari ve askerî konuları üzerine sürdürmekte olup, Osmanlıların bir vesileyle ilişki kurduğu diğer İtalyan devletleriyle olan münasebetleri ise henüz yeni yeni çalışılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin çok yönlü ilişkiler geliştirdiği bu İtalyan devletlerinden birisi de Floransa Devleti olmuştur. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra Osmanlıların siyasi ve ticari hedefleri doğrultusunda Venedik'e alternatif olarak ön plana çıkmıştır.

Rönesans'ın merkezi kabul edilen Floransa şehir devletinin, dolayısıyla ünlü Medici Ailesi'nin, Osmanlı Devleti ve doğu ticaretine ilgisi II. Mehmed devrinden itibaren artmış olup, bu ilgi dönemin siyasi ve askerî şartlarının bir sonucu olarak çok hızlı bir gelişme göstermiştir¹. Öyle ki 16. yüzyılın ilk yarısında önemli bir bölümü Floransa'nın önde gelen ailelerine ait Floransa şirketlerinin acenteleri Galata, Bursa ve Edirne gibi önemli Osmanlı merkezlerinde yerleşerek ham ipek, ipekli ve yünlü kumaş gibi başlıca ürünlerin ticaretiyle meşgul olmuşlardır². Aynı süreç İstanbul ile Floransa yönetimleri arasında karşılıklı çıkar ilişkisine dayanan diplomatik bir yakınlaşmayı da beraberinde getirmiştir. İnalçık bu işbirliği ve yakınlaşmayı Osmanlı-Venedik Savaşı'nın ortaya çıkardığı siyasi ve ekonomik şartlardan ötürü *doğal bir ittifak*³ şeklinde tarif etmekte olup, bilhassa Osmanlı-Venedik ve sonraki yüzyılda Osmanlı-Fransa ve İspanya-Floransa ilişkileri veya yakınlaşmaları iki devlet arasındaki münasebetlerin seyrini tayin eden en önemli unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bununla birlikte 15. yüzyıla ait Osmanlı kronikleri Floransa Devleti'yle ilgili neredeyse hiçbir bilgi içermezken, onlara ilişkin en zengin ve ilk bilgileri Bursa şer'iyeye sicilleri vermektedir. Muhtemelen Bursa'ya nazaran daha yoğun bir şekilde yerleştikleri Galata'daki ticari faaliyetleri ve diğer konulara ilişkin davaları ise Galata mahkeme defterlerine yansımış olmalıdır. Ancak söz konusu sicillerin en erken tarihlisinin 1551-1552 yıllarından itibaren başlayarak olması, öncesine ilişkin kıymetli bilgilerden mahrum olmamıza neden olmuş gibi görünmektedir. Bu bakımdan Bursa'ya ait mahkeme kayıtları konuyla ilgili birincil arşiv kaynakları arasında yer alırken, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilen defter ve belge serileri, benzer konular bakımından erken dönemlere ışık tutacak zenginlikten uzaktır. Söz konusu döneme ilişkin seyahatnameler de bu eksikliği giderecek bilgiler içermemektedir.

¹ Mikail Acıpnar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Floransa: Akdeniz'de Diplomasi, Ticaret ve Korsanlık 1453-1599*, Ankara 2016.

² Acıpnar, *a.g.e.*, s. 319-398.

³ Halil İnalçık, "Ottoman Galata 1453-1553", *Essays in Ottoman History*, ed. H. İnalçık, İstanbul 1998, s. 318.

Osmanlı siyaset dilinde Floransa Devleti veya Toskana Grandukalığının ifade edilmiş biçimleri zaman içerisinde farklılıklar göstermiştir. Bilhassa 16. yüzyılın ikinci yarısını müteakiben, Santo Stefano Şövalyeleri Tarikatı'nın kurulması ve devletin dukalıktan Grandukalığa geçişinden sonra Duka, Duka-i Françe ve tarikatın kastedildiği Duka Gemileri gibi bazı terimler daha fazla kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum ise Osmanlı kaynaklarında devletin isminin doğrudan zikredilmesi yerine, dolaylı ve zaman içinde değişen bir kullanım şeklinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Söz konusu ifade şekilleri ve terimler aşağıda kronolojik bir şekilde izah edilecektir.

Arşiv Belgelerinde Floransa ve Toskana Adları

a) *Floransa Adı*

Yukarıda bahsedildiği üzere, Osmanlı kaynaklarında Floransa adına ve yazım şekillerine ilişkin en erken bilgiler Bursa mahkeme defterlerinden elde edilmektedir. Diğer yandan bu yazım şekillerinin doğrudan Floransa Devleti'ni değil de Osmanlı topraklarında bulunan Floransa vatandaşlarını ele aldığını söylemek yerinde olur. Bu bakımdan 15. yüzyıla ait Bursa mahkeme defterlerinde Floransa vatandaşlarından genellikle *Fiorentoni*⁴ şeklinde bahsedildiği görülmektedir. Konuyla ilgili çoğunlukla Arapça kaleme alınmış olan bu hükümlerdeki söz konusu imlâ aslında *Fiorentino* ve çoğulu *Fiorentini* olan İtalyanca aslına yakın bir yazım şeklidir.

II. Bayezid dönemine ait en erken tarihli ahkâm defterinde de Floransalı tâcirlerin izine rastlanmaktadır. Defterde Floransalı tüccârlardan bahsedilirken aslında siyasi bir teşekkül olarak Floransa Devleti'nin Osmanlı siyaset dilindeki kullanımının izlerine de rastlanmaktadır. Söz konusu kayıtların ilkinde “Cuvan Karansik nâm Flordin bâzergâni”, ikincisinde ise “Flordinlü ile olan ahidnâme mücebince”⁵ şeklindeki iki ayrı bahiste karşılaşılan ve İtalyanca aslından bozma olduğu anlaşılan Flordin ve Flordinlü kelimeleri doğrudan Floransa Cumhuriyeti'ni tarif etmektedir. Bu bilgileri teyit eden bir başka kayıt ise I. Selim dönemine ait Avlonya kânûnnâmesinde geçmektedir. Burada da Avlonya'da tahsil edilen gümrüklerin oranlarından bahsedilirken “ve Frenk diyârından Venedik'den ve Flordin'den ve gayrıdan gelen metâ'in” cümlesi içerisinde Floransa Devleti'ni işaret etmek için Flordin kelimesinin kullanıldığı daha açık şekilde görülmektedir⁶.

1512 yılına ait Bursa mahkeme defterinde yer alan Türkçe bir hükümde de Flordinlü⁷ ibaresi aynı manada kullanılmıştır. 1517 tarihli Arapça mahkeme

4 Halil İnalçık, “Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 226, 228, 236, 243.

5 İlhan Şahin-Feridun Emecen, *Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Abkâm: II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul 1994, s. 77/276 ve 277.

6 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablâlleri*, III. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri, İstanbul 1991, s. 371-372.

7 Örnek için bk. BŞŞ., *A 20*, s. 293/2613.

kayıtlarında ise o tarihe kadarki örneklerden farklı olarak Flordun veya Flordunî⁸ yazımlarına rastlanmaktadır. 16. yüzyılın ikinci yarısının başlarına ait Galata mahkeme defterlerinde Floransa vatandaşlarını tanımlamak için genellikle *Flordinî* (فلوردينى), *Flordinli* (فلوردينلى) ve *Flordinlü* (فلوردينلو) şeklinde yazımlara yer verilmiştir⁹.

16. yüzyılda çeşitli vesilelerle kayda geçen arşiv belgelerinde Floransa Dukası tabiri yerine daha ziyade *Flordin Dukası* (فلوردين دوقهسى)¹⁰ veya ülkenin isminden yola çıkılarak *Vilâyet-i Flordin Dukası* (ولایت فلوردين دوقهسى)¹¹ şeklinde yazımlar ortaya çıkmıştır¹². 1560 yılında İstanbul'a gelen Floransa elçilerinden bahseden bir Mühimme kaydında Floransa'dan bir kez daha Flordin olarak bahsedilmektedir¹³. Bunlar arasında en farklı imla ise Şubat 1576 tarihli bir belgede geçen ve kâtip hatasından kaynaklandığı anlaşılan "Florin Dukası" ifadesidir¹⁴.

Bunlara ilaveten İtalyanca aslı Firenze olan ismin orijinal telaffuzuna oldukça yakın olan yazım biçimlerine iki ayrı belgede rastlamaktayız. Bunlardan 1576 tarihli olan ilk belge¹⁵ Floransa Devlet Arşivi'nde muhafaza edilmekte olup burada Floransa Dukasını belirtmek için *Duka-i Firentse* veya *Duka Firentse* (دوقه فرنتسه), imlası kullanılırken, belgenin bir başka yerinde Floransa'nın çok daha eski bir yazımı olan Fiorenza isminin telaffuzunu hatırlatan *Fiyorantsa* (فيورانتسه) *nâm şebir* ifadesi karşımıza çıkmaktadır. 1577 yılına ait bir mühimme kaydında yer alan ifade de yukarıdakine yakın haliyle *Duka-i Firense* yazımı tercih edilmiştir¹⁶. 17. yüzyılın ilk yarısına ait bir vesikada ise *Florentin* (فلورنتين)¹⁷ imlâsı kullanılmıştır. Buraya kadar olan kısımda Osmanlı belgelerinde Floransa ismine karşılık olarak kullanılan yazımların, ismin İtalyanca orijinallerinden ve anadilindeki telaffuzundan yola çıkılarak türetildiği görülmektedir. Buna karşılık günümüz kullanımına karşılık gelen

⁸ İlkinde ifade "Tomazi bin Ayolf el-efrenciyyü'l-Flordunî" sonrakinde ise "Covanke bin Luka efrenc-i Flordunî" şeklindedir. Sırasıyla bk. BŞS., *A 21*, v. 78b/545 ve 140b/1065.

⁹ GŞS, *No 1*, s. 71, 96.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri 27*, s. 237/550.

¹¹ BOA., *MD 23*, s. 282/603.

¹² Uzunçarşılı, Osmanlı arşiv belgelerinde kendilerine *Flordin Beyleri* denildiğini belirtmektedir. (İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara 1983, s. 465).

¹³ BOA., *MD 4*, s. 22/206.

¹⁴ "Mısır beylerbeyisine hüküm ki ... imdi **Florin Dukasının** dört pâre yaraklı mükemmel kadırgası olup birkaç yıldır ki ol* boğazlarda hayli rençber gemilerin alup..." Hüküm için bk. BOA., *MD 27*, s. 244/567; Burada Kâtip Çelebi'nin İtalya'nın siyasi coğrafyası hakkında verdiği bilgiler esnasında Floransa'dan müstakil bir dukalık olarak bahsettiğini belirtmek yerinde olacaktır. (Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr (Deniz Seferleri Hakkında Büyüklere Armağan)*, Haz. İdris Bostan, Ankara 2008, s. 68).

¹⁵ ASF., *Mediceo del Principato 4279*, c. 58-59; Mektupla ilgili bir yayın için bk. Mikail Acıpinar, "Floransalılara Esir Düşen Erdoğmuş oğlu Hamza'ya Yazılan Türkçe Bir Mektup (1576)", *Erdem-İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 66 (Haziran 2014), s. 5-18.

¹⁶ BOA., *MD 33*, s. 29/59.

¹⁷ Örnek için 1047 (1638) tarihli arşiv belgesine bk. BOA., *A.DVN. DVE. 26/1*, s. 13/26.

Floransa yazımı III. Cosimo (1670-1723) dönemine ait tarihsiz bir belgede¹⁸ bulunurken, buna en yakın yazım şekli olan *Filoransa* biçimi ise şimdilik sadece 1713 yılına ait bir vesikada karşımıza çıkmaktadır¹⁹.

b) *Toskana Adı*

Topraklarının genişlemesinden sonra 1569 yılından itibaren Toskana Grandukalığı ismini alan devletin Osmanlı resmî evraklarındaki kullanımını da bu yeni isme göre olmuştur. Ancak söz konusu arşiv belgelerinin, aşağıda görüleceği üzere, hemen tümünde Toskana ismi müstakilen kullanılırken, Floransa adından bahsederken değindiğimiz Granduka III. Cosimo'ya hitaben İstanbul'dan gönderilen tarihsiz arşiv belgesinde yer alan ifadeler Osmanlı yönetiminin Grandukalık hakkındaki görüşünü yansıtır niteliktedir. Belgede şu ifadeler yer almaktadır²⁰:

Kıdvet-i ümerâi'l-ıẓâmi'l-İseviyye umdet-i küberâi'l-fihâm fi'l-milleti'l-Mesibiyye muslih-i mesâlib-i cemâhîri't-tâ'îfeti'n-Nasrâniyye sâhib-i ezyâli'l-haşmeti ve'l-vakâr sâhib-i delâili'l-mecd ve'l-iftihâr Floransa ve Ligorna ve Pisa ve Bize ve Portoferaya ve Pistoya ve sâir memleketin hükümdârı ve Grandukası olan muhabbetlî ve meveddetlî dostumuz Kozimo terso...

Mevcut belge Grandukalığa bağlı önemli şehirlerin bir kısmını tek tek yazmakta, buna karşılık Toskana ismini zikretmemektedir. Diğer yandan 16. yüzyıla ait arşiv belgeleri arasında tespit edilebilen en erken tarihli hükümde Toskana Grandukalığı için “Toskana Vilâyeti” (توسقانه ولايتی) ifadesi kullanılırken aynı belgede zikredilen elçi için “Toskana elçisi” denmektedir²¹. Söz konusu elçinin ülkesine dönüşü için yazılan bir yol hükmünde ise Grandukalık'tan bu defa “Toskana Devleti” diye bahsedilmiştir²². 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılda bir kısmı İstanbul'dan büyük kısmı ise Garb Ocaklarından yazılan çeşitli vesikalarda kelimenin *Toşkeaniye* (توشقانيه)²³ ve *Toşkana* (توشكانه)²⁴ şekillerine büründüğü de görülmektedir.

Bununla birlikte zaman zaman Granduka'ya kısaca “Duka-i Françe”²⁵ ve “Duka di Vançe Gran-Toskana” (دوقه دی وانچه گرانتوسقانه)²⁶ şeklinde hitap edildiği,

¹⁸ ASF., *Mediceo del Principato 4274/A*, c. 40.

¹⁹ 10 Şa'ban 1125 (1 Eylül 1713) tarihli belge için bk. ASF., *Mediceo del Principato 1078*, c. 432.

²⁰ ASF., *Mediceo del Principato 4274/A*, c. 40.

²¹ 27 Receb 986 (29 Eylül 1578) tarihli belge için bk. BOA., *MD 35*, s. 302/764.

²² BOA., *MD 35*, s. 331/845.

²³ ASF., *Mediceo del Principato 4274/A*, Ins. VI, c. 21.

²⁴ ASF., *Mediceo del Principato 4275*, c. 74.

²⁵ “Duka-i Françe Beyine nâme-i hümayun ki...” bk. BOA., *MD 71*, s. 172/341; Ayrıca örnek için bk. BOA., *MD 35*, s. 189/475; BOA., *MD 55*, s. 192/348.

²⁶ BOA., *MD 30*, s. 334/784.

1598 yılında yazılan iki farklı nâmede de bunun “Duka[-i] Françe Beyi di Toşkana” (دوقه فرانچه بکی دیتوشقانه)²⁷ biçiminde kaleme alındığı tespit edilmiştir. Bazı çalışmalarda tam olarak neyi kastettiği bilinmediği için okunamayan²⁸ bu ifadede geçen Françe veya França kelimelerinin Fransa’yı işaret etmediği muhakkaktır. Bu bakımdan kelimenin bir kez daha, aksi tespit edilene kadar, İtalyanca telaffuza en müsait olan *Firentse* yazımının zaman içinde şekil değiştirmesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Osmanlı kroniklerinde geçen bu yazım şekliyle ilgili ayrıntılar ilerleyen kısımlarda ayrıca ele alınacaktır.

Osmanlı Kroniklerinde Floransa ve Toskana Adları

Osmanlı kronikleri veya kaynakları arasında ismin bugünkü yazımına ilişkin en erken tarihli örneğine *Vâkı‘ât-ı Sultân Cem* başlıklı eserde rastlamaktayız. Eserde, Papalık nezdinde bulunan elçilerle ilgili bir bahiste Floransa şehri *Filârtin* (فلارتین) imlâsıyla yazılmıştır²⁹. Sonraki tarihlerde ise Pîrî Reis Kitâb-ı Bahriye’sinde, Toskana bölgesi şehirlerini anlatırken Floransa’dan *Firentin* veya *Frentin* (فرننتن) adıyla bahsetmektedir³⁰. Bu vesikanın yanı sıra Bostan Çelebi’ye ait eserde, Alman ve Floransa elçilerinden bahsederken, *Alaman ve Firentese keferesi beyleri* ifadesine yer verilmiştir³¹. Kâtip Çelebi ise ismi *Florensija* (فلورنسیا) olarak kaleme almıştır³².

Evliya Çelebi bunlardan farklı olarak Avrupa dilleriyle ilgili bir bahiste Floransa’dan sadece *Alakorna* veya *Alagorona-i Grandüka* isimleriyle söz etmiştir³³. Söz konusu yazım şekli 17. yüzyıl başlarına ait arşiv belgelerinde de görülmeye başlanmaktadır. Toskana Grandukalığına bağlı Livorno’nun, Osmanlı belgelerinde bir değişime uğrayarak böyle bir imla ile kaydedildiği düşünülebilir. Nitekim 1615 yılına ait bir hükümde Toskana Grandukalığından, “Alagorna nâm harbî kâfir vilâyeti” şeklinde söz edilmektedir³⁴. Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi’den farklı bir

²⁷ ASF., *Mediceo del Principato* 4275, c. 8-9.

²⁸ Örneğin, 3 numaralı mühimme zeyli defterinin transkripsiyonuna yönelik bir Yüksek Lisans tezinde Duka-i Françe ifadesi okunamamıştır. Bk. Osman Karataş, *3 Numaralı Mübimme Zeyli Rebiülevvel-Cemâziyelevvel 984/Haziran-Ağustos 1576 (s. 176-351)*, (Yayımlanmamış YL Tezi), İstanbul 2010, s. 88.

²⁹ Nicolas Vatin, *Sultan Djem, Un prince Ottoman dans l’Europe du XVe siècle d’après deux sources contemporaines: Vâkı‘ât-ı Sultân Cem, Œuvres de Guillaume Caoursin*, Ankara 1997, s. 201.

³⁰ Pîrî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Ed. Ertuğrul Zekâi Ökte, trans. Vahit Çabuk, Tülây Duran, Robert Bragner, C. III, İstanbul 1988, s. 1180-1181.

³¹ Bostan Çelebi Mustafa b. Mehmed Ali, *Süleymannâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kitaplığı No. 3317, v. 135a.

³² Kâtip Çelebi, *Tuhfetü’l-Kibâr*, s. 68, 113.

³³ Prof. Dr. Mustafa Soykut, yazımın İtalyanca *alla corona di granduca*’dan bozma olabileceğini ileri sürmektedir. Alakorna yazımı için bk. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu*, Haz. Y. Dağlı-S. Ali Kahraman, C. III, İstanbul 1999, s. 156-57; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu*, Haz. Y. Dağlı-S. Ali Kahraman-İbrahim Sezgin, C. V, İstanbul 2001, s. 262.

³⁴ BOA., MD 80, s. 425/1025.

yazım kullandığı ve Ligorna Kalesi (ليغورنا) olarak bahsettiği şehrin Floransa'ya bağlı olduğunu vurgulamaktadır³⁵. Daha sonraki dönemlerde kelimenin Aligorna ve Alagorna yazımlarıyla karşılaşmak da mümkün olmaktadır³⁶.

Birbirinden farklı kullanım şekillerinin yanı sıra, yukarıda ele alınan resmî vesikaların dışında, konuya ilişkin bilgi veren ve yukarıda bahsedilen az sayıdaki Osmanlı kroniğinde de karşılaştığımız *Duka-i Françe* veya *Duka Françe* (دوقه فرانچه) ifadelerinin Fransa'dan ziyade Floransa'yı işaret ettiğini ifade etmek gerekir. Zira kroniklerdeki bilgilerin bu bakış açısıyla ele alınması bazı muhtemel bilgi ve yorum hatalarının giderilmesine yardımcı olacaktır. Bununla ilgili olarak Osmanlı kronikleri arasında Floransa veya Toskana Devleti ile ilgili en ayrıntılı bilgileri veren Selânikî ayrı bir öneme sahiptir.

Özellikle 16. yüzyılın sonlarında başlayan uzun Osmanlı-Avusturya savaşları sırasında Toskana hükümetinin Osmanlılara karşı mücadelesinde Hıristiyan birliklerine nakdi ve askerî destek verdiği bilinmektedir³⁷. Mücadelelere dair bilgi veren Selânikî, savaşa katılan Toskana birliklerinden bazen *Duka Franca* bazen de *Duka França*³⁸ şeklinde bahsederken, kendisiyle benzer bilgiler nakleden Nâimâ, Toskanalılar için tartışmaya mahal bırakmayacak biçimde *Duka küffârî*³⁹ ifadesini kullanmıştır. Fransa'nın bu savaşlara katılmadığı ve I. Süleyman döneminden itibaren Divân-ı Hümâyûn'dan çıkan resmî vesikalarda Duka veya Granduka unvanlarıyla Floransa veya Toskana hâkimlerinin kastedildiği düşünülürse keyfiyet daha açık olarak anlaşılacaktır.

Selânikî ve Floransa ile İlgili Verdiği Bilgilerin Değerlendirilmesi

Osmanlı kronikleri içerisinde Floransa veya Toskana Devleti'ne ilişkin en erken ve mufassal bilgileri vermesi bakımından Selânikî'nin ayrı bir önemi vardır. Verdiği bilgilerin önemli kısmının arşiv belgeleri ve yabancı kaynaklarla uyumlu olduğu anlaşılan yazarın, konumuza ilişkin naklettiği malumata dair en önemli örnek ise Santo Stefano Tarikat filosofunun 1599 yılında Sakız Adası'na düzenlediği

³⁵ Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 68, 113, 441.

³⁶ Örnekler için bk. ASF., *Mediceo del Principato 1075*, c. 200, 240; ASF., *Mediceo del Principato 1078*, c. 108, 427, 432.

³⁷ G. Marri, "La partecipazione di don Giovanni de' Medici alla guerra d'Ungheria (1594-95 e 1601)", *Archivio Storico Italiano*, XCIX (1941), s. 50-59.

³⁸ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*, C. I, Haz. Mehmet İpşirli, İstanbul 1999, s. 396, 398; C. II, s. 645.

³⁹ Nâimâ Mustafa Efendi, *Tarih-i Nâimâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsâti Abbâri'l-Hâfikayn)*, Haz. Mehmet İpşirli, C. I, Ankara 2007, s. 109; Mustafa Sâfi, Ma'noğlu Fahreddin isyanını anlatırken Grandukalıktan *ol esnâda beş pâre kaşyon ile Duka küffârından bir mikdar harbî kâfir* şeklinde bahsetmektedir. (*Mustafa Sâfi'nin Zühdetü'l-Tevârih'i*, Haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, C. II, Ankara 2003, s. 313). Aynı kullanım şekli için bk. BOA., MD 12, s. 123/266.

baskınla ilgili olanlardır. Argenti tarafından ayrıntılı olarak çalışılan⁴⁰ bu seferle ilgili yegâne tafsilatlı bilgiler veren Selânikî, baskını anlatırken şunları demektedir⁴¹:

*Ve evâsıt-ı şehri-i şevvalde cezîre-i Sakız re'âyâsınınun hiyânetleri zâhir olup, içlerinde **França** melâ'îni vâsıtasiyle birkaç nefer-i mel'ûn delîl olmakla, bir gece nâgebânî halk gâfletde iken **Duka-i França** la'îni gemileri beş pâre mükemmel donanma ile geliip, limana dâhil olup, kapuyu hâlâ bâdis olan top dardı ile yukup içeri girüp, kal'a nevbetçilerin belâk idiip **França** bayrakların diküp...*

Görüldüğü üzere, yabancı arşiv belgeleri ve kaynaklarınca da Toskana tarikat filosu tarafından düzenlendiği aşikâr olan bu sefere ilişkin verilen bilgilerde geçen França ve Duka-i França ifadeleri aslında Fransa'yı değil, Toskana Dukalarını kastetmektedir.

Selânikî'nin Toskanalılarla ilgili naklettiği diğer bilgilerde de buna benzer örnekler mevcuttur. Mesela, 1587 yılında Floransa, Malta ve Ceneviz müttefik filosu tarafından Urla civarında bir iskeleye yapılan baskın ve yağma hareketini anlatırken “melâ'în-i hâksâr Duka, Franço ve Malta'nun çekdürür kadırğa ve kaleyteleri”⁴² ifadesini kullanmıştır. Burada Malta'nın herhangi bir tartışmaya yol açmadığı ve Duka'nın da Toskana gemilerine karşılık geldiği aşikârdır. Diğer yandan ilk bakışta *Duka-i Franço* gibi bir yazım şekli olabileceği izlenimi verse de, Duka ifadesinde olduğu gibi bir kısaltma olarak kullanılan *Franço*'nun aslında Cenevizli kaptan Francesco Grimaldi'yi işaret ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim aynı tarihte Toskana ve Ceneviz kadırgalarının müştereken Osmanlı topraklarına ve gemilerine karşı bir dizi akınlar düzenledikleri bilinmektedir⁴³. Yine Selânikî aynı tarihlerde bir başka olaydan bahsederken Malta gemileriyle ittifak eden tarikat filosundan Duka-i França gemileri şeklinde söz etmektedir⁴⁴.

Toskana tarikat filosunun Akdeniz'deki mücadelelerinin dışında Toskana kara birliklerinin 1593 yılında ilan edilen Osmanlı-Avusturya savaşlarında Avusturya saflarında yer aldığı da malumdur. Savaşın ilerleyen safhalarında Granduka I. Ferdinando, maddi destek dışında, Türklere karşı savaşmak üzere üvey kardeşi Don Giovanni de' Medici komutasında 2.400 kişiden müteşekkil bir birlik ile yeğeni Bracciano Dukası Virginio Orsini idaresinde ayrı bir birliği Avusturya'ya gönderme kararı almıştı. Avusturya ordusunda sadece Toskana Grandukalığına bağlı yaklaşık 3.200 asker bulunmaktaydı. 1594 yılının 3 Haziran'ında Regensburg'ta

⁴⁰ Philip P. Argenti, *The Expeditions of the Florentines to Chios (1599): Described in Contemporary Diplomatic Reports and Military Dispatches*, Jonh Lane/London 1934.

⁴¹ Selânikî, II, s. 805.

⁴² Selânikî, I, s. 190.

⁴³ Bunun için bk. Thomas A. Kirk, *Genoa and the Sea: Policy and Power in an Early Modern Maritime Republic 1559-1684*, Baltimore-Maryland 2005, s. 74.

⁴⁴ *Malta gemileriyle **Duka, França** gemilerine rast geliip ve ihmâl ü müsâhale idiip üstine varmayup...* (Selânikî, I, s. 194). Burada bir kez daha Santo Stefano Tarikatı gemilerinden bahsedilirken, Duka ve França nâşir tarafından iki ayrı grupmuş gibi ele alınsa da kelimeleri *Duka-i França* olarak okumak daha münasıptir.

yapılan toplantı sonrasında Avusturya İmparatoru II. Rudolf, Don Giovanni'yi imparatorluk topçu birlikleri komutanlığının başına getirmişti⁴⁵.

Yukarıda ele alınan bu gelişmelerin ardından yaşananlarla ilgili Selânikî, Nâima ve Kâtip Çelebi de Toskana birliklerine komuta eden Don Giovanni ve savaş hakkında kısa bilgiler vermektedir. 1594 Temmuz'unda harekete geçen Osmanlı ordusu, Tata'yı işgal ettikten sonra Yanıkkale'ye yönelmişti. Selânikî bu gelişmeyle ilgili olarak şu ifadelerle yer vermektedir⁴⁶:

*Kefer e askeri kal'anun bu vebile muhâsara olunduğın istimâ' eyledüklerinde yüz bin güzâde asker ki, serdârları olan kiralun karındaşı Manyaş Hersek nâm la'în ile ve dahi niçe nam-dâr Nemçe ve Macar beğleri ile ve İspanya ve Venedik ve Leh ve Moskov ve Erdel ve **Duka França** ve Rim Papa'dan mu'avenete gelen melâ'în ile Komaran a'dası içinde Tuna'nun öte yakasından gelüp kal'anun yanına kondular...*

Savaşın ilerleyen bölümlerinde aralarında Don Giovanni ve Virginio Orsini komutasındaki Toskana birliklerinin de yer aldığı İtalyan askerleri tarafından savunulan Yanıkkale çok fazla dayanamamış ve Koca Sinan Paşa'ya teslim olmuştu. Selânikî bu bilgiyi teyit etmiş ancak Don Giovanni'nin çatışmalar sırasında öldüğünü ileri sürmüştür⁴⁷:

Kiralun karındaşı olan Manyaş Hersek dahi mecrûh olup ve Duka França'nun karındaşı olup Frenk askerine serdâr olan la'îni dahi top götürüp ve nâm-dar beğlerinden ve beğ-zâdelerinden yüzden ziyâde mürd olup ve cengcilerinden ve cenge getürdükleri ve'âyâdan esîr olup katil olan otuz kırk bin mikdârı vardır...

Osmanlı kroniklerinin, Toskana birliklerinin Osmanlı-Avusturya savaşlarındaki rolüne ilişkin verdiği kısa bilgiler, 1596 yılında Eğri üzerine yapılan seferle sona ermektedir⁴⁸.

⁴⁵ Marri, "La partecipazione", s. 51.

⁴⁶ Selânikî, I, s. 396; Kâtip Çelebi ise ayrıntıya girmeden "Çasar karındaşı Hersek Matyaş Nemçe ve Macar ve sair yüz bin kadar düşman askerine serdar olup" demektedir. (Kâtip Çelebi, *Fezleke, Tablîl ve Metin*, Haz. Zeynep Aycibin, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 250).

⁴⁷ Don Giovanni, Yanıkkale'deki mücadelesinden dolayı imparatorun övgülerine mazhar olmuştu. Bk. Marri, "La partecipazione", s. 51-52; Selânikî, I, s. 398; Kâtip Çelebi ve Nâimâ ise kısaca şöyle demektedir: "...ve Hersek Matyaş mecrûh ve França askerine baş olan duka karındaşı top ile maktûl olduğundan gayri on bin kadar melâ'în maktûl ve kimi esîr ü mahzûl oldu." (Bk., Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 253; Nâima, I, s. 73).

⁴⁸ "kâsıd-ı emr-i celîlül-kadrim ve ka'id-i fermân-ı âli-şânım serhadd-i nefâza peyveste olduğuna küffâr-ı hâksâr vâkîf olduklarında Peç ve İspanya kırallarının ve Rim Papa'nun ve Duka(-i) França'nun ve Erdel'ün ve bi'l-cümle altı ve yedi kiralun nefir-i âm üslûb-ı üzre üç yüz bin mikdâr asker-i hezîmet-eserleri Eğri câniblerinde cem' olup..." Bk. Selânikî, II, s. 645; Nâimâ, Selânikî tarafından verilen bilgiyi teyit ederken ondan farklı olarak Floransa'dan sadece "Duka" şeklinde bahsetmiştir: "mevkib-i âli serhadde peyveste olduğu küffârın ma'lûmu olduktâ Beç ve İspanya kıralları ve Papa ve Duka ve Erdel'in ve Yedi kiralun nefir-i âm üslûb-ı üzre üç yüz bin kadar asker-i hezîmet-eseri Eğri câniblerinde cem' olup..." Krş. Nâimâ, I, s. 109.

Kaynaklarda Geçen *Duka Gemileri* İfadesi Hakkında

Floransa, Toskana ve Duka-i França gibi tabirlerin yanı sıra, 1566 yılından sonra Osmanlılara karşı çeşitli Haçlı birliklerinde yer alan ve bazen müstakilen bazense, biraz önce örnekler üzerinden bahsedildiği üzere, Malta ve İspanyol filolarıyla müştereken korsan mücadelelerine katılan Granduka'ya bağlı Santo Stefano Tarikatı Şövalyeleri'ne ait gemilerin tanımlanması meselesine değinmek de yerinde olacaktır. Çünkü söz konusu gemilerin Osmanlı kaynaklarında ifade edildiği biçiminde, Malta veya İspanyol gemilerinde olduğu gibi, açık bir yazım şeklinden ziyade Toskana Grandukasına atıf yapılarak kısaca *Duka gemileri* ibaresi kullanılmıştır.

Osmanlı arşiv belgelerinde bununla ilgili olarak çoğunlukla Duka gemileri tabirinin kullanıldığını tespit ettik. 1607 yılında Toskana donanması tarafından Magosa'ya yönelik başarısız saldırı harekâtına ilişkin bilgi veren arşiv vesikalarından yalnızca birkaçında bu ifadeye rastlanırken, saldırganlar için genellikle *küffâr gemileri* veya *harbî korsan gemileri* tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir⁴⁹. Yine 1609 yılında Halil Paşa komutasında düzenlenecek Akdeniz seferiyle⁵⁰ ilgili olarak Tunus beylerbeyi Ali Paşa'ya yazılan ilk hükümde “Duka gemilerin ele götürmenüz husûsunda”⁵¹ şeklinde ve ikinci bir emirde ise “hâlâ deryâ yüzünde Duka gemileri hareket üzere olup”⁵² ifadeleri ile Santo Stefano Tarikatı Şövalyeleri kastedilmekte olup, bu ifade aynı zamanda Osmanlı yönetiminin tarikatı, *Büyük Üstad* durumundaki Grandukaya bağlı bir siyasi teşekkül olarak kabul ettiğini göstermektedir. Benzer şekilde birkaç yıl sonrasına ait mühimme kayıtlarında, 1599 yılındaki Sakız baskınına atıf yapılarak, Toskana gemilerinden bir kez daha Duka Gemileri şeklinde bahsedilmektedir⁵³. Bunlara ilaveten Selânikî, zaman zaman *Duka França gemileri*⁵⁴ ifadesini kullanırken, diğer kronik sahipleri genellikle yukarıda bahsettiğimiz kullanım şeklini tercih etmişlerdir⁵⁵.

Bununla birlikte Toskana Grandukalığını ifade etmek üzere Osmanlı kaynaklarında kullanılan bir diğer tabir ise, Santo Stefano Tarikatı Şövalyelerinin Akdeniz'deki yağma seferleri veya korsanlık faaliyetleri neticesinde esir aldıkları

⁴⁹ Bunun için bk. Mikail Acıpnar, “I. Ferdinando'nun Doğu Akdeniz Politikası ve Toskana Donanması'nın 1607 Magosa Saldırısı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2 (2015), s. 365.

⁵⁰ Mikail Acıpnar, “Osmanlı Kronikleri Işığında Kaptan-ı Derya Halil Paşa'nın Akdeniz Seferleri (1609-1623)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/1 (2013), s. 5-35.

⁵¹ BOA., KK 71, s. 60.

⁵² BOA., KK 71, s. 114.

⁵³ BOA., MD 78, s. 423/1087 ve 764/1993; Ayrıca bk. BOA., MD 79, s. 236/561.

⁵⁴ Nâşir, Duka ve França isimlerinin arasına virgül koyarak bunları birbirinden bağımsız iki grup olarak ele almıştır. (Selânikî, I, s. 190, 194, 406.)

⁵⁵ Mustafa Sâfi, Kara Çelebi-zâde, Kâtip Çelebi ve Nâimâ çeşitli vesilelerle değindikleri gemilerin Toskana'ya ait olduğunu “*Duka gemilerinden beş pâre yaraklı azîm kalyonlar*” diyerek açıklığa kavuşturmuşlardır. (Mustafa Sâfi, II, s. 133; Kara Çelebi-zâde Abdülaziz, *Ravzâtü'l- Ebrâr*, (t.y.), s. 521; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 576; Nâimâ, II, s. 384.)

Müslümanları götürdükleri ana üsleri Livorno ile ilgilidir. 16. yüzyılın sonlarından itibaren Akdeniz'in en büyük esir pazarı haline gelen Livorno⁵⁶, muhtemelen bu özelliğinden dolayı Osmanlılar tarafından Toskana ülkesini tanımlamak için de kullanılmaktaydı. Buna ilişkin tespit edebildiğimiz ilk arşiv belgesi 1615 yılına aittir⁵⁷. Midilli Adası'nda yaşayan bir zımmının tarikat gemilerine kılavuzluk yapması münasebetiyle kaleme alınan belgede bahsi geçen kişinin "Venedik gemilerine girüp Alagorna nâm harbî küffâr vilâyetine" gittiği ifade edilirken, aslında hem Livorno şehri hem de Toskana ülkesi kastedilmektedir. Yine Duka Gemileri ifadesi yerine bazı Osmanlı kroniklerinde Livorno şehrinden mülhem *Ligorna korsanı*⁵⁸ tabirine yer verildiğini de görebilmekteyiz.

Sonuç

Görüldüğü üzere Floransa ve Toskana adlarının yanı sıra Medici hükümdarlarına yönelik kullanılan unvan ve elkaplar da oldukça farklılık göstermektedir. Osmanlı kronikleri açısından durum biraz daha farklıdır. Bunlar içerisinde Toskana Devleti ve Santo Stefano Şövalyelerinin Akdeniz'deki faaliyetlerine ilişkin yegâne ve nispeten en tafsilatlı bilgileri içeren ilk kronik sahibi olan Selânikî, 17. yüzyılda kaleme alınan kroniklere de kaynaklık etmiş gibi görünmektedir. Bu bakımdan, sonraki yıllara ait Osmanlı kaynaklarında yer alan konuyla ilgili malumat, Selânikî'de geçen bilgilerin çok kısa bir özeti durumunda olup, istilâhlar da aynen alınmıştır. Nitekim söz konusu kaynaklarda Toskana Grandukalığı daha ziyade "Duka" kelimesi ile ifade edilmiş olup, bu kelime zaman zaman hem devleti hem de hâkimlerini ifade etmek üzere kullanılmıştır.

Diğer yandan, Duka kelimesi etrafında gelişen Duka-i Françe ve Dukalık Gemileri terimleri de tamamen Toskana Grandukalığını işaret etmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde de aynı kullanım şekli göze çarpmaktadır. Arşiv kaynaklarıyla ilgili çalışmaların bir kısmında söz konusu ifadelerin okunamadığı görülmektedir. Bu bakımdan, yukarıda değinilen açıklamaların dikkate alınması, olası okuma ve yorumlama hatalarını en aza indireceği gibi konuyla ilgili yapılacak çalışmalara da ciddi bir katkı sağlayacaktır.

Bibliyografya

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.DVN. DVE: No. 26/1.

MD (Mühimme Defterleri): No. 4, 12, 22, 23, 27, 30, 33, 35, 55, 71, 78, 79, 80.

KK (Kamil Kepeci): No. 71.

⁵⁶ Acıpinar, *a.g.e.*, s. 241-245.

⁵⁷ BOA., MD 80, s. 425/1025.

⁵⁸ Nâimâ, III, s. 1524.

BŞŞ (Bursa Şer'iyeye Sicili): No. A 20, A 21,

GŞŞ (Galata Şer'iyeye Sicili): No. 1

Archivio di Stato di Firenze (ASF)

Mediceo del Principato: No. 1075, 1078, 4274/A, 4275, 4279

Kaynaklar

Bostan Çelebi Mustafa b. Mehmed Ali, *Süleymannâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kitaplığı No. 3317.

Evlîya Çelebi, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu*, Haz. Y. Dağlı-S. Ali Kahraman, C. III, İstanbul 1999.

———, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu*, Haz. Y. Dağlı-S. Ali Kahraman-İbrahim Sezgin, C. V, İstanbul 2001.

Kara Çelebi-zâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrâr*, (t.y.)

Kâtip Çelebi, *Fezleke, Tahlil ve Metin*, haz: Zeynep Aycibin, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007.

———, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr (Deniz Seferleri Hakkında Büyüklere Armağan)*, Haz. İdris Bostan, Ankara 2008.

Mustafa Sâfi, *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-Tevârîh'i*, Haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, C. II, Ankara 2003.

Nâ'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsâti Abbâri'l-Hâfikayn)*, Haz. Mehmet İpşirli, C. I-II, Ankara 2007.

Pîri Reis, *Kitab-ı Babriye*, Ed. Ertuğrul Zekâi Ökte, trans. Vahit Çabuk, Tülây Duran, Robert Bragner, C. III, İstanbul 1988.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*, C. I-II, Haz. Mehmet İpşirli, İstanbul 1999.

Araştırma-İncelemeler

Acıpinar, Mikail, *Osmanlı İmparatorluğu ve Floransa: Akdeniz'de Diplomasi, Ticaret ve Korsanlık 1453-1599*, Ankara 2016.

Acıpinar, Mikail, "Osmanlı Kronikleri Işığında Kaptan-ı Derya Halil Paşa'nın Akdeniz Seferleri (1609-1623)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/1 (2013), s. 5-35.

———, "Floransalılara Esir Düşen Erdoğan oğlu Hamza'ya Yazılan Türkçe Bir Mektup (1576)", *Erdem-İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 66 (Haziran 2014), s. 5-18.

———, "I. Ferdinando'nun Doğu Akdeniz Politikası ve Toskana Donanması'nın 1607 Magosa Saldırısı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2 (2015), s. 357-384.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablâlleri*, III. *Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul 1991.

A. Kirk, Thomas, *Genoa and the Sea: Policy and Power in an Early Modern Maritime Republic 1559-1684*, Baltimore-Maryland 2005.

Argenti, Philip P., *The Expeditions of the Florentines to Chios (1599): Described in Contemporary Diplomatic Reports and Military Dispatches*, John Lane/London 1934.

İnalçık, Halil, "Ottoman Galata 1453-1553", *Essays in Ottoman History*, ed. H. İnalçık, İstanbul 1998, s. 275-376.

- , “Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 203-258.
- Karataş, Osman, *3 Numaralı Mübimme Zeyli Rebiülevvel-Cemâzıyelevvel 984/Haziran-Ağustos 1576 (s. 176-351)*, (Yayımlanmamış YL Tezi), İstanbul 2010.
- Marri, G., “La partecipazione di don Giovanni de’ Medici alla guerra d’Ungheria (1594-95 e 1601)”, *Archivio Storico Italiano*, XCIX (1941), s. 50-59.
- Şahin, İ.-Emecen, F., *Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Abkâm: II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Taribli Abkâm Defteri*, İstanbul 1994.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara 1983.
- Vatin, Nicolas, *Sultan Djem, Un prince Ottoman dans l’Europe du XVe siècle d’après deux sources contemporaines: Vâkı’ât-ı Sultân Cem*, *Œuvres de Guillaume Caoursin*, Ankara 1997.

ÜLGENER'İN PROTESTANLARI: BAYRAMÎ MELÂMÎLERİ

Ergin Çağman*

Özet

Sabri F. Ülgener, Osmanlı devlet ve toplum hayatında kapitalist düşünce ve faaliyetin ortaya çıkmayışının sebeplerini araştırmış ve bu konuda iktisat, sosyoloji, tarih ve din gibi birçok ilim ve faktörü bir araya getirerek interdisipliner çalışmalar ortaya koymuştur. “Türk Weberi” olarak da anılan Ülgener, Weber’in Avrupa’da Modern Kapitalizmin doğuşunda temel etken olarak gördüğü protestan ahlâkına benzer bir ahlâkın Osmanlı toplumunda izlerini sürmüştür. Bu sebeple Ülgener, temelde zihniyet çalışmalarına yoğunlaşmış, Avrupa ve Osmanlı toplumunun zihniyetlerini karşılaştırmıştır.

Ülgener’e göre Osmanlı toplumunun zihniyetini belirleyen en önemli faktör olan tasavvuf, toplumun, esnafılık ve ticaret hayatının, Ortaçağ zihniyetinin ve değerler dünyasının yüzyıllarca taşıyıcısı olmuştur. Fakat Ülgener, yaptığı araştırmalar sonucunda tasavvuf akımlarından Melâmîliğin, Avrupa’daki Protestanların ahlâkına çok yakın olduğuna inanmıştır. Ona göre, Batnî bir din anlayışının dışında, ibadet ve çalışma hayatını ayırt edebilen, ciddi ve disiplinli hayat tarzlarıyla Melâmîler Osmanlı toplumunda kapitalistik düşünce ve birikimi ortaya çıkarabilecek bir potansiyele sahiptir. Fakat bu grup Ülgener’e göre sayılarının azlığı ve etkinliklerinin fazla olmaması sebebiyle devlet ve toplumda karşılık bulamamışlardır.

Son yapılan çalışmalar Melâmîliğin bir tarikat veya meşrep olmanın yanı sıra dünyevî otoritenin de peşinde, Osmanlı otoritesiyle sürekli zıtlaşan, bundan dolayı da sürekli gizlilik içinde ve ayrıca Batnîlikle iç içe mistik bir yapı olduğunu göstermektedir. Melâmîliğin bu özellikleri sebebiyle haklarında bilhassa iktisadî faaliyetleri hususundaki bilgiler azdır. Bu durum onların gerçekten de Osmanlı devlet ve toplumunda kapitalizmi doğuracak özelliklere sahip oldukları konusunda ikna edici değildir.

Çalışmanın amacı, Melâmîlikle ilgili son zamanlarda yapılan araştırmalara dayanarak Ülgener’in iddia ettiği gibi Melâmîlerin Osmanlı toplumunda kapitalist düşünce ve birikimi ortaya çıkarabilecek özelliklere sahip olup olmadığını irdelemektir. Osmanlı devlet ve toplum düzeninde tasavvuf-iktisat konusu hala araştırmaya çok açık bir alan olarak önümüzde durmaktadır. Bu konuda yapılacak çalışmalar, Osmanlı zihniyet ve sosyo-ekonomik tarihini anlamada önemli adımlar atılmasına vesile olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Protestan ahlâkı, Melâmîlik, zihniyet, tasavvuf

* Dr., İstanbul Büyükşehir Belediyesi.

Ülgener's Protestans: Bayrami Melamis

Abstract

Investigating into the reasons why capitalist mentality and activity failed to develop in the Ottoman state and society, Sabri F. Ülgener conducted interdisciplinary studies by combining various disciplines and factors such as economics, sociology, history and religion. Also referred to as “Turkish Weber”, Ülgener attempted to trace in the Ottoman society the roots of an ethical system similar to the Protestant ethics which was considered by Weber as the underlying factor explaining the birth of capitalism in Europe. Thus, he rather focused on “mentality studies”, with a comparative approach on European and Ottoman mentalities.

Ülgener maintains that Sufism, as the principal factor embodying the mentality of the Ottoman society, served for centuries as the home of *esnaf*, commercial life, “Mediaeval mentality” and the world of Mediaeval values, transmitting them to later generations. However, with his research he also concludes that Melamiya, a Sufi movement of the time, was somehow quite similar to the Protestant ethics of Europe. He believes that, besides an esoteric (*batını*) understanding of religion, the Melamis had the potential to bring about capitalistic mentality and accumulation in the Ottoman society with their capacity to distinguish between worshipping and working life as well as their solemn and disciplined way of life. Nevertheless, as he claims, this brotherhood failed to win a foothold in the state and society due their scarcity in number and activity.

Recent studies revealed that the Melamiya was not only a brotherhood or disposition (*meşreb*), but also a mystical movement intertwined with *Batınıyya* (esoterism), which was in pursuit of mundane political power, which antagonized Ottoman authorities, and thus, had to operate clandestinely all the time. Due to such nature of Melamiya we unfortunately have limited information as to their economic activities in particular. Consequently, it is far from convincing to argue that they really had the potential to bring about capitalism in the Ottoman state and society.

Drawing upon recent studies, the present study is intended to discuss whether the Melamiya had the capability to generate capitalistic mentality and accumulation in the Ottoman society, as claimed by Ülgener. The relationship between Sufism and economy in the Ottoman state and society still remains an area with room to explore. Further studies on the issue will certainly broaden our understanding about the Ottoman mentality and socioeconomic history.

Keywords: Capitalism, Protestant ethics, Melamiya, mentality, Sufism

Giriş

Sabri F. Ülgener, 17. Yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan kapitalizmin Osmanlı dünyasında niçin zuhur etmediği sorusuna cevap aramıştır. Bu amaçla Weber'in, Avrupa'da kapitalizmi oluşturan temel unsur olarak değerlendirdiği Protestanlık benzeri bir ahlâkın Osmanlı tarihinde izlerini sürmüştür¹. Osmanlı öncesiyle, Osmanlı dönemi düşünce dünyasını ele aldığı Zihniyet ve Din adlı eserinde, Anadolu ve çevresindeki İslam dünyasında meydana gelen zihniyet değişimini, tasavvufun bu değişimdeki rolüyle birlikte toplumu ve kurumları nasıl etkilediğini anlatır. Ülgener, 12 ve 13. yüzyıllarda “kapanma dönemi” adını verdiği devreyle başlayan zihinsel dönüşümle birlikte sözünü ettiğimiz Anadolu ve çevresindeki İslam coğrafyasında İslam'ın ilk ve orijinal halinden uzaklaşan bir iktisat zihniyeti meydana geldiğini iddia eder. Bu zihniyetin Osmanlı dünyasına da egemen olduğunu ve 16. yüzyıldan itibaren çevresel şartların da rolüyle farklı bir safhaya (çözülme) geçilerek uzun yıllar etkisini devam ettirdiğini savunur.

Ülgener, Osmanlı devlet ve toplumundaki egemen zihniyetin ve buna göre şekillenen kurumların kapitalizmin ortaya çıkışı önündeki en büyük engel olduğunu düşünür. Ona göre bu zihniyeti oluşturan ve devam ettiren ana unsur ise mensuplarını dünyayla ilişki kurmaktan uzaklaştıran ve bâtinî yönleri ağır basan tasavvufî akımlardır. Öte yandan Ülgener, tasavvufî akımlar içinde bâtinî tasavvufun karşısında yer almaları, meslek sahibi olmaları, çalışkanlıkları ve din ve dünya arasında denge kurabilmeleri gibi bazı özellikler atfederek istisnâî bir konuma yerleştirdiği Bayramî Melâmîlerini Weber'in Protestanlarına benzetir². Bu sebeple de Bayramî Melâmîlerini potansiyel açıdan kapitalizmi ortaya çıkarabilecek bir ekol olarak görür³.

¹ Mustafa Acar-Hüsni Bilir, “Gerçek Bir Alim, Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 16 (26): 2014, s.118; Mehmet Bulut, “Osmanlı Ekonomi Politikası'na Yeniden Bir Bakış”, *Bilgi*, Sayı: 62, Yaz 2012, s.66-67.

² Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s.102-107. Fakat Ülgener'in çalışmalarına konu edindiği Melâmîlerin, tasavvuf tarihinde 9. Yüzyılda Hamdun Kassar ile başlayan klasik veya birinci devre Melâmîliği olmadığını vurgulamalıyız. Üzerinde durduğu Melâmîler, Hacı Bayram-ı Veli'nin 1429 yılında vefatından hemen sonra Ömer Dede Sikkini ile başlatılan ve Bayramî Melâmîliği veya daha sonraki adıyla Hamzaviler olarak da tarihe geçen ikinci devre Melâmîliğidir. İkinci devreyi birinciden ayıran en önemli özellikler ise Ülgener'in *Zihniyet ve Din* adlı kitabında idealize ettiğinin aksine vahdet-i vücudçu olmaları, bâtinî akımlarla iç içe geçmeleri ve mevcut otoriteye (Osmanlı yönetimine) muhalif tarzlarının, diğer bir deyişle siyasi hedeflerinin olmasıdır. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülbidler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Altıncı Baskı, İstanbul, 2014, s.296-298; Bu sebeple iki devre Melâmîliği arasında çok önemli farklar vardır. Fakat Ülgener iki devre Melâmîliği arasındaki bu farkları gözetmemiş, teorik ve tarihsel olarak süreklilik arz ettiklerini düşünmüştür. Algar, klasik Melâmîlerle Bayramî Melâmîleri arasındaki benzerliğin çok az ve yüzeysel olduğunu belirtmekte, hatta Bayramî Melâmîlerini, klasik Melâmîlerin kötü bir taklidi olarak nitelendirmektedir. Hamit Algar, “The Hamzaviye: A Deviant Movement in Bosnian Sufism”, *Islamic Studies*, 36: 2, 3 (1997), s.244.

³ Ülgener, *a.g.e.*, s.103-106. Ülgener, doğu toplumlarında kapitalizmin gelişebilmesi meselesine yönelmiş ve Osmanlı iktisat düşüncesini Melâmîlik ve ahilik düşüncesi üzerinden anlamaya ve inşa

Osmanlı iktisadî hayatı içindeki fonksiyonları günümüze kadar yeterince incelenmediğinden Ülgener'in Bayramî Melâmîleriyle ilgili iddialarının gerçeği ne derecede aksettirdiğini belirlemek zordur Diğer taraftan Ülgener, Bayramî Melâmîlerini hem sadece dinî-iktisadî yönden ele almakta⁴ hem de iddialarını sınırlı sayıda kaynaklara dayandırarak temellendirmektedir⁵. Bunda Weberyana teoriye olan bağlılığının yanı sıra Melâmîliğin yaygın bir ekol haline gelmesi halinde Osmanlı dünyasında “geri kalmışlığın” yaşanmayabileceğine dair inancının da etkili olduğu söylenebilir.

Ülgener'in çalışmalarına ve son zamanlarda yoğunlaşan araştırmalara rağmen Osmanlı tarihinde iktisat-tasavvuf ilişkisi hala çözülememiş, araştırmaya açık geniş bir alan olarak varlığını devam ettirmektedir. Osmanlı dünyasında Bayramî Melâmîleri, kapitalist düşünce ve birikimi ortaya çıkarabilecek bir potansiyele sahip midir? Melâmîlik haricindeki tarikatlar üretim ve çalışma hayatının dışında ve iktisadî birikimin karşısında mıdır? Söz konusu tarikatlar iktisadî hayatta büyük oranda tüketici olarak mı mevcuttur ve cari olan zihniyetin özellikle de iktisadî zihniyetin meşrulaştırıcıları ve taşıyıcıları mıdır? Bu sorulara verilebilecek cevaplar Osmanlı zihniyet ve sosyo-ekonomik tarihini anlamada önemli adımlar atılmasına vesile olacaktır.

Bu çalışmada Ülgener'in tasavvuf anlayışı ve onun esnaf-tasavvuf ilişkisine bakışı, yakın dönemde yapılan çalışmalara dayanılarak Bayramî Melâmîliğinin dinî ve siyasî görüşleri ve Ülgener'in iddia ettiği anlamda kapitalist düşüncenin zuhuru için bir istisna teşkil edip-etmediği incelenecektir.

etmeye çalışmıştır. Bu amaçla Batıdaki Protestanlık düşüncesinin Osmanlı dünyasındaki karşılığı olarak gördüğü Melâmîliğin bir meslek ekolü olarak sermaye birikiminin sağlanmasında aracılık edebileceği fikrini işlemiştir. Fakat Ülgener'in teorisi Osmanlıyı izah eden bir çerçeve sunmada yetersizdir. Lütfi Bergen, “Derviş ve Kapitalizm”, <http://www.habername.com/yazi-lutfi-bergen-dervis-ve-kapitalizm-7205.htm> ; Dursun Ayan, “Sabri F. Ülgener'in Türk Düşünce Kültüründeki Yeri”, *Doğu Batı*, Sayı: 12, Ekim 2000, s. 177-178

- 4 Ülgener'in, Bayramî Melâmîlerinin dinî-iktisadî yönleriyle ilgili iddialarının doğruluğu bir yana, onları siyasî yönleriyle, devletle ve dönemin diğer tarikatlarıyla ilişkileri bağlamında ele almaması ve konuya sadece tasavvuf-iktisat zihniyeti açısından yaklaşması, Melâmîliği bütüncül olarak değerlendirememesine sebep olmuştur.
- 5 Ülgener'in, Bayramî Melâmîleriyle ilgili olarak faydaladığı temel kaynaklar Sarı Abdullah Efendi'nin *Semeratül-Fuad*, Sadık Vıcdani'nin *Tomar-ı Turuk-u Aliye*, Abdülbaki Gölpmarlı'nın *Melâmîlik ve Melâmîler*, Osman Nuri Ergin'in *Mecelle-i Umur-ı Belediye* adlı eserleridir. Bunlarla birlikte faydaladığı diğer kaynaklar da ya doğrudan ya da dolaylı olarak Melâmîlere ait olup içerden bir bakış açısına sahiptir. Son yıllarda Ahmet Yaşar Ocak, Ali Bolat, Abdurrezzak Tek ve Hamit Algar gibi araştırmacılar sayesinde Melâmîlik ve Bayramî Melâmîleriyle ilgili literatür oldukça zenginleşmiştir. Fakat bu literatürün de daha ziyade Melâmîlerin dinî-tasavvufî ve siyasî görüşleri hakkında olduğunu ve iktisadî hayattaki etkinlikleri konusunda çok az bilgiye yer verdiğini ifade etmeliyiz.

1. Ülgener'in Tasavvufa Yaklaşımı

Tasavvufun tarih içindeki seyri ve etki alanı Ülgener'in Osmanlı zihniyet dünyası ile ilgili tezlerinde çok önemli bir yer tutar. Bununla birlikte Ülgener, ilk dönem tasavvuf düşüncesiyle ilgilenmediği gibi yaşadığı dönemdeki tasavvuf anlayışıyla iktisat zihniyeti arasındaki ilişkiler hakkında da fazla yorumda bulunmaz⁶. “Kapanma” olarak adlandırdığı Osmanlı öncesi 12. ve 13. yüzyılları kapsayan dönemle birlikte tasavvufun Osmanlı dünyasındaki yeri ve özellikleri, toplumu ve kurumları nasıl etkilediğine dair düşüncelerini aktarır.

Ülgener'e göre popüler kültür vasıtasıyla Anadolu insanının zihniyet oluşumunda belirleyici etken olan tasavvuf, İslam'ın ilk ve öz halinden farklılaşan “içe ve derine kapanışın uzun ve zahmetli yolunun adıdır.” Bu yolun hem öncüsü olan ve hem de bunu uzun yıllar devam ettiren tasavvuf, İslam'ın yayıldığı bölge inançları ile İslâmî öğelerin karıştığı genel akımı ifade etmektedir. Böylece tasavvuf, Osmanlı öncesi dönemden başlayarak tüm Osmanlı tarihi boyunca kitlelerin hem dinî anlayışını hem de gündelik yaşantılarını etkilemiştir⁷.

Ülgener, kapanma dönemiyle birlikte Osmanlı dünyasındaki tasavvufu genel olarak iki zıt kola ayırmaktadır. Bunlardan ilkinin teşkil eden tarikatlar, köy ve kasabalara kadar yayılmış olup İslam öncesi düşünce ve inançlarla karışmış haldedir. Diğerleri ise sünî merkezlerde İslâmî geleneği az-çok devam ettiren tarikatlardır⁸. Birinci gruba dâhil olanlar, İslâmî kuralları bâtinî ve içe dönük olarak yorumlayan, din ve şeriat kurallarına uymada kayıtsızlığa ve ibahata kadar varan yaklaşımlara sahiptir. Ayrıca politik tahrik ve kıyamlara da kalkışmış ve bu sebeplerle sünî ulemanın, merkezin ve bazı ileri gelen sufilerin tepkisini çekmişlerdir⁹. Ülgener'e

⁶ Orhan Türkdoğan, *Max Weber-Günümüzde ve Türkiye'de Weberci Görüşler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1985, s.39; Ahmet Güner Sayar, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi*, Sabri F. Ülgener, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.378; Ülgener, tasavvuf konusunda modernist/reformist İslamcılardan da etkilenmiştir. Başta Muhammed Abduh olmak üzere diğer İttihad-ı İslam reformcularının çabalarının İslam dünyasında kalıcı etkiler bırakmadığından yakınıdır. Abduh'un, İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı büyük problemlerin mutasavvıflardan kaynaklandığı görüşünü nakleder. Fakat Müslüman modernistler bu geri kalmışlıktan mutasavvıfları sorumlu tutarken Ülgener, “yüksek tasavvuf”u değil, kendi tabiriyle “sulandırılmış ve tabana indirilmiş haliyle tasavvufu geniş kitlelere içine yaymaya çalışan yarı derviş, yarı tahrikçi yığınları” suçlamaktadır. Mustafa Arslan, “Ülgener'in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlâkı ve Ahilîlik”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1), Bahar (2010), s.74; Ülgener, *a.g.e.*, s.163.

⁷ Arslan, *a.g.m.*, s.56-57.

⁸ Ülgener, *a.g.e.*, s.99.

⁹ Ülgener, politik tahrik ve kıyamlarla ilgili tarikatlar içinde Bayramî Melâmîlerinden bahsetmez. Ülgener, *a.g.e.*, s.102. Fakat Melâmîlerin gerek diğer sünî tarikatlarla ve gerek sünî tarikatları destekleyen Osmanlı yönetimiyle hem siyasi hem de dinî açılardan sık sık problemler yaşadığı gerçektir. Ocak, *a.g.e.*, s.314; Abdürezzak Tek, *Melamet Risaleleri*, Emin Yayınları, Bursa, 2007, s.54-55; Ülgener'in Bâtînlilik ve karşısında Melâmîlikle birlikte yer alan diğerleri olarak yorumladığı Osmanlı dünyasındaki tasavvufî ekolleri Sayar, Ene'l-Hak ve Ene ma'al-Hak tasavvıfları olarak iki faklı kutba yerleştirerek formülize eder. Sayar, *a.g.e.*, s. 317-318, 328; Ülgener, Bâtîni tasavvufu

göre bunun izlerini Alevîlik, Râfîzîlik ve Bektaşîliğe kadar götürmek mümkündür. Başta ahîler olmak üzere esnaf toplulukları da bu tür bâtinî unsurlarla iç içedir. Bu akımın karşı tarafında ise Melâmîler bulunmaktadır. Diğer sünnî sufilere birlikte mütalaa ettiği Melâmîler, Ülgener'e göre, bâtinî olmayıp sürekli çalışma ve uğraşmanın ısrarlı takipçileri ve savunucularıdır¹⁰.

Tasavvuf, esnaflaşma¹¹ ve Ortaçağlaşma, Ülgener'in kavramsal dünyasında birbirini tamamlayan unsurlardır. Ortaçağdaki¹² birçok siyasî hareketi tasavvuf ve özellikle bâtinî hareketlerin dışında anlamak imkânsızdır¹³. Tasavvuf, Osmanlı toplum ve kurumlarını etkileyerek Batıda çözülen Ortaçağ zihniyetinin aksine Osmanlı Ortaçağının devamını sağlamıştır. Ülgener'de, kronolojik olarak da karşılığı olmakla birlikte Ortaçağ, genel olarak bir zihniyetin adıdır. Kronolojik Ortaçağ, zihniyet dönüşümünü gerçekleştirdikleri için Batıda 13. ve 14. yüzyıllardan itibaren ortadan kalkmaya başlar. Fakat Osmanlı İmparatorluğu, bu zihniyet dönüşümünü gerçekleştiremediği için kısa süren parlak bir dönemden sonra tekrar Ortaçağa dönmüştür¹⁴. Ülgener, Batılı bir kavram olan Ortaçağlaşma tabiriyle Batı dünyasının gerilemesine sebep olan zihniyete atıfta bulunmaktadır¹⁵.

Ortaçağlaşmayı ortaya çıkaran, sürdüren ve fütüvvet ve esnaf teşkilatlarıyla birlikte tüm topluma sirayet ettiren en etkin unsurun tasavvuf olduğunu iddia eden Ülgener'e göre bu dönemde parlak ticaret dönemi sonra ermiş, ticaretin yerini esnaflaşma almıştır. Değer anlayışında da kapanma ve katılma meydana gelmiştir. Herhangi bir yeniliğe müsaade edilmeyen bir meslek ve sanat taassubu (gelenekçilik) vardır. Feodal hayatın asırdan asra aktardığı ağalık ve efendilik şuuru hâkimdir. Bol tüketime ve bir yandan görünüş ve gösterişe değer verilirken diğer yandan üretim ve değer yaratmayı başkalarının sırtına yüklemeyi hedefleyen bir

simgeleyen Ene'l-Hak tasavvufuna itibar etmemiştir. Çünkü bu yaklaşım ekonomik rasyonalizm yönünde bir riyazi tipolojiyi ortaya çıkaracak özelliklere sahip değildir. Sayar, *a.g.e.*, s.319.

¹⁰ Ülgener, *a.g.e.*, s.102-103.

¹¹ Esnaflaşma kavramı Ülgener'de olumsuz anlamda kullanılmakta olup ticaretten ve hareketlilikten uzaklaşmayı, verimsizliği ifade etmektedir. Arslan, *a.g.m.*, s.59.

¹² Ortaçağ çok uzun bir zaman dilimini ifade etmekle birlikte eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Ülgener, kronolojik olarak 12. yüzyıl sonrası Anadolu ve çevresi Ortaçağını ele almaktadır.

¹³ Ülgener, *a.g.e.*, s.112.

¹⁴ Sabri F. Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ablâk ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s.20-21; Abdülkadir Zorlu, "Sabri F. Ülgener'i Okumak: Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm", *Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Editör Murat Yılmaz, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s.247-248; Ülgener'e göre, Ortaçağlaşan iktisat ahlâkı ve daha sonraki çözülme devri zihniyetiyle ortaya çıkan ekonomik çözülmenin Osmanlı tarihçileri tarafından klasik olarak ifade edilen duraklama ve gerileme dönemleriyle herhangi bir ilişkisi yoktur. H. Bayram Kaçmazoğlu, "İktisadî Düşünce Tarihimize Ülgener'in Katkıları", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 34, Mayıs-Haziran 1995, s.37.

¹⁵ Ayan, *a.g.m.*, s.178; Lütfi Sunar, "A Weberian Critique of Weber: Re-Evaluation of Sabri F. Ülgener's Studies on Socio-Economic Structure of Turkey", *Journal of Economics and Political Economy*, Volume 2, May 2015, s.192; Orhan Çakmak, *Sabri Ülgener*, Alternatif Yayınları, Ankara, 2003, s.71.

zihniyet söz konusudur. Ona göre bunlar 15 ve 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da tarihe karışırken Osmanlı dünyasında devam etmiş Ortaçağ değerleridir¹⁶.

Tasavvufun, dünyaya bakış açısını dönüştürdüğünü ve orijinal İslam'ın dışında ve ona aykırı bir tutum ve tavır ortaya çıkardığını iddia eden Ülgener, "dünya" kavramını iktisat ahlâkı açısından üçlü bir mesafe bilinci üzerine kurar. Bunlar eşya, çevre ve zaman birimiyle dünyadır. Ülgener, İslam'ın orijinal metinlerine göre madde ve eşyanın mutlak anlamda kaçınılması gereken nesnelere olmadığı, ancak gurur ve kibri artırdığı ve böylece kişiyi Allah'tan uzaklaştırdığı ölçüde reddedilmesi gerektiğini düşünür. İslam'ın çevreye bakışı, basit cemaat ve aşiret bağlarının üstünde ve ilerisindedir. İbadetten hemen sonra rızık için yeryüzüne dağılmayı emreden bir dinin aslında insan ve çevre ilişkisine daraltıcı bir sınır koymuş olması zaten beklenemez bir durumdur. Zaman açısından ise en azından bir senelik ihtiyacını karşılamaya yeterli bir kaynağı el altında bulunduracak şekilde gelecek hesabı ve düşüncesi İslam'da daima destek bulmuştur¹⁷. Ülgener'e göre dünya, İslam'ın öz ve ilk kaynaklarında her üç yanıyla da (eşya-çevre-zaman) sade ve açıktır. Tasavvufla birlikte ölçü değişmiştir. Zikir ve çileye ağırlık verilmiş, dünya uzağında kalınması gereken ölümlü bir varlık haline gelmiştir. Dışa karşı mesafe artmış, aksine huzur ve güven içte aynı kaderi paylaşanlarla bütünleşmede yani tarikatlarda aranmıştır. Zaman da en yakın mesafeye göre ayarlanmış, geçmiş ve gelecek kavramları sufi için aynı derecede anlamsız hale gelmiş ve yerini tek anlamlı olan bugün almıştır¹⁸.

Ülgener, Melâmîliğin dışındaki sünîî tarikatların iktisadî hayat içindeki etkinliklerine dair yorum yapmamakta ve tezinin dışında bırakmaktadır. Böylece zımnen iktisat zihniyeti açısından bir tarafta bâtinî tarikatlar diğer tarafta da Bayramî Melâmîleri bulunmaktadır. Ülgener, kapanmaya sebep olan ve kapitalist düşünce ve birikimin ortaya çıkmasını engelleyen temel unsuru temelde bâtinî tarikatlar olarak görmektedir. Ona göre, bâtinî tasavvuf dine ve dünyaya bakışı değiştirerek İslam'ın ilk ve saf halinden uzaklaşmasına sebep olmuştur.¹⁹

Ortaçağın iktisat hayatını ve zihniyetini karakteristik çizgileriyle en geniş oranda aksettirenler Ülgener'e göre küçük tacirler ve özellikle sanat erbabıdır. Bu anlamda esnaf toplulukları, "şehir iktisadının en önemli unsuru, hatta o iktisadın ta

¹⁶ Ülgener, *a.g.e.*, s.9.

¹⁷ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.96. Bu konu dinî açıdan İslam'daki tevekkül anlayışıyla yakından alakalıdır. Bu bağlamda Ülgener'in Bayramî Melâmîlerine atfettiği dünya için çalışma düşüncesi ile ilk dönem Melâmîleri olarak kabul edilen birçok mutasavvıfın anlayışları farklıdır. İlk dönem Melâmîlerinin bir kısmı rızık için bile çalışmayı eleştirecek kadar "pasif" bir tevekkül anlayışa sahiptir. Çalışmayı ve kendi emeğiyle kazanmayı öğütleyenler de mal ve servet biriktirmenin karşısındadır. Ali Bolat, *Melâmîlik*, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2011, s.82, 88, 119, 138, 164.

¹⁸ Ülgener, *a.g.e.*, s.96-98. Ülgener'e göre İslam, temel kaynaklarında ve kuruluş çağında dünya ilişkilerinde sert sınırlamalar koymamıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde değişik inanç ve kültür çevreleriyle etkileşimi neticesinde ve bu anlayış değişmiştir. Ülgener, *a.g.e.*, s.68.

¹⁹ Ülgener, *a.g.e.*, s.95-98.

kendisidir"²⁰. Bu sebeple Ülgener, dönüşümün en açık şekilde esnaflıkta görülebileceğini iddia ettiği için Osmanlı iktisat dünyasında Bayramî Melâmîlerinin rolüne geçmeden önce tasavvufî akımlarla esnaf arasındaki ilişkilere değinmek gerekir.

3. Ülgener'de Esnaf-Tasavvuf ilişkisi

Ülgener'de tasavvuf ve fütüvvet kavramları onun zihniyet analizleri için kullandığı temel kavramlardan ikisidir. Bu iki kavramı yan yana ele alması da bu kavramların, zihniyetin oluşumunda ve tezahürlerinde hem birliktelikleri hem de yapı ve işleyiş olarak benzerlik arz etmelerinden kaynaklanmaktadır.²¹

Ülgener'e göre Ortaçağın esnaf topluluklarını tasavvuf ve tarikatlardan soyutlayarak tek başına anlayabilmek imkânsızdır. Çünkü her ikisinin de kuruluş prensibi ve temel çizgileri ortaktır. Tarikatların hitap ettiği kitle alt kademedeki tüccar ve çarşı esnafıdır²². Yakın-doğunun ve özellikle Anadolu'nun 12. ve 13. yüzyıllarda geçirdiği siyasi çalkantılar, sosyal hayatta olduğu gibi sanat ve meslek dünyasında da yeni bir çığır açmıştır. Bu çığır, dağınık hayat şekillerinden toplu ve kapalı meslek ve tarikat kadrolarına geçiş olarak özetlenebilir. Dış çevrenin her türlü sarsıntı ve çalkantılarına karşın sanat erbabı sıkı bir şekilde birleşip kendi aralarında kapalı bir cemaat haline gelerek korunabileceklerini düşünmüşlerdir. Esnafın yanı sıra fütüvvetler ve tarikatlar da aynı şekilde kapanma ve cemaatleşme ihtiyacından doğmuşlardır²³.

Fütüvvetlerin ve esnaf teşkilatının sanat sırrı ve terbiyesiyle birlikte bazı sosyal değerleri de nesilden nesle aktarmada önemli fonksiyonları olmuştur. Tarikatlar, dini müeyyidelerden de aldığı kuvvetle fütüvvet ve esnaf teşkilatlarına nüfuz ederek onları derinden etkilemiştir. Ülgener bunun sonucunda da pasif, uysal, otoriteye kayıtsız ve şartsız itaat eden, şahsî irade ve teşebbüs zihniyetinden uzak, reaksiyon kabiliyetini kaybetmiş ve siyasî kıyamlar ve ihtiraslar uğruna kendisini feda etmeye hazır bir insan tipinin ortaya çıktığını iddia eder²⁴. Ülgener'in bakış açısına göre esnaf, aslında genel olarak Osmanlı zihniyet dünyasının hülasası gibidir. Buna göre lonca ahlâkı ve siyaseti, gaye ve hedefleriyle dar bir zümre ahlâkı olarak kalmamış, geniş ve genel bir fikir kültürünün-Ortaçağ ahlâkının-kalıpları içine ustalıkla yerleştirilmiş ve sindirilmiştir²⁵.

²⁰ Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, s.33.

²¹ Ahmet Özkiraz, *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*, (Doktora tezi), Hacettepe Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999, s.131.

²² Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.112-113.

²³ Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, s.64-65.

²⁴ Ülgener, *a.g.e.*, s.115-116. Ülgener tasavvufun insanı dünyadan soyutlaması ve mesafeli durması yolundaki bâtinî görüşün ticarî hayattan esnaflığa doğru önemli bir kaymayı meydana getirdiğini ileri sürmektedir. Nitekim ona göre esnaflaşma da belirli bir disiplin içinde ilahî gayeye ulaşması mekanizması olarak fütüvvet yapısıyla ilişkilidir. Çakmak, *a.g.e.*, s.73.

²⁵ Ülgener, *a.g.e.*, s.116-117.

Ülgener, esnaf-tasavvuf ilişkisi bağlamından yola çıkarak eleştirilerini Osmanlıdaki geleneğe (tradisyonalizm) de yöneltmektedir. Çünkü ona göre gelenek, değişimin karşısındadır ve sadece esnafın kendi içindeki değişimini değil sosyal tabakalar arasındaki geçişleri de engellemeye çalışır. Tasavvufun rolü ise mevcut sosyal yapının devamı açısından dinî-mistik meşruiyet sağlamaktadır. Kısmetine razı olmak, halinden ve mevkiinden şikâyetçi görünmemek, rutin dışına çıkmamak vb. değerler bütün sosyal tabakalarda müşterektir ve bunlar Ülgener'in Ortaçağ ahlâkı olarak nitelendirdiği zihniyeti oluşturlar²⁶.

Ülgener, profan/dünyevi kuruluşların dokunulmazlık ve imtiyaz sağlamak amacıyla belli dönemlerde dinî-mistik kalıplara büründüğünü, esnaf teşkilatının da benzer şekilde kurallarını etkinleştirmek ve daha bağlayıcı hale getirmek için üzerine dinî-tasavvufi bir kılıf geçirdiğini iddia eder. Bu amaçla bu kuruluşların önceden beri gelen hamaset ve yiğitlik menkıbelerini pir ve aziz kıssalarına dönüştürerek dışarıdan gelebilecek her türlü hücumu karşı çağın mistik-tasavvufi iklimi içinde boy hedefi olmaktan kurtulduklarını ileri sürer. “*Prekapitalist toplumun ve üretim tarzının vazgeçilmez olan diğer bir özelliği –gelenek ve otorite-dabî iş ve çalışma hayatına en etkin ve inandırıcı biçimde yine aynı yoldan pir ve aziz kıssaları ile taşınmış olacaktı. Dinî-mistik ifade şeklinin sağladığı örtünme ve korunmadan bir zaman yeterince yararlandıktan sonra tekrar din örtüsünden soyunup gerçeğin katı ve çıplak çehresi ile yüz yüze gelmek kaçınılmaz olacaktı. Özellikle merkezî otorite yerleşip kuvvetlendikçe ahîler siyasî fonksiyonlarını yitirerek daha çok sanat ve meslek faaliyetine yönelik birer iktisadî teşkilat halinde varlıklarını koruyabilmişlerdir*”²⁷.

Osmanlı devlet ve toplumu için klasik dönemde meşruiyet kaynağı genel olarak din ve gelenektir. Bu sebeple Ülgener'in iddia ettiği profan²⁸ ve buna yakın laisizm ve sekülerizm gibi kavramların ancak Tanzimattan sonra söz konusu olduğu belirtilmelidir²⁹. Öte yandan Ülgener'in ifadelerinden ahîlerin bir süreliğine ekonomik çıkarları için din ve tasavvufu kullandığı daha sonra da bu düşünceyi terk ettikleri gibi bir anlam çıkmaktadır. Böyle bir açıklamadan ziyade meseleyi dönemin iç ve dış şartlarının etkisiyle izah etmek daha gerçekçidir. 13. ve 14. yüzyıllarda, Anadolu'da istilalar ve iç karışıklıklar gibi etkenlerden dolayı siyasî olarak bölünmüş bir yapı karşısında içe kapanmanın meydana gelmesi tabii olarak karşılanmalıdır. Bu

²⁶ Ülgener, *a.g.e.*, s.119-120.

²⁷ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.119-120.

²⁸ Kutsal “diğerlerinden hem ayrı hem de belli bir sınır içine alınmış” (Latince sancire); profanise “özel alanın önünde, dışında bulunan” (pro-fanum) demektir. Profan, kuralları veya yapısı ihlâl edildiğinde bir müeyyideyi gerektirmeyen, sıradan ve alışılmış fenomenlerdir.”, Kürşad Demirci, “Kutsiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.26, İstanbul, 2002, s.495.

²⁹ Seyfettin Aslan-Mehmet Alkış, “Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçişte Türkiye'nin Modernleşme Süreci: Laikleşme ve Ulusal Kimlik İnşası”, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C.6, Sayı: 1, İlkbahar 2015, s. 21; Talip Küçükcan, “Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 13, 2005, s.118.

ortamda, yani devlet otoritesinin zayıfladığı zamanlarda ahîler otoriteyi tesis etmişler ve merkezî devlet güçlendikçe askerî fonksiyonlarını yitirmişlerdir³⁰.

Ülgener, Osmanlı esnaf ve tasavvuf dünyasında vazgeçilmez bir unsur olan pirlığe de eleştirel tarzda yaklaşmaktadır. Hatta mesleklerin öğretilmesinde pirlığe ironik bir şekilde atıfta bulunmaktadır. Ona göre, “Osmanlı döneminde, *sanat ve marifet hiçbir zaman akıl ve zekâyı işleterek (yani rasyonel yollarla) öğrenilmemiş, ancak onları dışarıya doğru kalın bir perde arkasında saklayan pir ve üstadın önünde hizmet kemeri yani şeddi kuşatmak ve uzun yıllar emrinde çalışmakla elde edilmiştir*”³¹. Fakat Pre-modern Hristiyanlıkta mesleklerin koruyucu bir azize sahip olmasına³² benzer şekilde gerek Osmanlı döneminde gerek daha önceki dönemlerde pirlük müessesinin sosyal ve dinî açıdan meşruiyet sağladığı ifade edilmelidir³³. Meslekte ilerleme ise Ülgener’in

³⁰ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, 12. Baskı, İstanbul, 2014, s.201. Fatih Sultan Mehmet zamanına kadar siyasî bir güç olma özelliğini koruyan ahîlik, medresenin ve Sünniliğin kuvvetlenmesi ve Şeyhülislamlığın kurulması ile eski gücünü yitirmiştir. Bolat, *a.g.e.*, s.271.

³¹ Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s.113-114; Şedd, “yünden veya pamuktan örülen bağ, kemer, kuşak, peştamal anlamlarına gelir. Fütüvvetnamelere göre Hz. Adem’e kadar götürülen şed kuşanmak veya kemer bağlamanın esnaf teşkilatında ve tarikatlarda sembolik anlamları vardır. Fütüvvet ve seyr ü sülûk yoluna girenlerin şed kuşanması onların bu yola girdiğini ve hizmete ahdettiğini ifade eder. Osmanlılarda her esnaf teşkilâtının kendine özgü şed bağlama şekli ve merasimi vardı. Esnaf teşkilatlarında ve ahî loncalarındaki şed kuşanma veya bel bağlama törenlerinde ilgili meslek grubunun piri kabul edilen sahabenin de adı zikredilirdi. Yahudi ve Hristiyanlarda da benzer gelenekler vardır. Bu gruplar da kendi loncalarını kurmuşlar ve Müslümanların esnaf teşkilatlarına kabul edilmişlerdir. XIX. yüzyılda Suriye’de gayrimüslimler şed bağlama merasiminde Tevrat’taki on emri okurlar ya da Allah’a dua ederlerdi. Mevlevilik ve Bektaşilikte de şed kuşanma uygulaması bulunmaktadır. Bu durum fütüvvet ve ahî geleneğinin bir yansıması şeklinde değerlendirilebilir. Hamid Algar, “Şed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.38, İstanbul, 2010, s.405-406.

³² Ortaçağlarda Hristiyan dünyada her mesleğin koruyucu bir azizi olduğu (örneğin Saint Cloud çivi imalatçılarının; Saint Peter, balıkçıların; Saint Dunstan kuyumcuların vb.) bilinmektedir. Antik Yunan tanrılarının da benzeri bir işlevi vardır. Örneğin Hermes, hem ticaret hem de sınır taşlarının tanrısıdır. Bk. Philip D. Curtin, *Kültürler Arası Ticaret*, (çev. Şaban Bıyıklı), Küre Yayınları, İstanbul, 2008, s.7. Burada, bazı düşünürlerin Hermes’i, İslam dünyasında terzilerin piri olan İdris Peygamberle özdeşleştirdiklerini de aynı bağlamda hatırlamak gerekir.

³³ Osmanlıda esnaf loncaları, pirlelerini Hz. Muhammed’in ashâbı arasından seçmeye çalışırlar hatta bazıları bir Peygamberi veya Müslümanlar nezdinde saygıya sahip bir kimseyi pir ittihaz ederlerdi. “Hatta Müslümanlar İslam öncesi mühim simalardan bile meslek pirleri kabul etmişlerdir. Bu, Müslümanların iman esasları çerçevesinde geleneğe ne kadar bağlı olduklarını gösterir. Çünkü akide esasları Hz. Adem’den beri aynıdır.” Selahattin Bayram, “Osmanlı Devleti’nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahîlik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21, 2012, s.101-102; Osmanlıda pirlük kurumunun meslekler açısından sosyal meşruiyet işlevi görmesi Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesinde de açık bir şekilde görülmektedir. Eserinde geniş yer ayırdığı İstanbul esnafıyla ilgili bölümde esnaf gruplarının Sahabeden pirlere seçtiğine ilişkin bol miktarda örneklerle rastlanmaktadır. Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, C.1, 2. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003 s.478-480, 482-483; Evliya Çelebi, ayrıca bazı gayri ahlaki “meslek” gruplarının kendilerine çeşitli pirlere isnat etmeye çalıştıklarını söyleyerek onları gayri meşru ilan eder. “... pirimiz Amr-ı Ayyar’dır derler ancak haşa sümme haşa.”, “... dinleyenler affetsin, pirleri ola.”, *a.g.e.*, s. 477.

ironik biçimde iddia ettiği gibi hizmet kemeri kuşanarak değil; o meslek içinde artık gelenekleşmiş eğitim ve tecrübeye (çırak, kalfa ve usta aşamalarından geçerek) göre mümkün olabilmektedir³⁴.

4. Osmanlı Dünyasında Bayramî Melâmîleri Veya Hamzavîler

Türk tasavvuf tarihinde çok önemli bir rolü olan Melâmîlik veya diğer bir deyişle Melâmetîlik, müstakil bir tarikat olmaktan ziyade tarikatlar üstü bir yol ve meşrep /sayılmaktadır.³⁵ Bununla birlikte yine de Melâmîlik, tarihsel gelişimi açısından üç döneme ayrılmıştır. 9. yüzyılda Nişabur'da ortaya çıkan ve Melâmet-i Kassariye adı verilen mutasavvıflar birinci devreyi oluşturmaktadır. 15. yüzyılda Hacı Bayram-ı Velî'nin vefatından (1429) sonra kuruluşu Ömer Sikkini'ye nisbet edilen ve Orta Devre Melâmîleri de denilen Melâmet-i Bayramiyye ikinci devreyi ve 19. yüzyılın ortalarında Seyyid Muhammed Nurullah Arabî'yle başlayan Melâmet-i Nuriyye de son devre Melâmîlerini veya üçüncü devreyi teşkil etmektedir³⁶.

19. yüzyılda Harîrizâde tarafından yapılan bu üçlü tasnif kendisinden sonra da olduğu gibi kabul edilerek günümüze kadar gelmiştir³⁷. Fakat Melâmîliğin yeknesak bir özelliğe sahip olmadığını ifade etmek gerekir. Klasik tasnife göre her ne kadar Melâmîlik 9.-15. yüzyıllar arasında süreklilik arz ediyormuş gibi görünse de 14. yüzyıldan itibaren Hurûfilîğin de etkisiyle ileri derecede vahdet-i vücûdçu bir eğilim kazanmıştır³⁸. Böylece söz konusu akımların etkisiyle değişim geçirmiş ve ikinci devre Melâmîliği, birinci devre Melâmîliğinden teorik olarak ayrılmıştır. Bu sebeple Melâmîliğin günümüze kadar gelen tasnif şeklinin gözden geçirilerek yeniden değerlendirilmesi gereklidir³⁹.

³⁴ Ahmet Tabakoğlu, "Türk Çalışma Hayatında Fütüvvet Ve Ahilik Geleneği", *İktisat Tarihi-Toplu Makaleler-I*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s.344.

³⁵ Mustafa Kara, "Melâmetiye", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan, C. 43, İstanbul, 1987, s.579; Ümit Kılıç, "Melâmîlik (Melâmetiyye) ve Melâmîler", https://www.academia.edu/9140782/Mel%C3%A2m%C3%AElilik_ve_Mel%C3%A2m%C3%AEliler, s.7-9; Sadık Vicdani, *Tarikatler Ve Silsileleri (Tomar-ı Turuk-ı Alîyye)*, Yayına Hazırlayan İrfan Gündüz, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995, s.3. Melâmîliğin tarikatlar üstü bir meşreb olduğu iddia edilmekle birlikte Bayramî Melâmîliği klasik tarikatlar gibi bir silsileye ve diğer tarikatlardan daha sade olsa da belirli adab ve erkâna sahiptir. Hacı Bayram-ı Velî'nin tekke kurmasına ve burada faaliyette bulunmasına rağmen sonrakilerin klasik tarikatlardan daha farklı bir hüviyete bürünerek görüntüye önem vermemelerinde, tekke ve zaviye kurmaktan kaçınmalarında, farklı din ve dünya görüşleri, tasavvuf anlayışlarının dışarıdan tesbit edilme endişesi ve daha rahat hareket edebilme düşüncesinin rolü göz önünde bulundurulmalıdır. Ocak, *a.g.e.*, s.298.

³⁶ Sadık Vicdani, *a.g.e.*, s.19; Kara, *a.g.m.*, s.579.

³⁷ Harîrizâde'nin tasnifinden hareket eden Sâdık Vicdânî, *Tomar-ı Turuk-ı Alîyye* adlı eserinde ve Abdülbaki Gölpinarlı da *Melâmîlik ve Melâmîler* adlı eserinde bu üçlü tasnifi devam ettirmişlerdir. Nihat Azamat, "Melâmetiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, 1994, s.25.

³⁸ Ocak, *a.g.e.*, s.296-297.

³⁹ Ekrem Demirli de özel bir sohbette Melâmîliğin günümüze kadar gelen üç dönemli klasik tasnifinin mevcut haliyle problemleri olduğunu ifade etmiştir.

İlk dönem Melâmîleri, temelde dönemin şekil ve görünüşe önem veren kurumlaşmış tasavvuf anlayışına karşı çıkmışlar; riyaya sebep olur endişesiyle, yaptıkları hayırları ve ibadet hayatını gizlemek ve gösterişe kaçmamak düsturlarını benimsemişlerdir⁴⁰. Fakat Melâmîlikteki bu temel felsefe zamanla ibahata kadar varan düşünce ve yaşayışa sahip insanlar için bir istismar vesilesi haline gelmiştir. Melâmîlik; zamanla Şiilik, Bâtınîlik ve Hurûfîlik gibi unsurlarla karışarak vahdet-i vücûd anlayışının etkisi altına girmiş ve yeni bir sentezle varlığını devam ettirmiştir⁴¹. Melâmîlik, Anadolu'nun fethinden sonra, heterodoks nitelikler taşıyan Kalenderîliğin etkisiyle kırsal kesimde, Kübrevîliğin tesiriyle de şehirli bir tarikat olan Mevlevîlikte ve fütüvvet teşkilatı ile de esnaf tabakasında etkili olmuştur⁴².

15. yüzyılın başlarında Hacı Bayram-ı Velî'ye atfedilen Bayramî Melâmîliği veya diğer bir deyişle İkinci devre Melâmîliği onun vefatından (1429) sonra halifelerinden Akşemseddin ve Dede Ömer Sikkini⁴³ arasında ortaya çıkan meşrep farklılığı sebebiyle ikiye ayrılmıştır. Akşemseddin'e bağlı olan kolu vahdet-i mevcûdçu olmayan sıkı bir ehl-i sünnet çizgisi takip ederek merkezî otoriteyle iyi ilişkiler kurmuştur. Ömer Sikkini kolu ise farklı bir yol takip ederek tarih boyunca merkezî iktidardan uzak durmuş, hatta fırsat buldukça ona karşı çıkmıştır⁴⁴. Bayramî Melâmîliğinin ilk kutbu sayılan Ömer Sikkini ile birlikte Melâmîlik hiyerarşik bir kimliğe bürünerek tarikatlaşma sürecine girmiştir. Daha önce kibir ve gösteriş endişesiyle özel kıyafetler giymekten kaçınan, tasavvufun şeklî tarafına

⁴⁰ Kara, *a.g.m.*, s.561-562.

⁴¹ Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s.98, 128, 170; Bolat, *a.g.e.*, s.19; Algar, "The Hamzaviye: A Deviant Movement in Bosnian Sufism", s.252-253.

⁴² Bolat, *a.g.e.*, s.19.

⁴³ Hacı Bayram-ı Velî'den sonra Akşemseddin'in dışında diğer aday olan Ömer Sikkini postnişin olmuştur. Ömer Sikkini'nin adı ve nereli olduğuna dair farklı rivayetler vardır. Vahdet-i vücûd anlayışını benimsemiş olan Ömer Sikkini ile şeriata sıkı sıkıya bağlı klasik zühdi tasavvuf anlayışına mensup Akşemseddin iki farklı ekolü temsil etmektedir. Haşim Şahin, "Ömer Dede Sikkini", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007, c.34, s.55; Ömer Sikkini'nin posta geçişi ile ilgili de farklı rivayetler söz konusudur. Onun, Hacı Bayram-ı Velî'den sonra halefi olması konusunda anlatılan iki menkıbeninde kaynağı 16. yüzyıl müelliflerinden Kefevî'nin "Ketâbü Alâmî'l-Ahyâr" adlı eseridir. Müellif de söz konusu bilgileri Ömer Sikkini'nin vefatından yüz yıl sonra Göynük'e giderek oradaki halktan duyduğunu bildirir. Kefevî'nin eserinden daha önce yazılan Abdurahman el-Askerî'nin *Mir'atü'l-Işk*'ında ise tac ve hırkanın yanmasıyla ilgili olay daha farklı anlatılmıştır. Akt: Tek, *a.g.e.*, s.18; Ocak'a göre Hacı Bayram-ı Velî'nin tac ve hırkasının kime ait olduğunu tesbit eden menkıbe aslında daha önce var olmasına rağmen belirginleşmemiş olan ileri vahdet-i vücûdçu tasavvuf anlayışıyla zühdcü anlayış arasındaki farkı görünürdeki bir sebeple açıklamaya çalışma anlamı taşır. Ocak, *a.g.e.*, s.297-298; Tac ve hırkanın yanması menkıbesini Melâmî Sarı Abdullah Efendi de değişiklikler ve yorumlar yaparak anlatır. La'lizade Abdülbaki de bir başka menkıbe olan Hacı Bayram-ı Velî'nin vefatına yakın su istemesi olayını, hilafet sırrının Ömer Sikkini'ye verildiğini ispatlamak için kaynak göstermeden ve kendisine göre ilaveler yaparak kaydeder. Akt: Fuat Bayramoğlu-Nihat Azamat, "Bayramiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, c.5, s.271.

⁴⁴ Ocak, *a.g.e.*, s.146; Bolat, *a.g.e.*, s.249.

itibar etmeyen ve böylece görünüşte halkla aralarında bir farklılık bulunmayan Melâmîler idarî açıdan kurumsallaşmaya başlamıştır⁴⁵.

Birinci Devre Melâmîliği adıyla da bilinen 9. ve 10. yüzyıldaki Horasan Melâmîliği, vahdet-i vücûd anlayışına yabancı olduğu halde Hacı Bayram-ı Velî'nin vefatından hemen sonra başlayan ikinci devre Melâmîliğinin en büyük özelliği bu anlayışla adeta özdeş hale gelmesidir⁴⁶. Bu sebeple Melâmîler Osmanlı döneminde zındıklık ve ilhad suçlamalarına maruz kalmıştır. Diğer taraftan Osmanlı düzenine ve resmî ideolojisine karşı muhalif tavrı göz önüne alındığında bu dönem Melâmîliğini klasik anlamda bir tarikattan daha çok belki “yarı siyasî bir toplumsal mistik hareket” olarak nitelemek mümkündür. 15. yüzyılın ilk yarısında Fetret dönemi, Şeyh Bedreddin isyanı ve daha sonra Fatih'in toprak reformu, Şehzade Cem ile Bayezid arasındaki iktidar kavgasının yol açtığı huzursuzluklar ve Safavî propagandasının ortaya çıkardığı tedirginlikler Osmanlı devlet ve toplum düzenini derinden sarsmıştır. Bayramiye Melâmîliği o dönem Osmanlı coğrafyasında yaşanan siyasal ve toplumsal değişimin sonucu ortaya çıkan bunalımların etkisiyle Anadolu halkının dertlerine ve beklentilerine çözüm bulamayan siyasî otoriteye mistik bir tepki olarak doğmuştur. Bayramî Melâmîliğindeki hem siyasî hem dinî yetkiyi kendinde toplayan kutup-Mehdi merkezli doktrin böyle bir ortamda bu sufi çevrelerdeki tepkinin ürünü olarak ortaya çıkmış ve söz konusu tarikat, siyasal iktidara karşı muhalif bir tavır takınarak gizlice faaliyetlerini sürdürmeye çalışmıştır⁴⁷.

1561'den sonra Hamza Bâlî'ye⁴⁸ nisbet edilerek Hamzavîler olarak da isimlendirilen Bayramiye Melâmîleri hem inanç hem de kurumsal yapısı bakımından

⁴⁵ Bolat, *a.g.e.*, s.248-250.

⁴⁶ Ocak, *a.g.e.*, s.296-297; Ömer Sikkinî'den sonraki Bayramî Melâmîlerinin belirleyici özellikleri; geleneksel zikir türlerini reddetmeleri, On İki İmama karşı sembolik bir bağlılık kültü ve belki de hepsinden önemlisi basit, abartılı ve vecde dayalı bir vahdet-i vücûd yorumudur. Algar, *a.g.e.*, s.244; Bayramî Melâmîlerinde vahdet-i vücûd nazariyesi Sünnî İslam'a eklenen yumuşak biçimiyle değil, İsmail Maşukî'de olduğu gibi Allah'ın insanda zuhur ettiğine inanan hem hulûlcü hem de Allah'ın insanın veya alemin kendisi olduğu inancına dönüştürerek panteist özellikleriyle görülmektedir. Buna ilave olarak Allah'ın zuhur ettiği beden olarak kabul edilen kutub, sadece manevî değil, özellikle dünyevî yetkiyi de ele alarak adaleti hâkim kılacak Mehdi kavramıyla birleştirilmiştir. Bu sebeple Osmanlı sultanlarının dinî ve dünyevî otoritesinin gayri meşru olduğuna ve dünyayı yönetmesi gereken otoritenin kendi kutupları olduğuna inanmaktadırlar. Rûya Kılıç, “Bir Tarikatın Gizli Direnişi: Bayramî Melâmîleri veya Hamzavîler”, *Tasavvuf*, Sayı: 10, Ocak-Haziran 2003, s.254-255.

⁴⁷ Ocak, *a.g.e.*, s.297-299.

⁴⁸ Bayramî Melâmî şeyhlerinden Hüsameddin Ankaravî'nin müridi olan Hamza Bâlî, şeyhinin vefatının ardından bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra takibata uğrayacağını anlayarak memleketi olan Bosna'ya dönmüştür. Buradaki irşad faaliyetleri esnasında Bosna meşayihinin ve bazı ulemanın, irşada mezun olmadığı ve istidrac gösterdiği gerekçesiyle şikâyet etmeleri üzerine 1561'de İstanbul'da idam edilmiştir. Tek, *a.g.e.*, s.31-32; Nihat Azamat, “Hamza Bâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, c.15, İstanbul, 1997, s.504; Melâmîye geleneğinde Sultan Hamza olarak da adlandırılan Hamza Bâlî hakkında Melâmî kaynaklarındaki bilgiler hem açık değildir hem de Osmanlı kaynaklarıyla çelişkilidir. Kuvvetli cezbesi sayesinde kısa sürede Melâmîliği Bosna'da

diğer sufi çevrelerden farklı olmaları sebebiyle siyâsî otoriteyi, diğer sufi çevreleri ve halkı tedirgin etmemek için çok tedbirli davranmışlardır. Müridlerden kaçınmaları istenen hususlar onların bu ihtiyatlı tutumunu aksettirmektedir⁴⁹. Benzer şekilde Bâtınîlik teşkilatında da aşağı derecedeki müridlere şer'î emirlerden kesinlikle ayrılmamaları konusunda kesin talimat verildiği bilinmektedir. Ayrıca cemaat mensuplarının, aralarındaki ihtilafları kadı önüne çıkmadan ve sicillere geçmeden kendi içlerinde çözme kuralı Kızılbaş topluluklarında da söz konusudur. Bu gruplar da her türlü anlaşmazlıkları ve hukukî meseleleri dışarıya aksettirmeden dedeler marifetiyle çözümlenmişlerdir⁵⁰. Öte yandan Bayramî-Melâmî şeyhleri ve dervişleri genellikle Halvetiyye, Nakşibendiyye, Mevleviyye, Bektaşîyye ve Rufaiyye gibi tarikatların arasına girerek faaliyet göstermişler ve yüzyıllar boyunca varlıklarını devam ettirmişlerdir⁵¹.

Ülgener, eserlerinde Bayramî Melâmîlerini batınîliğin karşısında, meslek sahibi, çalışkan ve din-dünya ilişkisini sağlıklı bir şekilde kurabilen, İslam'ın orijinaline de uygun "ideal tipler" olarak resmetmiştir. Fakat son yapılan çalışmalar bu ekolün klasik sünnî tasavvuf anlayışına uymayan, resmi otoriteyle bazen açık bazen gizli ama sürekli çatışma ve hesaplaşma içinde olan yarı mistik, bânî ve siyâsî bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır. Devlette görev almamaları, cezaları kendi aralarında vermeleri ve meslek mensubu olarak esnaf teşkilatları içinde yer almaları da gizlenmeleri için imkân sağlamıştır⁵². Her ne kadar kendilerini ilk dönem Melâmîlerine nisbet etseler de gerek din, gerek tasavvuf anlayışları ve siyâsî tavırları nedeniyle onlardan çok farklı bir yapıya sahip oldukları görülmektedir.

yaymıştır. Büyük ihtimalle kutup-Mehdî doktrini çerçevesinde Osmanlı iktidarına yönelik, Melâmî geleneğine uygun Mehdîci hareketin hazırlığı ve propagandası içinde olduğundan müritleriyle birlikte İstanbul'a getirilmiştir. Neticede Şeyhülislam Ebussud Efendi'nin fetvasıyla idam edilmiştir. Ocak, *a.g.e.*, s.341-349.

⁴⁹ 16 yüzyılın ilk yarısında Edirne'deki Bayramiyye Melâmîlerinin önderlerinden Pir Ahmed-i Edirnevî'nin müridlerinden birine yolladığı mektupta Melâmîlere Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaate riayetkâr olmaya özen göstermeleri, bunun için fıkıh ve hadis öğrenmelerinin gerekliliği, evlenmemeleri, asla imâm ve müezzîn olmamaları, tekke yapmamaları ve bu gibi yerlerde bulunmamaları, şer'î hüccet ve sicillere isimlerini geçirecek bir duruma asla fırsat vermemeleri yani kesinlikle mahkemeye düşmemeleri öğütlenmektedir. Başka sufi topluluklarında örneklerine rastlanmayan bu hususlar Melâmîlerin gerçek kimliklerinin ortaya çıkmasından endişe eden gizli bir cemaat olduklarını göstermektedir. Ocak, *a.g.e.*, s. 300-301.

⁵⁰ Ocak, *a.g.e.*, s.301.

⁵¹ Bolat, *a.g.e.*, s. 250-253; Tek, *a.g.e.*, s.53-54; Ocak, *a.g.e.*, s.302.

⁵² Tek, *a.g.e.*, s.51-52; Peştamalıcılar Hanı'nın zemin katındaki bir odası uzun süre Bayramî-Hamzavîler tarafından hâpishane olarak kullanılmıştır. Aralarında verilen cezaların bazıları şunlardır: Kara koluğa koymak, hâpsetmek anlamına gelmektedir. Terceman akçası her hangi bir suç karşılığında ödenen paradır. Kazan kaynatmak ise kurban kesmektir. Gölpınarlı, *a.g.e.*, s.202-203.

5. Bayramî Melâmîlerinin Osmanlı İktisat Dünyasındaki Yeri

Ülgener'in, Osmanlı dünyasında Ortaçağ zihniyetinin temel unsurlarından biri olarak nitelendirdiği esnaf teşkilatlarıyla batını tarikatlar iç içe geçmiş kurumlardır⁵³. Fakat Ülgener, Bayramî Melâmîliğini bu etkileşimin dışında ve batinî tarikatların tam karşısında konumlandırır. Muhtemelen sınırlı sayıda kaynağa dayanarak aceleci hüküm vermesi sebebiyle Bayramî Melâmîleriyle esnaf teşkilatlarının yakın ilişkisini gözden kaçırmıştır. Hatta bu ilişki öylesine derindir ki Gölpinarlı'nın ifadesiyle “Melâmetilikle fütüvveti ayırmaya imkân yoktur”⁵⁴.

Bir meslek sahibi olarak kendi geçimini sağlama düşüncesi Bayramî Melâmîlerine bir nevi ekonomik özgürlük ve korunma alanı sağlamıştır. Bu sayede devlete karşı daha bağımsız olabilmişler ve kimliklerini saklayarak daha serbest şekilde faaliyetlerini yürütebilmişlerdir. Mesleklerini o dönemde ahî teşkilatı içinde sürdürme zorunluluğu onlara hem kendi içlerinde meslekî dayanışma yoluyla çok güçlü bir destek sağlamış hem de devletin kontrol ve takibinden kurtulmalarında faydalı olmuştur. Hatta Bayramîlerde kutup denilen ve şeyhin yardımcısı olan kalbe bakıcıların veya rehberlerin genellikle ahî reislerinden meydana geldiği özellikle ifade edilmelidir⁵⁵.

Sayar, Bayramî Melâmîlerinin iş ve güç kaygısında olan, maişetleri için iktisadî faaliyetlere katılan kimseler olduğunu iddia eder. Bununla birlikte yine Sayar'a göre bu faaliyet ve kazançların yoğunluğu ve sınırları tam manasıyla bilinmemektedir. Bu ekolün iktisadî faaliyetlerinin birikim sürecini başlatamamasının en önemli sebebi, iktisadî güdülerle hareket eden bir zihniyetin doğmamış ve ortak iktisadî davranışlarının temel gündelik ihtiyaçlar üzerine kurulmuş olmasıdır. Bayramîler, “dünyayı dünya ile bilmenin, eşyayı eşya ile kuşatıp bu yolla pozitif bilgi verilerine ulaşmanın” çok uzağında kalmışlardır⁵⁶. Ülgener de

⁵³ Esnaf teşkilatlarında, Heterodoksi/Bâtinî, Alevî grupların yoğun olduğu, fütüvvetnamelerdeki inanç motiflerinin de Sünnilikten ziyade Şii-Bâtinî nitelikler arz ettiği hususunda gerek yerli gerek yabancı akademisyenler arasında mutabakat vardır. Arslan, *a.g.e.*, s.74.

⁵⁴ Abdülbaki Gölpinarlı, *Tasavvuf*, Elif Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 2009, s.185; Bolat, *a.e.*, s.288. Melâmîler, fütüvvet ve mürüvveti şiar edindikleri için fütüvvet teşkilatına bağlanmaları çok kolay olmuştur. Melâmîlikte herkesin bir meslek sahibi olması ilkesi de bu kaynaşmayı etkileyen önemli bir faktördür. Hamzaviler özellikle İdris-i Muhtefî devrinde fütüvvet erbabının teşkilatına uygun bir tarzda teşkilatlanmaya başlamışlardır. Ahmet Tabakoğlu, “Tasavvufun İçtimaî, İktisadî Ve Siyasî Yönleri”, *İktisat Tarihi-Toplu Makaleler-II*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s.96; Bayramî Melâmîliğinin dayandığı sosyal taban, başlangıçta çiftçi, köylü ve kısmen de sipahilerden oluşurken zamanla şehir ve kasabaların esnaf tabakasına da yayılmıştır. Ömer Sikkinî ile başlayan bu değişim İsmail Maşuki zamanında doruk noktasına çıkmış ve Bayramî Melâmîliği tam anlamıyla bir esnaf ve tüccar dolayısıyla fütüvvet sufiligi haline gelmiştir. Ocak, *a.g.e.*, s.302.

⁵⁵ Ocak, *a.g.e.*, s.304-305, Bolat, *a.g.e.*, s.339.

⁵⁶ Sayar, *a.g.e.*, s.21.

benzeri düşünceleri Ortaçağ zihniyetine mensup gördüğü tüm Osmanlı dünyasına teşmil etmektedir⁵⁷.

Ülgener, Bayramî Melâmîlerinin, kapitalist zihniyet bağlamında en önemli kavramlardan biri olan rasyonalite karşısındaki tutum ve davranışları konusunda tatmin edici bir açıklama yapmamıştır. Weber'e göre herhangi bir medeniyette ve toplumsal alanlarda çok farklı rasyonalite türleri görülebilir. Fakat kapitalizmin doğuşunda etken olan rasyonalite sadece Batıya özgüdür⁵⁸. Ülgener de rasyonaliteyi, tezlerinde bu anlamda kullanmasına⁵⁹ ve eserlerinde Osmanlı toplumundaki irrasyonaliteye sık sık atıfta bulunmasına rağmen yine de Bayramî Melâmîlerinin (Weberyan anlamda) gerçekten rasyonel düşünce ve davranışa yakın olup-olmadıklarına dair düşüncelerini somut olarak ifade etmez. Batılı anlamda rasyonalite Osmanlı dünyasında, sadece Bayramî Melâmîlerinde değil diğer tarikatlarda ve toplumsal tabakalarda da ortaya çıkmamıştır. Bayramîlerin bu konuda bir istisna olduğunu ortaya koyabilecek herhangi bir veriye sahip değiliz. Nitekim Sayar da, Bayramî Melâmîliğinin bireysel sermaye birikimini başlatamaması sebebiyle rasyonel sermaye hesabı yapacak insan tipinin üretilmediğini, tasavvufî ahlâk ve terbiyenin iktisadî ferdiyetçiliğe geçiş kanallarını tıkadığını iddia eder⁶⁰.

⁵⁷ Ortaçağın prekapitalist dönemlerde dünya görüşü henüz maddeleşmemiştir. Yani gündelik hayatta ekonomik düşünce tek başına diğer etkenlerden sıyrılarak belirleyici olmamıştır. Toplum anlayışı iktisadî düşünceye ve onun gerekliliklerine sırt çevirme noktasında birleşmiştir. Sosyal hayatın bütün tabakaları hayatın renkli (hamasî, dinî, bedîi, vs.) tarafını iktisadî mülâhazaların üstünde tutmaktadır. Ülgener, *a.g.e.*, s. 60. Ortaçağda toplumsal tabakalar meta-ekonomik yani maddenin ve maddî hayatın gereklilikleri dışında kalma düşüncesinde ve dünyaya karşı ilgisiz ve pasiftir. Ülgener, *a.g.e.*, s.69. Ortaçağ ahlâkının değer ölçüleri maddî-iktisadî hayatın dışına çevrilmiştir. Dogmatiktir ve birçok noktada dünya inkârına dönüşmektedir. Ülgener, *a.g.e.*, 77; Özkiraz, *a.g.e.*, s.176-178.

⁵⁸ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Aruoba, Hil Yayın, İkinci Baskı, İstanbul, 1999, s.23-25; İshak Torun, *Max Weber'de İktisadî Gelişme Düşüncesi*, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul, 2003, s.140.

⁵⁹ Sayar, *a.g.e.*, s.257; Ülgener, rasyonel ekonomik zihniyetine sahip insanı, ihtiyaçların tatminine yönelik vasıtaların hariçten, üstün bir makamın çizdiği ve emrettiği hareket düsturlarına göre değil, kendi serbest akıl ve mantığının ("ratiosu"nun) tayin ettiği esaslara göre seçen ve kullanan insan olarak tanımlar. "İşte bu suretle "an'anciliğe ve göreneğe karşı rasyonalizmden bahsedilmektedir. Garpta "renaissance" ve "reformation" cereyanları beşerî aklın üstündeki bütün manevî, ruhanî otoriteleri yıkarak ferdi din ve sanat sahasında vahiy ve ilhamını Allah'tan vasıtasız olarak telakki edilebilecek bir olgunluk seviyesine kavuşturmuştur." Sabri Ülgener, "İktisadî Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri", *Makaleler*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.34-36.

⁶⁰ Ahmet Güner Sayar, "Melâmîlik ve Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkileri", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 51, Mart 1988, s.20-21; İnalçık da Yakın Doğu'daki büyük nüfus merkezlerindeki halk nezdinde, uzak bölgeler arasında ticaretle uğraşan bazergan ve tüccar sınıfına, bankerlere, sarraflara, lükse ve kapitalist zihniyete-yani para biriktirip bunu yatırım yoluyla artırma temayülüne karşı güçlü bir düşmanlık olduğunu iddia eder. Bu düşmanlık halkın çıkarlarını ve duygularını yansıtan dinî tarikatlarda (erken dönemlerde Karmatilerde, Osmanlı yönetiminde ise özellikle Melâmîtiyye, Bayramiyye ve Şeyh Bedreddin'in tarikatında) ifadesini bulmuştur. İnalçık'a göre benzer şekilde Ortodoks İslam'ın, özellikle Gazali'nin temsil ettiği bir düşünce akımı da kapitalist zihniyete düşmandır. Buna göre bir kimse kârını yalnızca dinî amaçlar ve ailesinin işesi için

Ülgener, Bayramî Melâmîlerinin sayılarının ve hitap ettikleri kitlenin sınırlı olduğunu iddia etmekte, bu sebeple iş ve çalışma merkezlerinde ve özellikle esnaf arasında yaygınlaşmadığını belirtmektedir⁶¹. Fakat bu iddiaların aksine Bayramî Melâmîleri esnaf teşkilatlarının yanı sıra zamanla devlet kademelerine ve toplumun diğer kesimlerine de yayılmış ve hatta birçok tarikatta gerek şeyh gerek mürid olarak faaliyetlerde bulunmuşlardır. Gizlilik esasına göre teşkilatlandıkları ve diğer tarikatlar gibi tekkeleri olmadığı için sayıları ve iktisadi hayattaki fonksiyonları hakkında kesin bilgilere ulaşmak en azından şimdilik mümkün görünmemektedir. Bu sebeple kapitalist zihniyetin ortaya çıkmamasının sebeplerini Bayramî Melâmîlerinin sayıca azlığına bağlamamak gerekir⁶².

Sonuç Yerine

Weber, Avrupa'da modern kapitalizmi ortaya çıkaran en önemli unsur olarak Protestan ahlâkına vurgu yapmış, Ülgener de buradan hareketle Osmanlı dünyasında Protestan ahlâkının karşısına Bayramî Melâmîlerinin ahlâkını ortaya koymaya çalışmıştır. Ülgener, Weber'in modeline bağlı kalarak onun tezlerini, kapitalizmi üretememiş olan Osmanlı devlet ve toplumuna uygulamaya çalışmıştır⁶³. Fakat Weber'in kapitalizmin doğuşuna dair temel tezleri daha sağlığında iken çokça tartışılmış olup günümüzde de tartışılmaya devam etmektedir⁶⁴.

harcamalı ve kâr bizatihi bir hedef olmamalıdır. Halil İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, Vol. 29, (1969), s.103-104.

⁶¹ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.110-111.

⁶² Bayramî Melâmîliğinin sanılanın aksine pek çok kaynak tarafından başta esnaf grupları olmak üzere Osmanlı Devleti nezdinde ve halk nazarında kabul gördüğü ve etkin olduğu ifade edilmektedir. Bu sebeple böyle bir tarikat ve zihniyetin toplumsal ve ekonomik dönüşümü gerçekleştirememesinin arkasında başka sebepler aranmalıdır. Saim Çağrı Kocakaplan, "Sabri Ülgener'de Protestanlık-Kapitalizm İlişkisini Osmanlı Dünyasında Aramak: Melâmîlik", *İkinci İktisat Tarihi Kongresi, Bildiriler-2*, Editörler: Mustafa Öztürk-Ahmet Aksın, Fırat Üniversitesi Matbaası, 2010, s.835.

⁶³ Ülgener, Weber'in çok tartışılan ve sağlam bir zemine oturmadığı ileri sürülen tezlerini çok fazla sorgulamadan ve konu hakkındaki eleştirileri göz önüne almadan kendi tezleri için veri olarak kabul ederek temellendirmiştir. H. Emrah Beriş, "Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler", *Sabri F. Ülgener, Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Editör Murat Yılmaz, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s.326; Ülgener, Weber'in içinde yaşadığı Batı toplumu ve dinî normları açısından yaptığı analizi, İslam ahlâkı ve Türk iktisat tarihi açısından yapmıştır. Çakmak, *a.g.e.*, s.59; Türkdoğan da Ülgener'in, Weber tipi bir iktisat modelini Osmanlı toplumuna uygulama konusunda çok istekli olduğuna işaret eder. Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 28.

⁶⁴ Weber'in tezlerinin eleştirisini ele alan literatür çok geniş olmakla birlikte bazıları için bkz. Mehmet Ali Kılıçbay, "Kapitalizm, Kalvinizm ve İslami Kalvinistler", *TİSK Akademi*, C.1, Sayı: 1, 2006, s. 97; Ayrıca bkz. M. Şükrü Hanioglu, "Max Weber-İslami Calvinistler", *Türkiye Günlüğü*, 84, Bahar 2006, s.41-43; Kürşad Haldun Akalın, "Rasyonel Ekonomik Etkinliğin Gelişimi Sürecinde Protestan Ahlâkı", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12 (19): 1-3, 2010, s.1-3; Kocakaplan, *a.g.e.*, s.820-823; Cenk Reyhan, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s.31-40.

Ülgener, kapitalizmin Osmanlı'da ortaya çıkmaması konusunda çevresel ve tarihsel faktörlerin etkisine çok az yer vermekte, Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemine, siyasasına ve ekonomisinin temel esaslarına ise ya hiç değinmemekte ya da çok az yer vermektedir. Temel unsur olarak zihniyete, özellikle de tasavvuf zihniyetine çok fazla önem atfederek toplumun çok büyük bir kısmıyla ilişkilendirdiği tasavvufun Osmanlı devlet ve toplumundaki rolünü abartmaktadır. Onun Bayramî Melâmîleri dışındaki tarikat mensuplarının ve diğer ekonomik unsurların çalışma ve üretim karşısında pasif bir tutum içinde olduğu iddiası da tartışmaya açıktır. Diğer taraftan Osmanlı toplumunda çok büyük bir nüfusa sahip olan gayrimüslim unsurları da böylece bu değerlendirmenin dışında bırakmaktadır⁶⁵. Ayrıca tüm Osmanlı zihniyet dünyasını yeknesak, toplumun bütün katmanlarını da değışmeden uzun yıllar süreklilik arz eden bir yapıymış gibi tasavvur etmektedir.

Ülgener, Osmanlı dünyasında kapitalist birikim için potansiyel saydığı Bayramî Melâmîlerini dinî ve ekonomik yönden ele alır. Siyasal görüşlerine, tarihsel süreç içindeki seyrine ve diğer kurumlarla ilişkilerine değinmediği için onların bütüncül ve sağlıklı bir değerlendirmesini yapamamaktadır. Konuyla ilgili iddialarında kullandığı gerek Bayramî Melâmîlerinin kendi kaynakları, gerek diğer kaynaklar sayı bakımından sınırlı ve yargıya varma konusunda yetersizdir. Oysa Ülgener'in yaşadığı dönemden bugüne Melâmîlik ve Bayramî Melâmîliğiyle ilgili çok geniş bir literatür oluşmuştur. O, Bayramî Melâmîliğini bâtinî olmayan bir meşrep ve tarikat şeklinde nitelendirse de son yapılan araştırmalar bu ekolün Şiilik, Hurûfîlik ve Bâtınîlikle kimi zaman ilişkili kimi zaman iç içe geçmiş bir tarikat ve zihniyet olduğunu göstermektedir. Öte yandan Ülgener'in bâtinîleşmiş tasavvufun etkisi altında kalmakla eleştirdiği Osmanlı esnaf teşkilatında Bayramî Melâmîlerinin yoğun olarak bulunduğunu, hatta esnaf teşkilatıyla neredeyse özdeş hale geldiğini özellikle belirtmeliyiz. Bayramî Melâmîleri, heterodoks anlayışları sebebiyle diğer tarikatlar tarafından da eleştirilmiş ve çift yönlü (dinî-siyasî) kutup inançları sebebiyle de siyasî otoriteyle sık sık çatışma halinde olmuştur. Bundan dolayı sürekli devletin takibatına maruz kalmış ve taraftarları bazen sürgünle bazen de ölümle cezalandırılmıştır.

Ülgener gibi Sayar'ın da Bayramî Melâmîlerinin Osmanlı dünyasındaki iktisadî fonksiyonlarına ilişkin iddialarının tarihsel verilerle desteklenmediği ve daha ziyade spekülâtif olduğu söylenebilir. Bu değerlendirmeler de genel olarak Melâmîlerin mutlaka bir meslek mensubu olmaları, çalışkanlıkları ve din-dünya dengesini kurabildiklerine dairdir. Bunların tamamının doğru olduğu kabul edilse bile Bayramî Melâmîlerine atfedilen iktisadî zihniyeti dönüştürebilme potansiyeli bu veriler doğrultusunda oldukça zorlama bir yorumdur. Fakat yine de Sayar'ın Ülgener'e göre daha ihtiyatlı ve gerçekçi bir tutum sergilediği söylenebilir. Ülgener, Melâmîliğin iktisadî dönüşümü gerçekleştirememesini genel olarak bâtinî

⁶⁵ Bulut, *a.g.m.*, s.67.

tasavvufun hakimiyetine, Bayramîlerin tabana yayılamamasına ve dar ve sınırlı bir çevrede kalmasına bağlarken Sayar, bizatihi Bayramî Melâmîlerinin bireyseliği ve Batı tipi rasyonaliteyi ortaya çıkaramamasına hamletmektedir. Yine Sayar'a göre, Melâmîler disiplinli ve kentli bir orta-sınıf oluşturmamışlardır⁶⁶.

Sabri Ülgener, tasavvuf konusunda bâtinî tarikatların karşısına Melâmîliği koymakta, diğer yandan isim vermemekle birlikte bazı tarikatları da bâtinî olmayan tarikatlar olarak Melâmîliğin yanına ilave etmektedir. Bu tarikatların da Melâmîler gibi sayılarının çok az olduğunu ifade etmekte fakat hem isimlerini vermemekte hem de analizlerine dâhil etmemektedir. Bu tarikatların da gerçek sayıları ve etkinliklerinin bilinmesi, Osmanlı dünyası iktisat-tasavvuf ilişkisinin anlaşılmasına çok ciddi katkılar sağlayacaktır.

Son olarak Weberyana tezlerle Müslüman modernist/reformist akımların düşünce biçimi arasında paralellikler olduğu vurgulanmalıdır. Bununla, çalışma bağlamında, reformcuların İslam dünyasını anlama ve Müslümanların problemlerine çözüm arama çabalarının Weberyana olduğunu ifade etmek gerekir. Müslüman modernistler İslam'ın saf ve orijinal halinden uzaklaştığını ve aslına dönülmesi gerektiğini iddia ederek “sufi pasiflik” ve “hakiki İslam” arasındaki karşılık üzerinde çokça durmuşlar; aktif, dünyevî İslam'ın bozulması, kadercilik ve geleneğin körü körüne taklidi gibi eleştirilerde bulunmuşlardır. Batıdaki Protestanlar ile Müslüman modernistler, ayınselcilik ve mistisizme karşı çıkarak doğrudan kutsal metinlere dönmeyi savunmuşlar ve püriten ahlâk, sorumluluk bilinci, aktivizm gibi güdülerini ön plana almışlardır. Ülgener'in yaklaşımlarının da bu düşüncelerle paralel olduğunu ve “*İslam'ın Protestanlaştırılmasını ve Müslüman bireyin püriten bir etiğe sahip olmasını*” savunduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda Ülgenerle Weber arasındaki temel fark Ülgener'in, Weber'in İslam hakkındaki olumsuz yorumlarına katılmaması, onun yaptığı negatif değerlendirmeleri Müslüman modernistlerde olduğu gibi tasavvufa ve özellikle bâtinî tasavvufa hamletmesidir⁶⁷.

Bibliyografya

Acar, Mustafa - Hüsni Bilir, “Gerçek Bir Alim, Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16 (26): 2014, s.114-122.

⁶⁶ Sayar, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi*, s. 310-311.

⁶⁷ Arslan, *a.g.m.*, s.75; Hanioglu bir yandan Ülgener'in, yazılarında İslam toplumlarının iktisadi gelişmelerinin önünde zihniyet engelleri bulunduğu ve bunların da ancak dinî reformasyonla aşılabileceği şeklinde bir mesaj vermediğini iddia etse de diğer taraftan toplumumuzda dinî reform olmaksızın her türlü ilerleme gibi iktisadi gelişmenin de olamayacağı tarzında yorumlandığını ifade etmektedir. Hanioglu, *a.g.m.*, s.43; Kabaş'a göre de Orhan Türkoğlan ile birlikte Ülgener, Türk iktisat sistemine manevi değer kazandırma felsefesinin (Püritan İslam ahlâkı) gündeme gelmesi gerektiğini düşünmektedirler. Tolga Kabaş, “İktisat Sosyolojisinin Doğuşu ve Yükselişi”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 22, Sayı:1, 2013, s.23.

- Akalın, Kürşad Haldun, “Rasyonel Ekonomik Etkinliğin Gelişimi Sürecinde Protestan Ahlâkı”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12 (19): 1-3, 2010, s.1-13.
- Algar, Hamid, “Şed” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.38, İstanbul, 2010, s.405-406.
- _____, “The Hamzaviye: A Deviant Movement in Bosnian Sufism”, *İslamic Studies*, 36: 2, 3 (1997), s.243-261.
- Arslan, Mustafa, “Ülgener’in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlâkı ve Ahilik”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1), Bahar (2010), s.55-77.
- Aslan, Seyfettin - Mehmet Alkış, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Geçişte Türkiye’nin Modernleşme Süreci: Laikleşme ve Ulusal Kimlik İnşası”, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C.6, Sayı: 1, İlkbahar 2015, s.18-33.
- Ayan, Dursun, “Sabri F. Ülgener’in Türk Düşünce Kültüründeki Yeri”, *Doğu Batı*, Sayı: 12, Ekim 2000, s.157-192.
- Azamat, Nihat, “Hamza Bâli”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, c.15, İstanbul, 1997, s.503-505.
- _____, “Melâmiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, 1994, s.25-35.
- Bayram, Selahattin, “Osmanlı Devleti’nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21, 2012, s.81-114.
- Bayramoğlu, Fuat - Nihat Azamat, “Bayramiye” *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, c.5, İstanbul, 1992, s.269-273.
- Bergen, Lütfi, “Derviş ve Kapitalizm”, <http://www.habername.com/yazi-lutfi-bergen-dervis-ve-kapitalizm-7205.htm> erişim tarihi: 01.07.2016
- Beriş, H. Emrah, “Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler”, *Sabri F. Ülgener, Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Editör Murat Yılmaz, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s.324-331.
- Bolat, Ali, *Melâmetîlik*, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2011.
- Bulut, Mehmet, “Osmanlı Ekonomi Politikası’na Yeniden Bir Bakış”, *Bilgi*, Sayı: 62, Yaz 2012, s.63-94.
- Curtin, Philip D., *Kültürler Arası Ticaret*, (çev. Şaban Bıyıklı), Küre Yayınları, İstanbul, 2008.
- Çakmak, Orhan, *Sabri Ülgener*, Alternatif Yayınları, Ankara, 2003.
- Demirci, Kürşad, “Kutsiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.26, İstanbul, 2002, s.495-496.
- Enliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, C.1, 2. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Melâmîlik ve Melâmîler*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.
- _____, *Tasavvuf*, Elif Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 2009.
- Hanioğlu, M. Şükrü, “Max Weber-İslami Calvinistler”, *Türkiye Günlüğü*, 84, Bahar 2006, s.40-44.
- İnalcık, Halil, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, Vol. 29, (1969), s.96-140.

- Kabaş, Tolga, “İktisat Sosyolojisinin Doğuşu ve Yükselişi”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 22, Sayı:1, 2013, s.13-24.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram, “İktisadî Düşünce Tarihimize Ülgener'in Katkıları”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 34, Mayıs-Haziran 1995, s.34-46.
- Kara, Mustafa, “Melâmîtiye”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan*, C. 43, İstanbul, 1987, 561-598.
- Kılıç, Rüya, “Bir Tarikatın Gizli Direnişi: Bayramî Melâmîleri veya Hamzavîler”, *Tasavvuf*, Sayı: 10, Ocak-Haziran 2003, s.251-272.
- Kılıç, Ümit, Melâmîlik (Melâmîtiyye) ve Melâmîler, https://www.academia.edu/9140782/Mel%C3%A2m%C3%AElilik_ve_Mel%C3%A2m%C3%AEleler erişim tarihi: 01.07.2016.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, “Kapitalizm, Kalvinizm ve İslamî Kalvinistler”, *TİSK Akademi*, C.1, Sayı: 1, 2006, s.91-98.
- Kocakaplan, Saim Çağrı, “Sabri Ülgener'de Protestanlık-Kapitalizm İlişkinin Osmanlı Dünyasında Aramak: Melâmîlik”, *İkinci İktisat Taribi Kongresi, Bildiriler-2*, Editörler: Mustafa Öztürk-Ahmet Aksın, Fırat Üniversitesi Matbaası, 2010, s.819-836.
- Küçükcan, Talip, “Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 13, 2005, s.109-128.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülbidler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Altıncı Baskı, İstanbul, 2014.
- Özkiraz, Ahmet, *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*, (Doktora tezi), Hacettepe Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999.
- Reyhan, Cenk, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.
- Sayar, Ahmet Güner, “Melâmîlik ve Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkileri”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 51, Mart 1988, s.19-21.
- _____, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi, Sabri F. Ülgener*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Sunar, Lütfi, “A Weberian Critique of Weber: Re-Evaluation of Sabri F. Ülgener's Studies on Socio-Economic Structure of Turkey”, *Journal of Economics and Political Economy*, Volume 2, May 2015, s.186-196.
- Şahin, Haşim, “Ömer Dede Sikkini”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*?, c.34, İstanbul, 2007, s.55-56.
- Tabakoğlu, Ahmet, “Tasavvufun İçtimai, İktisadî Ve Siyasî Yönleri”, *İktisat Taribi-Toplu Makaleler-II*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s.50-102.
- _____, “Türk Çalışma Hayatında Fütüvvet Ve Ahilik Geleneği”, *İktisat Taribi-Toplu Makaleler-I*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s.341-347.
- _____, *Türk İktisat Taribi*, Dergâh Yayınları, 12. Baskı, İstanbul, 2014.
- Tek, Abdürrezzak, *Melamet Risaleleri*, Emin Yayınları, Bursa, 2007.
- Torun, İshak, *Max Weber'de İktisadî Gelişme Düşüncesi*, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul, 2003.
- Türkdoğan, Orhan, *Max Weber-Günümüzde ve Türkiye'de Weberci Görüşler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1985.
- Ülgener, Sabri F., *İktisadî Çözülmenin Ablak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.

_____, *Zihniyet ve Din*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.

_____, “İktisadî Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri”, *Makaleler*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.19-53.

Vicdani, Sadık, *Tarikatler Ve Silsileleri (Tomar-ı Turuk-ı Aliyye)*, Yayına Hazırlayan İrfan Gündüz, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995.

Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Aruoba, Hil Yayın, İkinci Baskı, İstanbul, 1999.

Zorlu, Abdülkadir, “Sabri F. Ülgener’i Okumak: Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm”, *Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Editör Murat Yılmaz, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s.242-261.

VARNA İLİNDE İSMİ DEĞİŞTİRİLEN TÜRKÇE YERLEŞME ADLARI

Beycan Hocaoğlu*

Özet

Toponimler bir ulusun belirli bir alan üzerindeki hak iddialarını meşrulaştırmak için kullanılan önemli bir araçtır. Balkanlar'da yeni bağımsız olan pek çok ulus gibi Bulgaristan da bağımsızlığının ardından alansal varlığını meşrulaştırmak için Osmanlı mirasının bakiyesi olan yer isimlerini değiştirmeye dönük yoğun bir çaba içine girmiştir. Bulgaristan'da günümüzde ismi değiştirilmemiş Türkçe yerleşim adı neredeyse yok denecek kadar azdır. Bulgaristan coğrafyasına ait tarihi kaynaklarda bulunan ve Türk toplumunun hafızasında yer eden Türkçe yer isimlerini günümüze ait resmi kayıtlar ve haritalar üzerinde takip etmek bu nedenle neredeyse imkânsızdır. Bu çalışma ile Bulgaristan'ın tamamında olmasa da 1880 yılında Varna vilayeti sınırları içinde kalan köy ölçeğindeki yerleşim yerleri haritalanarak eski isimleri ile gösterilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi esnasında Ruslar tarafından hazırlanmış 1/126.000 ölçekli topografya haritaları ile Bulgaristan'ın 1888 nüfus sayım verileri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Varna, Türkçe Yerleşme Adları, Osmanlı, Bulgaristan

The Changed Turkish Toponyms of Varna Province

Abstract

Toponymy is a useful and important tool for the national states in order to legitimize their territorial existence and occupation. Bulgaria, such like other newly founded national states in Balkan Peninsula throughout the 19th century, has begun to change the toponyms which indeed signify to the evidence of the long lasting Turkish – Ottoman existence in the region. Today, it is almost impossible to trace back settlements according to their Turkish original names through contemporary maps and official records, yet various Turkish place names are still in Turkish social memory and historical records. The main aim of this study is to create a map of the settlements in the nineteenth-century Bulgarian province of Varna and to identify and indicate their original names.

Keywords: Varna, Turkish Toponyms, Ottoman, Bulgaria

* Yrd.Doç.Dr., *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Coğrafya Bölümü.*

Giriş

Yer isimleri kültür ve medeniyet unsurlarının pek çoğundan çok daha uzun süre varlıklarını sürdürmektedir. Kültürel mekânın maddi unsurları onları üreten medeniyetle birlikte zaman içerisinde ortadan kalkabilir veya bilinçli olarak yok edilebilir; fakat yer isimleri ait oldukları coğrafyanın mekânsal hafızasında bir şekilde yer ederek varlıklarını çok daha uzun süre koruyabilme becerisine sahiptir. Bu becerileri sayesinde yer isimleri ulusal ve mekânsal kimliğin önemli bir unsuru haline gelmiştir. D.W. Meinig'e (1979) göre "olgunluğa erişmiş her ulusun kendine has sembolik bir coğrafi görünümü – peyzajı vardır". Kendi ulusal kimliklerini koruyan etnik gruplar bu ulusal peyzajı koruma ve devam ettirme konusuna özellikle hassasiyet göstermektedir. Herhangi bir toprak parçasının bir etnik gruba olan aidiyeti çoğunlukla sadece ulusal toponimi üzerinden takip edilebilir. Herhangi bir etnik toplulukla ilgili yapılan tanımlamaların birçoğu aynı zamanda onların ortak olarak yaşadıkları toprak parçasına da atıf yapmaktadır ve bu toprak parçası üzerinde ulusal toponimi şekillenmektedir. "Bu isimlerin varlığı burada yaşayan etnik grubun yaşadığı toprak parçasını açık bir şekilde belirtmekte ve ulusal kimliğin en önemli ifadesi haline gelmektedir. Ulusal toponiminin kullanımı ulusun tarihsel devamlılığı ve kültürel geleneklerinin korunmasına yardımcı olmaktadır.[...] Tek başına ulusun yaşadığı toprak parçasının sınırlarını belirlemeleri nedeniyle yerel toponimi, küçük devletsiz uluslar ve etnik gruplar için özel bir anlam taşımaktadır." (Поспелов, 1991). Bu nedenden dolayı yer isimleri ve ideoloji birbirleriyle sıkı bir ilişki içindedir. Yer isimlerinin herhangi bir devlet tarafından bilinçli olarak kullanımı aynı zamanda bu devletin temsil ettiği ulusun birlik ve benzersizliğini korumasının da bir aracıdır. Ulusal toponimi ulusun belirli bir toprak parçası üzerindeki varlığının meşruluğu konusunda ulusal bilinci kuvvetlendirmek, komşularından doğabilecek toprak iddialarının önüne geçmek veya doğrudan toprak iddialarını meşrulaştırmak amacına yönelik bir araç haline gelmektedir. Yeniden kullanıma sokulmuş veya yapay olarak oluşturulmuş yer isimleri üzerinden ulusal bir peyzaj oluşturma çabası ulusal kimliğin sembolik ve/fakat önemli bir parçasıdır. Bu nedenle toponimi devletlerin veya ulusların ideolojik sistemlerinin önemli bir bileşenidir.

Amaç ve Yöntem

19. yüzyılda bağımsızlığını kazanan yeni Balkan uluslarının neredeyse tamamında görülen yüzyıllara dayanan Osmanlı hâkimiyetinin ve orada yaşayan Müslüman ve Türk nüfusun mirası olan Türkçe yer isimlerini değiştirme yönündeki yoğun çabası hiç şüphesiz ulusal ideolojinin toponimi üzerindeki bu etkisinin bir ürünüdür. Osmanlı imparatorluğundan bağımsızlıklarını kazanan yeni Balkan ulus-devletlerin güncel haritalarına bakıldığında asırlarla ifade edilebilecek Osmanlı hâkimiyetinin izlerini yerel toponimi üzerinden izlemek neredeyse imkânsızdır. Bağımsızlık sonrası resmi devlet politikaları ile yer isimlerinin değiştirilmesinin yanı

sıra bu bölgelerden yaşanan yoğun Türk-Müslüman göçü de büyük oranda Türkçe yer isimlerinin yerel hafızadan silinmesine yol açmıştır.

Osmanlı hâkimiyeti döneminde Balkanlar'da Müslüman ve Türk nüfusun en yoğun olduğu bölge olan Bulgaristan hiç şüphesiz bağımsızlık sonrası yer ismi değiştirme faaliyetlerine en fazla maruz kalan ülkelerden birisi olmuştur. Bulgaristan'ın bağımsızlığının ardından günümüze kadar geçen süre zarfında Bulgaristan'da ismi değişmemiş Türk köyü neredeyse hiç kalmamıştır. Bulgar egemenliğinin alansal meşruluğunu tesis etmek adına Osmanlı döneminden kalan Türkçe yer isimlerini değiştirme çabası günümüz haritalarından tarihsel kayıtlardaki yer isimlerinin takibini zorlaştırdığı gibi buralarda halen yaşam çabası veren Türk varlığının inkârına da hizmet etmektedir. Bu çalışmanın temel amacı da Bulgaristan'da ismi değiştirilmiş ve bazıları kaybolmuş köylerin eski Türkçe isimlerine göre lokasyonlarının belirlenmesi ve haritalanmasıdır.

Bulgaristan'da Türkçe yer isimlerinin haritalanması ile ilgili bir çalışma bulunmamakla birlikte bağımsızlık sonrası ismi değişen yerleşim yerleri ile ilgili yeterli sayıda çalışma vardır. Bulgaristan'da konu ile ilgili yapılan en önemli çalışma Nikolay Miçev ve Petır Koledarov'un 1878-1972 yılları arası Bulgaristan'da ismi ve statüsü değiştirilmiş köyler ile ilgili çalışmasıdır¹. Bu çalışma daha sonraki yıllarda yenilenecek güncelliği korunmuştur. Bunların dışında "*Varna İli Yerleşme İsimleri Rehberi*" çalışma alanımız açısından Bulgaristan'da hazırlanmış en güncel çalışmadır². Bulgaristan'da ismi değişen yerleşim yerleri ile ilgili Türkiye'de hazırlanmış en önemli çalışma ise Acaroğlu'nun çalışmasıdır³. Söz konusu bu çalışmalar Bulgaristan'da ismi değiştirilen yerleşim yerleri hakkında son derece değerli katkılar sunmakla birlikte bunların arazi üzerinden takibi her zaman mümkün olmamakta ve söz konusu yerleşmelerin yer tespitlerinin yapılması ve haritalanmasını zorunlu kılmaktadır. Mevcut çalışmanın esas amacı da alan ile ilgili çalışma yapacak araştırmacılara kolaylık sağlayacak şekilde ismi değiştirilen bu yer isimlerinin haritalarının çıkartılmasıdır. Her ne kadar nihai amaç Bulgaristan genelinde haritalama faaliyetini gerçekleştirmek olsa da çalışma köy ölçeğinde gerçekleştirildiğinden mevcut çalışmada sadece 1888 yılına ait Varna ilinin sınırları dâhilinde kalan köyler üzerinde durulmuştur.

İsmi değiştirilen yerleşmelerin lokasyonlarının belirlenmesinde tarihi haritalar eşsiz bir kaynak sunmaktadır. Günümüzde Bulgaristan sınırlarını kapsayan alana ait bilinen ilk harita IV. yüzyıldan kalma bir yol haritası olan ve Peutinger Haritası - Tabula Peutingeriana'dır. Daha sonraki dönemlerde de Bulgaristan'ı kısmen veya tamamen kapsayan haritalar üretilmiştir. Bunların en ünlü olanları Giacobbo

¹ Мичев, Николай ve Коледаров, Петър, *Промените в имената и статута на селищата в България: 1878-1972 г*, София : Наука и изкуство, 1973

² Светослав Стоянов Аджемлерски, *Справочник на селищните имена във Варненска област*, В. Търново: Астарта, 2012.

³ M. Türker Acaroğlu, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006

Kostello tarafından 1584 yılında basılmış olan 1/2.500.000 ölçekli Romanya, Bulgaristan ve Eflâk'ı gösteren harita ile Giacomo Cantelli tarafından 1689 yılında basılmış olan Bulgaristan, Romanya ve Makedonya haritalarıdır.

Her ne kadar sözü edilen haritalar değerli pek çok bilgiyi içerse de çok küçük ölçeklerde hazırlanmış olmaları, kapsadıkları alanlara ait bilgilerin modern teknikler ile doğrudan ölçülerek yapılmamış olması ve dönemin harita üretim tekniklerine göre daha çok dolaylı kaynaklardan faydalanmış olmaları nedeniyle pek çok hatayı da barındırmaktadır. Günümüz ile karşılaştırma yapma imkânını sağlayacak modern ölçüm teknikleri ile ilgili Bulgaristan'a ait hazırlanan ilk harita ise 1807-1812 yılları arasında Napolyon tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na istatistik ve topografik bilgileri toplamak amacıyla gönderdiği uzmanların elde ettikleri veriler ile hazırlanmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarını gösteren haritadır. Haritayı hazırlayan Fransız subayı Lapie'ye ithafen Lapie haritası olarak bilinen bu harita 1822 yılında 1/816.000 ölçeğinde hazırlanmıştır.

Bulgaristan'ın günümüzdeki topraklarına ait haritalar söz konusu olduğunda hiç şüphesiz Rus haritacılığının ayrı bir önemi vardır. Günümüz haritaları ile kıyaslanabilecek nitelikte doğruluk payı yüksek olan haritalar üretmiş olan Rusların doğrudan Bulgaristan ile ilgili ilk haritalama faaliyetleri 1828-1829 Osmanlı – Rus savaşı ile başlamıştır. Savaş esnasında Edirne'ye kadar ilerleyen Rus birlikleri aynı zamanda topografik ölçümler de yaparak alanın haritalanmasını gerçekleştirmişlerdir. Bu savaş esnasında elde edilen verilerden 1831 yılında 1/420.000 ölçekli bir harita ve 1855 yılında da 1/84.000 ölçekli haritalar üretmişlerdir. Söz konusu haritalar 1877-78 Osmanlı-Rus harbinde Rus ordusunun harekâtını planlayan komisyon üyelerinden olan Albay Artamonov tarafından tekrar gözden geçirilerek haritalardaki bazı noktaların gerçek yerlerinden 20-30 km hata ile gösterildiği tespit edilmiştir. Mevcut bu hatalar giderildikten sonra haritalar 1873 yılında yeniden basılmıştır⁴.

Günümüz haritalarının da temelini oluşturan ve Bulgaristan'ın en doğru topografik gösteriminin sunulduğu ilk harita paftaları ise 1877-78 Osmanlı-Rus harbi esnasında Rus askeri topografya birliği tarafından hazırlanan ve daha sonraki yıllarda arazi çalışmaları ile güncellenen haritalardır. Finlandiya kökenli Albay August Alexander Jarnefelt tarafından gerçekleştirilen bu çalışmalar ile Eylül 1877-Aralık 1879 tarihleri arasında Bulgaristan'ın 1/42.000 ölçeğinde 350 paftalık haritaları hazırlanmıştır. Bu haritalar Ayastefanos antlaşmasında öngörülen Büyük Bulgaristan sınırlarını ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli'de kalan bazı topraklarını kapsamaktaydı. Söz konusu bu temel haritalar esas alınarak triverstova olarak bilinen 1/126.000 ölçekli ve petverstova olarak bilinen 1/210.000 ölçekli haritalar hazırlanmıştır.

⁴ Венера Коцева , *Етуди по История на Геодезията и Картографията в България*, София: yazarı bilinmiyor, 2013.

1877-78 Osmanlı Rus harbi esnasında hazırlanmış ve doğrulukları ile ünlenmiş olan bu haritalardan 1894 yılında basılmış olan 1/126.000 ölçekli “triverstova” haritaları çalışmamızın temel kaynağını teşkil etmiştir. Söz konusu haritaların hazırlanmasında savaş esnasında ve hemen akabinde henüz yerleşme isimleri değiştirilmeden toplanan verilerden hazırlanmış olması söz konusu haritaların eski yerleşme isimleri hakkında eşsiz bir kaynak teşkil etmesine neden olmuştur. Mevcut haritaların 1880 tarihli Bulgaristan’ın mülki idari sınırlarının belirlendiği 317 sayılı Knyaz Aleksandır’ın emrine göre belirlenmiş olan Varna ilini kapsayan paftaları Coğrafi Bilgi Sistemleri ile rektifiye edilerek üzerindeki köyler sayısallaştırılmış ve eski köylerin yerleşmelerini gösteren harita üretilmiştir. Söz konusu haritanın günümüzdeki yerleşmelere göre durumunu karşılaştırmak amacıyla da günümüzdeki köyler için başka bir harita hazırlanarak köylerin eski durumları ile mevcut durumları arasında bir karşılaştırma yapmaya olanak sağlayacak güncel yerleşme haritası da hazırlanmış ve indeksleri oluşturulmuştur.

Sonuç ve Bulgular

1888 yılı nüfus sayımı ve Rus “triverstova” haritalarında gösterilen yerleşme birimlerinin sadece 328 tanesi günümüze ulaşmıştır. Bunlardan bir kısmı yakınlarındaki köyler ile birleştirilerek, bir kısmı Varna ve Dobriç gibi büyükşehirlerin mahallelerine dönüşerek bazıları ise farklı sebeplerden tamamen ortadan kalkmıştır.

1888 Bulgaristan nüfus sayımı ve “triverstova” haritalarında gösterilen 390 adet yerleşme adından Türkçe olanların sayısı 339 iken Bulgarca ismi olan yerleşmelerin sayısı sadece 22 adettir. Her iki dilde de ismi olan yerleşmelerin sayısı sadece 7 iken 16 tane yerleşmenin ismi Dolna (Aşağı), Gorna (Yukarı), Stara (Eski), Nova (Yeni), Golyam (Büyük) ve Malık (Küçük) gibi Bulgarca bir ön ek ile verilen Türkçe yer isimleridir. Söz konusu bu yerleşmeler de Türkçe kabul edildiğinde Türkçe bir isme sahip yerleşmelerin sayısı 362’ye kadar çıkmaktadır. Varna ve Kavarna gibi kökeni bilinmeyen yer isimlerinin sayısı ise 1888 yılı için sadece 6’dır.

Günümüze gelindiğinde eski Varna vilayet sınırları içerisinde kalan kayıtlı yerleşmelerin sayısı 328’e düşmüştür. Söz konusu yerleşmelerin isimleri arasında hemen hemen hiç Türkçe yer ismine rastlanmamaktadır. Türkçe ismini muhafaza eden köyler sadece Sindel ve Avren köyleridir.

Etimolojik kökeni belirsiz olan yerleşme isimleri bir kenara bırakılırsa 19. yy’ın sonları ile günümüzdeki yerleşme adları karşılaştırıldığında Varna vilayetinin 1888 yılındaki sınırları dâhilinde kalan Türkçe bir isme sahip yerleşmelerin oranının %92,8’den % 0,6’ya düştüğü görülmektedir. Söz konusu bu dönüşümün doğal toplumsal değişim sürecinin bir sonucundan ziyade Bulgaristan hükümetlerinin bağımsızlık sonrası Bulgaristan’daki Türk varlığını inkâr etmeyen dönük değişmeyen politikalarının bir sonucu olduğu aşıkârdır. Değiştirilen yer isimleri üzerinden ulusal bir peyzaj oluşturma çabasının Bulgaristan’ın Varna vilayeti söz konusu olduğunda büyük bir başarıya ulaştığı görülmektedir.

Bibliyografya

- Acaroğlu, M. Türker, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Meinig, D. W., *Symbolic Landscapes. The Interpretation of Ordinary Landscapes*, New York: Oxford University Press, 1979.
- Аджемлерски, Светослав Стоянов, *Справочник на селищните имена във Варненска област*, В. Търново: Астарта, 2012.
- Коцева, Венета, *Етюди по История на Геодезията и Картографията в България*, София: yazarı bilinmiyor, 2013.
- Мичев, Николай ve Коледаров, Петър, *Промените в имената и статута на селищата в България : 1878-1972 г.*, София : Наука и изкуство, 1973.
- Поспелов, Евгений Михайлович, Национальная Политика СССР и Топонимия, [kitap yaz.] Р А Агеева ve Евгений Михайлович Поспелов, *Топонимика и Межнациональные Отношения*, Москва : МФГО, 1991.

EK: Varna İlinde İsmi Değiştirilen Yerleşim Birimleri

Eski Köy İsmi	Günümüz Köy İsmi	İndeks
Abdiköy	СаМОТИНО (Samotino)	D5
Abullaaptı - Abda (Арта Ати)	АБРИТ (Abrit)	C1
Acemler	АКСАКОВО (Aksakovo)	C4
Ahırköy	Габърница (Gabirnitza)	B4
Akıncılar	Здравец (Zdravets)	C4
Akıncii (Akıncılar)	Граничар (Graniçar)	F2
Akkoyun	ИСКЪР (İskır)	B3
Alakilise	Църква (Tırkva)	D3
Aptarazzak	Друмево (Drumevo)	A4
Arabacı	КОЗЛОДУЙЦИ (Kozloduytsi) köyünün doğusunda yer alan Arabacı köyü günümüzde bulunmamaktadır.	C2
Araklar	Сираково (Sirakovo - Yetim Eli) köyü yakınlarındaki bu köy günümüzde bulunmamaktadır.	E2
Araplar	Генерал Колево (General Kolevo)	B3
Armutlu (Bulgar)	Крушари (Kruşari)	C1
Armutlu (Türk)	Бистрец (Türk Armutlu ve Paracık olarak da biliniyor) (Bistrets)	C1
Arnavut Kuyusu	ДОЛИНА (Dolina)	C2
Arnavutlar	РУДНИК (Rudnik)	C5
Arnavutlar	Гурково (Gurkovo - Gavur Kuyusu) ve Могилище (Mogilişte - Yüz Gübenlik) köyleri arasında kalan bu köy günümüzde yoktur	E3
Asıl Beyli (Beylii)	Млада Гвардия (Mlada Gvardiya)	B3
Asıl Beyli (Beylii)	Млада Гвардия (Mlada Gvardiya)	B4
Asıl Beyli (Hasan Beyli)	БЪСКОВО (Blıskovo)	B4
Avren	АВРЕН (Avren)	C4
Ay Ormanı	Стефаново (Stefanovo)	D3
Ayazma	Ayazma ve Murad Sofu köyleri birleşerek Овчага (Ovçaga) köyünü oluşturmuştur.	B4
Ayce Dere	СЛАДКА ВОДА (Sladka Voda)	B4
Aydın Bey	КЪПИНОВО (Kıpinovo)	D2
Aydın Çuhan	ПОЛКОВНИК СВЕЩАРОВО (Polkonvnik Sveştarovo - Başbunar) köyü ile birleşmiştir	D3

Ayorman	Гурково (Gurkovo - Gavur Kuyusu) ve Могилцише (Mogilişte - Yüz Gübenlik) köyleri arasında kalan bu köy günümüzde yoktur	E3
Ayvacık	Дюлино (Dyulino)	C5
Azaplar	Полковник Дяково (Polkovnik Dyakovo)	C1
BALÇIK	Балчък (Balçık)	E3
Balıca	Стожер (Stojer)	C3
Baraklar	Ефрейтор Бакалово (Efreytor Bakalovo)	C1
Baş Bunar	Полковник Свецарово (Polkovnik Sveştarovo)	D2
Başhasırlık (Kalfa, Yeni Çerkez ve Panta Mah.)	Panta, Yeni Çerkez ve Kalfa olmak üzere üç mahalleden oluşan köy günümüzde Преселцици (Preseleçtsi) köyü yakınlarında bulunmaktadır.	D2
Bazaurt (Orta Büyük ve Küçük)	Büyük, Orta ve Küçük olmak üzere üç mahalleden oluşan Bazaurt köy günümüzde Житница (Jitnitsa) ve Тянево (Tyanevo) olmak üzere iki köyden oluşmaktadır	C2
Bekçi	Поляците (Polyatsite)	A5
Belibe (Byalaya)	Булаир (Bulair)	B5
Beyci(k)oğlu	Болярци (Bolyartsi)	C4
Bıdırköy	Тутраканци (Tutrakantsi)	B4
Bogdanovo	Богдан (Bogdan)	C3
Boğazkesen	Пресечен (Preseçen)	C3
Byala	Бяла (Byala)	D5
Cafer	Солник (Solnik)	C5
Cafer Fakı	Захари Стояново (Zahari Stoyanovo)	F2
Caferli	Кичево (Kiçevo)	D4
Caferli Üç Orman	Тригорци (Trigortsı)	E3
Cevizli	Орешак (Oreşak)	D3
Cizdar	Припек (Pripek)	C4
Cizdar Köy	Добрина (Dobrina)	B4
Çakırca	Врачанци (Vraçantsi)	C2
Çalı Mahle	Дъбравино (Dıbravino)	C4
Çalıklar	Тръница (Trnitsa)	B3
Çamurlu	Житен (Jiten)	D1
Çamurna	Боряна (Boryana)	B4
Çanlar	Звънец (Zvinets)	C3
Çatallar	Батово (Batovo)	D3
Çatma	Левски (Levski)	C3

Varna İlinde İsmi Değiştirilen Türkçe Yerleşme Adları

Çavuş Köy	Генерал Кантарджиево (General Kantardjievo)	D3
Çayır Harman	Генерал Колево (General Kolevo)	D2
Çayır Göl	Сенокос (Senokos)	D3
Çaylak (Çayırılık)	Чайка (Çayka)	B4
Çelebiköy	Господиново (Gospodinovo)	C5
Çenge	Аспарухово (Asparuhovo)	B5
Çerkovna	Черковна (Çerkovna)	B4
Çift Kuyusu	Їовково (Yovkovo)	E2
Çoban Kuyusu	Генерал Тошево'nun (General Toşevo) kuzey batısındaki mahallesi konumundadır	D2
Çukurova	Прилеп (Prilep)	D3
Çükek (Çekek)	Китка (Kitka)	C4
Damla Ehatlar	Damnalı Ehatlar, Damnalı Humalı ve Damnalı Orta köyleri birleşerek Славейково (Slaveykovo) köyünü oluşturmuştur.	B4
Damla Orta (Orta Mahle)	Damnalı Ehatlar, Damnalı Humalı ve Damnalı Orta köyleri birleşerek Славейково (Slaveykovo) köyünü oluşturmuştur.	B4
Damlalı Humalı (Yumeli Mahle)	Damnalı Ehatlar, Damnalı Humalı ve Damnalı Orta köyleri birleşerek Славейково (Slaveykovo) köyünü oluşturmuştur.	B4
Danagöz		C5
Dedeköy	Добри дол (Dobri dol)	C4
Deli Hüseyin Mahle	Дебелец (Debelets - Kara Ahmed Mahalle) köyünün karşısında yer alması gereken köy günümüzde yoktur.	B5
Deli Osmanlar (Vladimirovo)	Владимирово (Vladimirovo)	B2
Deli Osmanlar (Vladimirovo)	Владимирово (Vladimirovo)	C2
Deli Yusuf Kuyusu	Лозница (Loznitsa)	D1
Deliköy		B5
Delne Bey Köy	Септемврийци (Septemvriysi)	E2
Denizköy	Юнец (Yunets)	C5
Deray Köy	Караманите (Karamanite - Karamanlı) köyünün bir mahallesi olarak kalmıştır	B3
Dereköy	Петров дол (Petrov dol)	B4
Dereköy	Константиново (Konstantinovo)	C4
Dervent	Изворско (İzvorsko)	C3

Derviş İvan (Staro Oryahovo)	Старо Оряхово (Staro Oryahovo)	C5
Derviş Müslüman	Детелина (Detelina)	C5
Deveci Köy	Добрин (Dobrina)	C1
Deveci Köy	Добрин (Dorin)	D1
Devnya	Девня (Devnya)	C4
Diş Budak	Осеново (Osenovo)	D3
Diynekler	Милadinovци (Miladinovtsi)	C2
Doğuca	Зорница (Zornitsa)	C3
Dolna Kumluca	Крумoво (Krumovo - Gorna Kumluca) köyünün bir mahallesi olarak kalmış	C3
Dolni Çiftlik	Долни Чифлик (Dolni Çiftlik)	C5
Dorbali (Torbali)	Градини (Gradini)	D2
Duran Kulak	Дуранкулак (Durankulak)	F2
Duranlar	Белгун (Belgun) Duranlar ve Kalfa Köy ile birlikte	E2
Durası	Росен (Rosen) köyünün kuzeyinde yer alan köy günümüzde bulunmamaktadır.	D1
Duvan Yuvası	Соколово (Sokolovo)	D3
Dülger	Круша (Kruşa)	C5
Ekizce	Бенковски (Benkovski)	B2
Ekrene	Кранево (Kranevo)	D3
Eleç	Доброглед (Dobrogled)	C4
Eles Fakı	Доброплодно (Doroplodna)	B3
Eli Bey	Пчеларово (Pçelarovo)	D2
Elibey	Челопечене (Çeloreçene)	E2
Elibey	Челопечене (Çeloreçene)	E3
Emir Gazi (Yeniköy)	Кракра (Kakra)	B3
Emirköy	Генерал Киселово (General Kiselovo)	C3
Emirler	Повеляново (Povelyanovo)	C4
Emirler	Калина (Kalina)	E2
Ence köy	Златина (Zlatina)	B4
Erci	Земенци (Zementsi)	C2
Ermenli	Ботево (Botevo - Hüşenli), Радево (Radevo - Коçак), Крумoво (Krumovo - Kumluca) ve Стожер (Stojer - Balca) köyleri arasında kalan bu köy günümüzde bulunmamaktadır.	C3
Esetli	Момчилово (Momçilovo)	B3

Varna İlinde İsmi Değiştirilen Türkçe Yerleşme Adları

Esetli	Сноп (Snop)	D2
Eski Arnavutlar	Староселец (Staroselets)	B4
Etim Eli	Сираково (Sirakovo)	E2
Evlekler	Ляхово (Lyahovo)	D3
Ezi Bey	Паскалево (Paskalevo)	D2
Fete Köy	Храброво (Hrabrovo)	B4
Fındıklı	Лясково (Lyaskovo)	C2
Fındıklı	ШКОРПИЛОВЦИ (Şkorpilovtsi)	D5
Fındıklı Yenice	Черна (Çerna)	C2
Galata	Галата (Galata)	D4
Gargalık	Вранино (Vranino)	E3
Gavur kuyusu - Gurkovo	Гурково (Gurkovo)	E3
Gavur Söğütçük	Българево (Bılgarevo)	E3
Gebece (Belevsko)	Белослав (Beloslav)	C4
Gebeş	Кривини (Krivini)	C5
Gelincik	Победа (Pobeda)	D2
Gerzalar (Gerizova)	Петлешково (Petleşkovo)	D2
Gevrekler	Калиманци (Kalimantsi)	C4
Geyikçiler	Рогачево (Rogaçevo)	D3
Giy Orman	Пролез (Prolez)	F2
Golyam Aladın	Страшимирово (Straşimirovo)	C4
Golyam Alıç	Плачидол (Plaçidol - Yanaklar) köyü ile birleşmiştir	D3
Golyam Çamurlu	Küçük (Malko), Büyük (Golyam) ve Sredno (Orta) olmak üzere üç köyden oluşan Çamurlu'nun Büyük ve Orta köyleri СМОЛНИЦА (Smolnitsa) adı altında birleşmiştir	C2
Golyam Çoral	Golyam ve Malık Çoral köyleri birleşerek Малина (Malina) köyünü oluşturmuşlardır.	D2
Golyam Franga (Büyük Franga)	Varna'nın bir mahallesi olarak kalmıştır	D4
Golyam Kaçamak	Бежаново (Bejanovo)	E2
Gorna Kumluca (Krumovo)	Крумово (Krumovo)	C3
Gorni Çiflik	Горен Чифлик (Goren Çiflik)	C5
Gökçe Dölük	Бдинци (Bdintsi)	B3
Göre	Видне (Vidne)	E2
Gulitsa	Голница (Golitsa)	C5

Gülköy (Gülekköy)	Засмяно (Zasmyano)	C3
Gün Alısı	Слънчево (Sluçevo)	C4
Gündoğdu (Dündoğdu)	Изгрев (İzgrev)	C3
Gürgenli	Габер (Gaber)	C1
Hacı Bayram	Хаджи Димитър (Hadji Dimitir)	E3
Hacı Sinanlar (Hacı Hasanlar)	Бенковски (Benkovski)	C4
Hacıoğlu Pazarcık	Добрич (Dobriç)	C2
Halaçlı	Дръндар (Drındar)	C3
Hambarlık	Метличина (Metliçina)	B3
Hamzalar	Храброво (Hrabrovo)	D3
Hardalı	Коритен (Koriten)	C1
Harman Kuyusu	Кардам (Kardam)	D2
Harmanlık (Kuruorman)	Дъбовник (Dıbovnik)	D2
Hasan Köy	Delî Yusuf Kuyusu ve Sarıca Köyleri arasında Romanya sınırında bulunan köy günümüzde bulunmamaktadır.	D1
Hasarlık	Огражден (Ograjden)	D2
Hasır Kuyusu	Рогозина (Rogozina)	E2
Hasırcık	Щипско (Ştipsko)	B3
Haşlıca Köy	Присад (Prisad)	D2
Hayryan (Ayranköy)	Бенковски (Benkovski - Hacı Sinanlar) ve Приселци (Priseltsi - Memiş Sofular) arasında kalan bu köy günümüzde yoktur.	C4
Hıdırca (Nikolaevska)	Николаевка (Nikolaevka)	C3
Hısım Dere (Hısım Dede)	Günümüzde köy bulunmamaktadır muhtemelen yer ve isim değiştirerek daha batıya taşınmış Медово (Medovo) ismini almıştır.	C2
Hocaköy	Поповиц (Popovits)	C5
Hocaköy (Hacıköy)	Deveci Köy'ün güneydoğusunda yer alan köy Deveci Köy ile birleşmiştir.	D1
Hoşkadem	Котленци (Kotlentsi)	D2
Hörgüçler	Сливенци (Sliventsi)	D2
Hüseyin Köy	Виçово (Viçovo)	E2
Hüşenli (Botevo)	Ботево (Botevo)	C3
İdiris Kuyus	Царичино (Tsariçino)	E3
İnceköy	Казашко (Kazaşko)	C4

Varna İlinde İsmi Değiştirilen Türkçe Yerleşme Adları

İrinçe	Крунен (Krupen)	E2
İrinçe	Крунен (Krupen)	E3
İsmail Köy	Черноморци (Çernomortsi)	E2
Kadıköy	Бозвелийско (Bozveliysko)	B4
Kadıköy	Капитан Димитрово (Kapitan Dimitrovo)	C1
Kadıköy		D4
Kadıköy (Kadievo)	Ведрина (Vedrina)	C3
Kalalı Kışla	Surtyu köy ve Kalalı Kışla köyleri birleşerek muhtemelen kıydan daha içeriye taşınarak Свети Никола (Sveti Nikola) köyünü oluşturmuşlardır.	F3
Kalaycı Dere	Твърдица (Tırditsa)	F2
Kalfa	Белгун (Belgun) Duranlar ve Kalfa Köy ile birlikte	E2
Kalfa (Ali Alife)	Добрево (Dobrevo)	D2
Kalfa Köy (Durgut Kalfa)	Овчарево (Ovçarevo)	D2
Kalıç Köy	Тюленово (Tyulenovo)	F3
Kalıkçı	Стаевци (Staevtsi)	F2
Karaklı (Aleksandriya)	Александрия (Aleksandriya)	C1
Karaklı (Klimentovo)	Климентово (Klimentovo)	D3
Karıcı (Kupuhçı)	Падина (Padina)	C4
Karıcı Mahalle	Вратарите (Vratarite)	C3
Kara Ağaç	Брестак (Brestak)	C3
Kara Ağaç	Тръстиково (Tristikovo)	C4
Kara Ağaç	Снягово (Snyagovo)	D2
Kara Ahmed (Keramet)	Божаново (Bojanovo)	F2
Kara Ahmet Mahle	Дебелец (Debelets)	B5
Kara Bağlar	Omulköy (Omurlu Köy) ile birleşerek Лозенец (Lozenets) köyünü oluşturmuştur	C2
Kara Bakı	Люляково (Lyulyakovo)	D2
Kara Bezirgan	Челопечене (Çeloreçene - Eli Bey) köyü yakınlarındaki köy günümüzde bulunmamaktadır.	E2
Kara Bunar	Ботево (Botevo - Hüşenli), Радево (Radevo - Koçak), Крумово (Krumovo - Kumluca) ve Стожер (Stojer - Balıca) köyleri arasında kalan bu köy günümüzde bulunmamaktadır.	C3
Kara Bunar (Kara Burun)	Желда (Jeld)	A4

Kara Durmuş	Генерал Тошево'nun (General Toşevo) kuzey doğusunda yer alan bu köyün yakınlarında günümüzde bir köy bulunmamaktadır	D2
Kara Hüseyin	Чернево (Çernevo)	C3
Kara Köse	Черноок (Çernook)	A4
Kara Kurt	Приморци (Primortsi)	D2
Kara Murat	Златия (Zlatiya)	C2
Kara Nasuf	Септемврийци (Septemvriytsi - Karalar) köyünün bir mahallesi	E2
Kara Sakal	Полковник Минково (Polkovnik Minkovo)	D2
Kara Sinan	Росеново (Rosenovo)	C2
Kara Sular	Ловчанци (Lovçantsi)	C2
Kara Yam	Гурково (Gurkovo - Gavur Kuyusu) ve Могилище (Mogilişte - Yüz Gübenlik) köyleri arasında kalan bu köy günümüzde yoktur	E3
Karabaşlı	Karabaşlı ve Semiz Ali köyleri birleşerek Драгоново (Dragonovo) köyünü oluşturmuştur	C3
Karacalar	Сърнино (Sırnino)	E2
Karacaot	Стефан Караджа (Stefan Karadja)	B3
Karagör - Karagel	Игнатиево (İgnatievo - Ruslar) köyünün bir mahallesi olarak kalmıştır	C4
Karagöz Kuyusu	Чернооково (Çernookovo)	E2
Karakışla	Зимница (Zimnitsa)	C1
Karalar	Нейково (Neukovo)	E2
Karales	Царевец (Tsarevets)	D2
Karalı	Красен (Krasen)	D1
Karamanlı	Караманите (Karamanite)	B3
Karamanlı	Ваклино (Vaklino)	F2
Karapça	Крапец (Krapets)	F2
Karayanılar - Yeni Mahalle	Kara Yapılar Yeni ve Orta Mahalle olmak üzere iki köyden oluşmaktadır günümüzde Orta Mahalle'nin bulunduğu alanda Kremena (Кремена) köyü olarak birleştirilmiştir.	D2
Karayapılar - Maşе Mahalle	Дъбрава (Dıbrava)	D3
Karayapılar - Orta Mahalle	Kara Yapılar Yeni ve Orta Mahalle olmak üzere iki köyden oluşmaktadır günümüzde Orta Mahalle'nin bulunduğu alanda Kremena (Кремена) köyü olarak birleştirilmiştir.	D2

Varna İlinde İsmi Değiştirilen Türkçe Yerleşme Adları

Karayazıcı	Писарово (Pisarovo)	D2
Karlıbey	Преспа (Prespa)	D2
Kasaplı	Зограф (Zograf)	D2
Kasilköy	Генерал Тошево (General Toşevo)	D2
Kasımlar	Есеница (Esenitsa)	B3
Kavarna	Каварна (Kavarna)	E3
Kaya Ardı	Камен дял (Kamen dyal)	B5
Kaya Bey Köyü	Камен бряг (Kamen bryag)	F3
Kayredie (Karyağdı)	Снежина (Snejina)	B4
Kazak Dere	Казашка река (Kazaşka reka)	C4
Kazalık	Красимир (Krasimir)	B4
Keçi Deresi	Поручик Кърджиево (Poruçik Kırdjievo)	C1
Kesteriç (Kastriç)	Varna'nın bir mahallesi olarak kalmıştır	D4
Kızılcalar	Червенци (Çerventsi)	B3
Kirinci	Полковник Иваново (Polkovnik İvanovo)	C2
Kokarca	Загорци (Zamgortsi)	C2
Kokarca	Бояна (Bojana)	C3
Korkut	Страхил (Strahil)	C3
Kote	Величково (Veliçkovo)	B4
Kovanlık	Пчелник (Pçelnik)	C2
Kozluca	Суворово (Suvorovo)	C3
Köklüce	Звездаца (Zvezditsa)	D4
Kömürlük	Въглен (Vıglen)	D3
Köpekli	Градинарово (Gradinarovo)	B4
Köprü Köyü	Гроздьово (Grozdyovo)	C5
Köseler	Телериг (Telerig)	C1
Köseler	Пчелино (Pçelino)	D3
Köstekçiler	Методиево (Metodievo)	D2
Kövlük	Иречек (İreçek)	E3
Krivnya	Кривня (Krivnya)	B4
Kumarevo	Комарево (Komarevo)	B4
Kurdomam (Kurt Duman)	Василево (Vasilevo)	E2
Kurt Dere	Вълчи дол (Vılçı dol)	C3
Kuruca Köyü	Бранище (Branışte)	D3
Kuruköy	Горица (Goritsa)	D5

Kuş Tere (Novo Selo)	Рояк (Royak)	B4
Kutlu Bey	Неофит Рилски (Neofit Rilski)	B4
Kuvanlık	Пчелник (Pçelnik)	C5
Kuyu Köy	Карвуна (Karvuna)	D3
Kuyucuk	Дебрене (Debrene)	D3
Küçük (Koçak)	Радево (Radevo)	C3
Küçük Ahmed	Огняново (Ognyanovo)	C1
Küpeler	Методиево (Metodievo - Köstekçiler) köyünün mahallesi durumundadır.	D2
Lopuşna	Лопушна (Lopuşna)	A5
Malıklar	Генерал Тошево'nun (General Toşevo) güneyinde yer alan bu köyün yakınlarında günümüzde bir köy bulunmamaktadır	D2
Malik Aladin	Езерово (Ezerovo)	C4
Malik Alıç (Golyam Alıç ile birlikte)	Пчелино (Pçelino - Köşeler) köyü ile birleşmiştir	D3
Malik Çamurlu	Малка Смолница (Malka Smolnitsa)	C2
Malik Franga (Küçük Franga)	Яребична (Yarebiçna)	D3
Malki Çoral	Golyam ve Malik Çoral köyleri birleşerek Малина (Malina) köyünü oluşturmuşlardır.	D2
Malkoç	Селце (Seltse)	E3
Мамуш Көй (Mumcu Köy)	Генерал Тошево'nun (General Toşevo) doğusunda yer alan bu köyün yakınlarında günümüzde bir köy bulunmamaktadır	D2
Manastırköy	Манастир (Manastır)	B4
Mansirevo	Свобода (Svoboda)	C2
Matlımköy	Ломница (Lomnitsa)	D2
Melekler	Къпиново (Kıpinovo - Aydın Bey) köyünün kuzeybatısında yer alan Melekler köyü günümüzde Aydın Bey köyünün bir mahallesi durumundadır.	D2
Memiş Sofular	Приселци (Priseltsi)	C4
Mihal Bey	Божурец (Bojurets)	E3
Mihaliç	Михалич (Mihaliç)	B3
Momçil	Balçık ile birleşmiştir	D3
Muhalı	Китен (Kiten)	B4
Murad Sofu	Ayazma ve Murad Sofu köyleri birleşerek Овчара (Ovçaga) köyünü oluşturmuştur.	B4

Varna İlinde İsmi Değiştirilen Türkçe Yerleşme Adları

Murafaç - Nuragaç (Hüseyin Köy'de kayıtlı)	Рогозина (Murafaç) köyünün kuzeyinde yer alan köy günümüzde yoktur	E2
Mursal Köy	Северци (Severtsi)	C2
Musa Bey (Aşağı ve Yukarı Mah.)	Изворово (İzvorovo)	D2
Mustafa Beyler (Çatallar'a kayıtlı)	Дебрене (Debrene - Kuyucuk) ve Генерал Кантарджиево (General Kantardjiev - Çavuş Köy) köyleri arasında kalan bu köy günümüzde yoktur.	D3
Nasraddin (Koru ve Cami)	Божурово (Bojurovo)	C2
Nasuf Paşa	Челопечене (Çeloreçene - Eli Bey) köyü yakınlarındaki köy günümüzde bulunmamaktadır.	E2
Nebi Kuyusu	Кардам (Kardam - Harman Kuyusu) köyünün bir mahallesi durumundadır.	D2
Nenovo	Неново (Nenovo)	B4
Nevşa (Nevça)	Невша (Nevşa)	B4
Novo Oryahovo	Ново Оряхово (Novo Oryahovo)	D5
Novo Selo	ДЪЛГОПОЛ (Dılgopol)	B4
Omurlu Köy (Omulköy)	Karabağlar köyü ile birleşerek Лозенец (Lozenets) köyünü oluşturmuştur	C2
Orança	Опанец (Oranets)	C3
Ormancık	Горица (Goritsa)	E2
Orta Kuyusu	Средина (Sredina)	E2
Ortaköy	Средно село (Sredno Selo)	B3
Oruç Gazi (Uruşkaze)	Юнак (Yunak)	C4
Osman Fakı	Козлодуйци (Kozloduytsi)	C2
Paracık (Armutlu Türk)	Бистрец (Bistrets)	C1
Paşa Köy	Varna'ya bağlı bir mahalle olarak Владиславово (Vladislavovo) ismiyle kalmıştır	D4
Paşait	Войводино (Voyvodino)	C3
Peri Fakı	Равнец (Ravnets)	D2
Petrovo (Petre)	Близнаци (Bliznatsi - Yayla) köyü ile birleşmiş olmalıdır	D4
Potreşan	Цонево (Tsonevo)	B5
Praça (Preja)	Партизани (Partizani)	B5
Provadiya	Провадия (Provadiya)	B4
Punarlı	Изворник (İzvornik)	B3
Ravna	Равна (Ravna)	B4

Receb Mahle	Арковна (Arkovna)	A4
Resimler	Балканци (Balkantsi - Yunusçular) ve Кремена (Krementa - Karapılar) köyleri arasında kalan köy günümüzde bulunmamaktadır.	D2
Ruslar	Игнатиево (İgnatievo)	C4
Sahtiyanlık	Александър Стамболийски (Aleksandır Stamboliyski)	E2
Salman (Çayır Harman ile birlikte)	Пленимир (Plenimir)	D2
Sandıkçı	Цонево (Tsonevo)	B4
Sardır	Венелин (Venelin)	C4
Sarı Kuvanlık	Медовец (Medovets)	A5
Sarı Mahmud	Самуилово (Samuilovo)	C2
Sarı Meşe	Горун (Gorun)	F3
Sarı Musa	Смин (Smin)	F2
Sarı Yol (Sarı Göl)	Любен Каравелово (Lyuben Karavelovo)	C3
Sarıca	Ботево (Botevo - Hüşenli), Радево (Radevo - Коçак), Крумово (Krumovo - Kumluca) ve Стожер (Stojer - Balıca) köyleri arasında kalan bu köy günümüzde bulunmamaktadır.	C3
Sarıca	Росица (Rositsa)	D1
Satılmış	Езерет (Ezerets)	F2
Savva	Сава (Sava)	B4
Seid Ahmed	Раковски (Rakovski)	E3
Selim Kuyusu	Конаре (Konare)	E2
Semet	Оборище (Oborişte)	C3
Semizali	Karabaşlı ve Semiz Ali köyleri birleşerek Драгоново (Dragonovo) köyünü oluşturmuştur	C3
Semizler	Великово (Velikovo)	E2
Serdimen	Орлова могила (Orlova mogila)	C2
Seydali	Камен (Kamen)	C2
Sindel (Büyük)	Синдел (Sindel)	C4
Söğütçük	Добрич (Насиоғли Pazarcık) kentinin bir mahallesi (Рилци - Riltsi) konumundadır	C2
Sredno Çamurlu	Küçük (Malko), Büyük (Golyam) ve Sredno (Orta) olmak üzere üç köyden oluşan Çamurlu'nun Büyük ve Orta köyleri Смолница (Smolnitsa) adı altında birleşmiştir	C2
Sucas Köy	Водица (Voditsa)	C3
Sultanlar	Царевци (Tsarevtsi)	C4

Varna İlinde İsmi Değiştirilen Türkçe Yerleşme Adları

Suluca Alı	САДОВО (Sadovo)	C4
Surtyu Köy	Surtyu köy ve Kalalı Kışla köyleri birleşerek muhtemelen kıydan daha içeriye taşınarak Свети Никола (Sveti Nikola) köyünü oluşturmuşlardır.	F3
Susuz Köy	Безводица (Bezvoditsa)	D3
Suyurt Köy	БИЛО (Bilo)	E2
Süleyman Fakı	Стражица (Strajitsa)	D3
Süleymanlık	Спасово (Spasovo)	E2
Sünbey	БАНОВО (Banovo)	C4
Şabla	Шабла (Şabla)	F3
Şadi Köy	Добротич (Dobrotiç)	B3
Şahinci	Крагулево (Kragulevo)	C2
Şaynar (Şahinler)	СОКОЛНИК (Sokolnik)	D3
Şeremet	Бързица (Bırzitsa)	B4
Şeremet	Бързица (Bırzitsa)	C4
Taptık	Кипра (Kıpra)	C4
Tatar Mahalle	Любен Каравелово (Lyuben Karavelovo - Sarı Yol) köyü ile birleşmiş	C3
Teke	Оброчище (Obroçişte)	D3
Ters Kondu	Северняк (Severnıyak)	C1
Testeci	Житница (Jitnitsa)	B4
Tokçular	Славеево (Slaveevo)	D3
Tortatum	Брястово (Bryastovo)	E3
Toykuyusu	Дропла (Dropla)	D2
Tüllüce	Стожер (Stojer - Balca) ve Прилеп (Prilep - Çukurova) köyleri arasında kalan bu köy günümüzde yoktur.	D3
Türk Arnavutlar	Белоградец (Belogradets)	B3
Türk Söğütçük	Топола (Topola)	E3
Uzlar	Узово (Uzovo)	D2
Valali (Velyüle)	БОГДАН (Bogdanovo) köyünün mahallesi olarak kalmıştır.	C3
Varna	Варна (Varna)	D4
Veli Fakı	Поппригорово (Popgrigorovo)	D3
Veysiköy	Бобовец (Bobovets)	D3
Vınçan	Венчан (Vençan)	B4
Vlahlar	Долище (Dolişte)	D3
Yalı Üç Orman	Горичане (Goriçane)	F3

Yanaklar	Плачидол (Plaçidol)	D3
Yassı Tepe	Ветрино (Vetrino)	B3
Yastıqçılar	Одърци (Odırtsi)	D3
Yayla	Близнаци (Bliznatsi)	D4
Yaylıca	Травник (Travnik)	E2
Yazıbaşı	Равна гора (Ravna gora)	C4
Yazıcılar	Поручик Чунчево (Poruçik Çunçevo)	F3
Yeni Köy	Куманово (Kumanovo)	D4
Yeni Mahalle	Ново Янково (Novo Yankovo)	A4
Yeni Mahalle	Новаково (Novakovo)	C3
Yeni Mahalle	Одринци (Odrıntsi)	C3
Yenice Haydar	Крайце (Kraişte)	D1
Yılanlık	Змеево (Zmeevo)	D2
Yunus Bunar	Кладенец (Kladenets)	A4
Yunus Bunar	Калоян (Kaloyan)	B3
Yunusçular	Балканци (Balkantsi)	E2
Yüzlü Beyli Köy (Yüz Gübenlik)	Могилнице (Mogolişte)	E3

VARNA İLİ
YERLEŞİM YERİ HARİTASI
1888

0 5 10 15 20 25 Km

Hacıoğlu Pazarcık

Balçık

VARNA

Provadiya

Novo Selo

1888 yılı Varna il Sınırları Dahilinde Kalan Alanda Güncel Yerleşim Yerleri Haritası

0 5 10 15 20 25 Km

2

3

4

5

1

2

3

4

5

A

B

C

D

E

F

Крушари

Генерал Тошево

ДОБРИЧ

Шабла

Вълчи дол

Балчик

Каварна

Ветрино

Аксаково

ВАРНА

Девня

Белослав

Провадия

Аврен

Дългопол

Долни Чифлик

İSTANKÖY KAZASI HAKKINDA 1909-1910 YILLARINA AİT 12 BELGE

Nejdet Bilgi*

Giriş

1) Belgeler: Burada yayınlanan 12 belge, 1909 yılının sonları ile 1910 yılının başlarına aittir. İçlerinde en eskisi 1 Kasım 1909, en yeni tarihlisi 2 Şubat 1910 tarihlerine aittir. Belgeler 9 Ekim 1909 (26 Eylül 1325) - 20 Şubat 1910 (7 Şubat 1325) tarihlerinde Cezayir-i Bahr-ı Sefid vilayetinin Rodos sancağı kazalarından İstanköy kaymakamlığı görevinde bulunan, Mehmed Reşid Şahingiray'ın özel evrakı arasında yer almaktadır.¹

Belgelerin 30 Aralık 1909 tarihlisi Dâhiliye Nezareti'ne, diğerleri Cezayir-i Bahr-ı Sefid valiliğine gönderilen yazıların suretleridir. Belge suretlerinin altında imza bulunmamakla beraber, Kaymakam Mehmed Reşid Şahingiray'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Suretlerin çıkarıldığı kâğıtlardan sadece bir tanesi "İstanköy Kaimmakamlığı Tahrirat Kalemî" antetini taşımaktadır. Kâğıtlar 33x21 cm boyutlarındadır. Suretler muhtemelen bir kâtip tarafından, tarih sırası gözetilmeksizin orijinallerinden aktarılmıştır. Çünkü aynı kâğıda, arkalı önlü ve kronoloji esas alınmaksızın farklı tarihli belgelerin suretleri çıkarılmıştır. Yazı karakteri itibariyle suretlerin aynı kişi –muhtemelen bir kâtip- tarafından çıkarıldığı düşünülmektedir.

2) Kaymakam: Belgeleri oluşturan Kaymakam Mehmed Reşid Şahingiray, 1873 Kafkasya doğumlu olup, Askeri Tıbbiye'de öğrenciler tarafından 1889 yılında kurulan Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ilk kurucularındandır. Haydarpaşa Hastahanesi'nde hekimlik yaparken, 1897 yılında Jön Türklere mensup olduğu anlaşılacak şekilde Trablsugarp'a sürüldü. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanının ardından İstanbul'a döndü. Bir süre sonra, askeri hekimliği bırakarak idareciliğe geçti. Çeşitli yerlerde kaymakamlık, mutasarrıflık ve valilik görevlerinde bulundu. Mondros Mütarekesi'nden sonra Diyarbakır valiliği sırasındaki Ermeni tehciri uygulamalarından dolayı tutuklandı. Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanması başlamadan, hapishaneden firar etti. Firarda yakalanmak üzere iken, 6 Şubat 1919 tarihinde intihar etti.²

* Yrd. Doç. Dr., *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*.

¹ Belgelerin orijinalleri 1992 yılında Mehmed Reşid Şahingiray'ın torunu Turan Muşkara (1922-6 Haziran 2003) özel arşivinde bulunmaktaydı. Belgelerin kopyalarını almama izin verdiği için kendisini rahmetle anıyorum.

² Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları*, Akademi, İzmir 1997, ss. 7-40.

Mehmed Reşid Şahingiray'ın askeri hekimlikten ayrıldıktan sonra, idarecilikteki ilk görevi İstanköy kaymakamlığıdır. Bu göreve 9 Ekim 1909 tarihinde, 2.500 kuruş maaşla tayin edilmiştir. Mehmed Reşid, 13 Şubat 1910'da 5.000 kuruş maaşla, terfi ettirilerek Trablusgarb Vilâyeti'nin Hums Sancağı mutasarrıflığına tayin edildi. 14-20 Şubat 1910 tarihlerinde, İstanköy kaymakamlığını yarım maaşla vekâleten yürüttü.³ Burada yayınlanan belgelerin asılları olan yazışmalar, yaklaşık 5 ay süren İstanköy kaymakamlığı sırasında oluşturulmuştur.

3) İstanköy: İstanköy adası Kanuni'nin Rodos seferi sırasında 5 Ocak 1523 tarihinde fethedilmiştir.⁴ XVI. Yüzyılda İstanköy Rodos sancağına bağlı kazalar arasındaydı.⁵ Tanzimat'ın ilanının ardından yapılan idari düzenlemelerde İstanköy Cezayir-i Bahr-ı Sefid Eyaleti'nin kaymakamlıkları arasında yer almıştır.⁶ 1849 yılında Cezayir-i Bahr-ı Sefid Eyaleti yeniden düzenlendi ve eyalet Rodos, Sakız, Midilli, İstanköy ve Kıbrıs sancaklarından oluşturuldu.⁷ Yani İstanköy de sancak merkezi yapıldı. 1859 yılında eyaletin merkezi Rodos'tan Midilli'ye taşınmış ve İstanköy kaza olarak Sakız'a bağlı kalmıştır.⁸ 1864 Nizamnamesi ile yapılan değişiklikler çerçevesinde, Cezayir-i Bahr-ı Sefid 1867 yılında vilayete dönüştürüldü. Bu çerçevede İstanköy de sancak merkezi yapıldı. Bir süre sonra sancağın merkezi İstanköy'den Limni'ye taşındı.⁹

1877 düzenlemesiyle İstanköy, Cezayir-i Bahr-ı Sefid Vilayeti'ne bağlı beş sancaktan biri durumundaydı.¹⁰ İstanköy 1878'de yeniden kaza olarak Sakız sancağına bağlandı.¹¹ 1879'da yapılan değişiklikle İstanköy kazası Sakız'dan alınarak Rodos sancağına bağlandı.¹² 1880 yılında vilayet merkezi Rodos'tan Sakız adasına taşındı.¹³ 1887'de Rodos tekrar vilayet merkezi oldu. İstanköy kazası ise Sakız sancağı kazaları arasında yer aldıysa da, ertesi yıl Sakız mutasarrıfı Namık Kemal'in olumsuz görüşüne rağmen, tekrar Rodos sancağına bağlandı.¹⁴ İstanköy bu idari konumunu 1912 yılında İtalyan işgaline girene kadar sürdürdü. İstanköy, adalar içinde İtalyanlar tarafından son işgal edilen adadır ve işgal tarihi 20 Mayıs

³ Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray*, s. 20.

⁴ Ali Fuat Öreñç, *Yakındönem Taribimizde Rodos ve Oniki Ada*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006, s. 49.

⁵ *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, Ed. Cevdet Küçük, SAEMK, Ankara 2001, s. 19.

⁶ Öreñç, *Yakındönem Taribimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 67.

⁷ *Ege Adalarının Egemenlik*, s. 23.

⁸ Öreñç, *Yakındönem Taribimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 69-70.

⁹ *Ege Adalarının Egemenlik*, s. 23.

¹⁰ Öreñç, *Yakındönem Taribimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 119.

¹¹ Öreñç, *Yakındönem Taribimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 120.

¹² Öreñç, *Yakındönem Taribimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 121, 207.

¹³ Öreñç, *Yakındönem Taribimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 122.

¹⁴ Öreñç, *Yakındönem Taribimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 123-124.

1912'dir.¹⁵

1910 yılında Cezayir-i Bahr-ı Sefid valiliği görevinde Mehmed Reşid Paşa bulunuyordu.¹⁶ Muhtemelen Mehmed Reşid Şahingiray'ın kaymakamlık döneminde de aynı vali görev yapıyordu. Rodos ve on iki adanın işgal edildiği tarihte vilayetin valisi ise Ali Subhi Bey'dir. Ali Subhi Bey İtalyan işgalini protesto etmekle beraber, direnecek durumda olmadığını belirttiikten kısa bir sonra İtalyanlara esir düşmüştür.¹⁷

Yüzölçümü 287,2 km² olarak belirlenmiş olan İstanköy adası¹⁸, adalar arasında Müslüman nüfusun oran itibarıyla en fazla olduğu yerlerden birisidir.¹⁹ İstanköy'e daha önce Anadolu ve Arabistan'dan nüfus nakledilmiş, 1849'da aynı uygulamanın Rodos için de yapılması düşünülmüştür.²⁰

İmparatorluğun ilk genel nüfus sayımı kabul edilen 1830/1 sayım sonuçlarına göre, İstanköy'ün toplam erkek nüfusu 3.194'tür. Bu nüfusun 1.356'sı Müslüman, 1.838'i Gayrimüslim'dir.²¹ 1879'da İstanköy'ün İncirli nahiyesi ile birlikte toplam 17.000 nüfusu bulunuyordu.²² 1881/2-1893 Osmanlı nüfus sayımı sonuçlarına göre Sakız sancağına bağlı bulunan İstanköy kazasının toplam nüfusu 13.015'dir. Bunun 2.439'u Müslüman, 10.459'u Rum, 117'si Yahudi nüfustur.²³

Yayınladığımız belgelerden 25 Ocak 1910 tarihli (Belge 6) kaymakam İstanköy'ün yaklaşık toplam nüfusunu 15.000, Müslüman nüfusu 4.000 ve Rum nüfusu 11.000 olarak veriyor.

İstanköy'de bu tarihlerdeki son nüfus hareketine, 1897 yılında Girit'te çıkan isyan dolayısıyla şahit oluyoruz. İsyandan kaçan Müslüman nüfusun bir kısmı Rodos ve İstanköy adalarına getirilmiştir.²⁴ 1904 yılına gelindiği halde bu göçmenlerin evlerinin inşasına başlanmadığına dair şikâyetler ortaya çıkmış ve ancak 1907 yılında, hem Rodos ve hem de İstanköy'de yeni evler yaptırılmış, yeni köy ve mahalleler kurulabilmiştir.²⁵

¹⁵ Necdet Hayta, "Rodos ile 12 Ada'nın İtalyanlar Tarafından İşgali ve İşgalden Sonra Adaların Durumu (1912-1918)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 5, Ankara 1994, s. 136; *Ege Adalarının Egemenlik*, s. 9.

¹⁶ Öreñç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 333.

¹⁷ Hayta, "Rodos ile 12 Ada'nın", s. 137; Öreñç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 163.

¹⁸ <https://en.wikipedia.org/wiki/Kos> (erişim 21.06.2016)

¹⁹ Öreñç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 201.

²⁰ Öreñç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 95, 231.

²¹ Kemal H.Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt, İstanbul 2003, s. 154.

²² Öreñç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 121, 207.

²³ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 170-171. Kitapta hesaplama hatası yapılarak toplam nüfus 12.965 olarak gösterilmiştir.

²⁴ Öreñç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 195, 236.

²⁵ Öreñç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 238.

Adalar açısından en önemli sorunların başında ulaşım ve haberleşme gelmektedir. 1867 yılında adalar arasında ulaşımı sağlamak için, 15 gün arayla işleyecek olan bir vapur tahsisi talep edilmişse de bu gerçekleşmemiştir.²⁶ Yüzyılın sonlarına doğru bazı vapur şirketleri, 15 günde bir kıyı ve ada limanlarına uğrayarak yolcu ve haberleşme ihtiyacını karşılamaya çalışmaktaydı.²⁷

İtalya'nın Trablusgarb harekâtından kısa bir süre önce, adalar arasında telgraf hattı çekilmesi projesi kararlaştırılmış ve tahsisatı da ayrılmıştı. Bunların arasında Sömbeki-Bodrum-İstanköy ve İstanköy-Kalimnoz hatları da yer alıyordu. Ancak işgalle birlikte bunlar gerçekleşemedi.²⁸

1903 yılına ait Cezayir-i Bahr-ı Sefid Salnamesi'ne göre, adanın merkezi olan İstanköy kasabasının kuzey-doğusunda bir liman ve arkasında bir mendirek bulunmaktadır. Mendirekte de bu tarihlerde temizlik yapılmaktadır.²⁹

Aynı salnameye göre İstanköy kazasında buğday, arpa, susam, darı, sarımsak, soğan, nohut, pamuk, üzüm, kavun, karpuz, zeytin, incir, kayısı, armut, elma, badem, zerdali, erik, mandalina, portakal, limon ve turuncu yetiştirilmektedir. Adada beslenen hayvanlar ise karasığır, kısrak, beygir, ester, merkep, koyun, keçi ve kovan arısı olarak belirtilmektedir.³⁰

A. Belge Özetleri

Belge 1 Özeti:

1 Kasım 1909 tarihli belge, kaymakam tarafından vilayete yazılmış. Baş kısımdaki özete göre, İstanköy'ün liman ve mendireği bataklık haline geldiğinden temizlenmesi için bir tarak dubası isteği hakkındadır.

Belgeye göre; limanla ilgili olarak 40 imzalı bir dilekçe ile vilayete başvurulmuş ve vilayet de bunu kaymakamlığa havale etmiştir. Kaymakamlık da gerekli incelemeyi yaptırdığını belirtmektedir. Daha başlangıçta 21 Mart 1909'da kaza idare meclisi tarafından düzenlenerek Rüşumat İdaresi'ne verilen mazbata ve son olarak Karantina Memurluğu'nun kararı ve buna dayanarak alınan kararın liman meselesine yeterince açıklık getirdiği belirtilmektedir. Fakat kaymakam kendi izlenim ve incelemelerinden doğan değerlendirmesini sunmak istediğini belirterek özetle şunları söylüyor: Öncelikle liman denilen yerin liman değil mendirek olduğunu, hiçbir zaman büyük gemilere uygun olmadığını 15 yıldır temizlenmediği için bataklık haline geldiğini, dolayısıyla hem gemilerin mendireğe yanaşabilmesi, hem de kasabanın pis kokulu havasının düzeltilmesi için bir tarak dubası ile temizlenmesinin gerekli olduğunu belirtiyor. Ardından limanın girişinden kale

²⁶ Örenç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, 343.

²⁷ Örenç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, 344.

²⁸ Örenç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 352.

²⁹ *Cezayir-i Bahr-ı Sefid Salnamesi 1321*, Yirminci Defa, Matbaa-i Vilayet, Rodos, s. 229.

³⁰ *Cezayir-i Bahr-ı Sefid Salnamesi 1321*, s. 230.

bedenine bitişik olan kısmın da akıntıya engel olduğu için temizlenmesi gerektiğini ilave ediyor. Sonra da halk tarafından valiliğe verilen toplu dilekçeye değiniyor. Bunu düzenleyenin Giridli Fuad isminde birisi ve imza sahiplerinin de yakınları olduğunu belirtiyor. Derdinin de mendirek karşısındaki büyük binasını Karantina veya Rüsumat'a iyi bir fiyatla kiralamak olduğu, bunun için kaba kuvvete ve hakarete başvurduğu ve bundan dolayı yargılanmakta olduğunu belirtiyor. Son olarak Vilayet Umumi Meclisi'nin aldığı halktan para toplanarak tarak dubası alınması ve limanın temizliği yapıldıktan sonra da satılması kararının yanlışlığına değiniyor. Gerekçe olarak da genel sağlığı koruma görevinin hükümete ait olduğunu, zaten yoksul olan halktan para toplanarak temizlik yapılmasını istemenin, zor olanı temenni etmek olduğunu belirtiyor ve konunun Bahriye Nezareti'ne başvurularak çözümlenmesini istiyor.

Belge 2 Özeti:

Belge, kaymakam tarafından 30 Aralık 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne yazılmış. Yazının ekinde Aydın Vilayeti'ne sunulan yazışmanın bir suretinin yer aldığı belirtiliyor. Bu surette de yer aldığı belirtilerek İstanbul'da telgraf hattı bulunmadığı gibi bütün haberleşme ve ulaşımın Hacı Davud ve Yunan şirketleri vapurlarıyla sağlandığı vurgulanıyor. Bu vapurlar da küçük, yavaş ve eski olmalarının yanında düzensiz işledikleri için idari ve ticari bakımdan büyük sıkıntılar çıkarmaktadırlar. Bu durumun sebep olduğu zarara örnek olarak üzüm mahsulü gösterilmektedir. İstanbul'da en çok üzüm yetiştirildiği, ürünün çoğunun taze olarak kayıklarla İskenderiye'ye gönderildiği, fakat telgraf hattı bulunmadığı için ya düşük fiyatla satıldığı ya da çürüdüğü vurgulanmaktadır. Bu durumun diğer ürünler için de geçerli olduğu belirtilmektedir.

Telgraf hattı bulunmamasının siyasi ve idari mahzurlarına da değinilerek, acil bir haberleşmenin bile ancak iki-üç günde ve Bodrum üzerinden gerçekleşebildiği, bu yüzden körfezlerdeki kaçakçılığın engellenemediği, bu yolla ülkeye kaçak silah ve mühimmat sokulduğu ve ormanları tehdit eden çam kabuğu ihracatının yapıldığı belirtiliyor. Ayrıca vapurların düzenli gelmedikleri, İstanbul'a uğrayacağını ilan ettikleri halde uğramadıkları, dolayısıyla yolcu ve ticari eşya ulaşımı ile haberleşmenin düzensizliğinin verdiği zararın da büyük olduğu belirtiliyor. Devamında, halkın başvurusu üzerine daha önce valiliğe durumun anlatıldığı ve valilikten konunun 1326 (1910-1911) bütçesine dâhil edildiği cevabının verildiği belirtiliyor. Kaymakam yazının sonunda, konunun önemi dolayısıyla masrafi sonraki yıla mahsup edilerek inşaata başlanmasını gerekli görüyor. Telgraf, posta ve vapur şirketleri hakkındaki isteklerinin dikkate alınarak ilgililere şiddetli tebligat yapılmasını İstanbul halkı adına rica ediyor.

Belge 3 Özeti:

15 Ocak 1910'da vilayete gönderilen yazının özetinde, çam kabuğu kaçakçılığının önlenmesi için, etkili tedbirler alınması hakkında olduğu belirtiliyor.

Belgede Anadolu sahilleriyle İstanköy, Sömbeki, Kastaboz ve Şıra limanlarına bağlı kayıkların orman memurlarının yardımıyla çam kabuğu kaçırdıkları, karakol gemisi bulunması halinde bunların yirmiden fazlasının yakalanabileceğinin aynı gün İstanköy Liman Riyaseti'nden bildirildiği ve durumun şifreli telgrafla vilayete iletildiği belirtiliyor. Devamında, ülkenin sınırlı miktardaki ormanlarının böyle memurlar yüzünden tahrip olduğu, sadece kaçırılan kabuklara el konmasından ibaret cezanın etkisiz kaldığı, ormanların korunması için iyi memurlar tayini ve etkili önlemler alınması gerektiği, dolayısıyla şu Meşrutiyet döneminde bu olumsuzlukların düzeltilmesi için gereğinin yapılması valilikten isteniyor.

Belge 4 Özeti:

Vilayete yazılan 30 Ocak 1910 tarihli belge, yine çam kabuğu ve kaçakçılıkla ilgili. Belge özetinde, Geyve körfezinde Reji vapuru tarafından 4 kayığın yakalanmasına ilişkin olduğu belirtiliyor.

Belgede, İstanköy'e bakan Anadolu sahillerinde yerli ve yabancı kayıklarla çam kabuğu kaçakçılığı yapıldığının 15 Ocak 1910'da bildirildiği, iki gün sonra verilen cevapta İzmir'deki Fuad vapurunun İstanköy'e gönderildiğinin belirtildiği, vapurun henüz gelmemekle beraber, 26 Ocak 1910 tarihinde Midilli'ye bağlı Reji vapurunun iki seferde dört kayık yakaladığı, çok sayıda boş kayığa tesadüf ettiği, bunların kaçak mallarını kıylara gizlediklerinin tahmin edildiği belirtiliyor. Devamında köylülerin cehalet ve menfaate düşkünlükleri, korucuların müsamaha veya katılımları yüzünden ormanların günden güne tahrip edildiği, etkili önlemlerin alınmadığı ilave ediliyor. Çözüm olarak, İstanbul'da onarılmış olan San'a vapurunun az masrafla büyük fayda sağlayacağı için ve ayrıca yönetimin istikrarı bakımından İstanköy'e gönderilmesi talep ediliyor.

Belge 5 Özeti:

1 Aralık 1909 tarihli olup vilayete gönderilen belgenin özetinde, İstanköy'ün gelişmesi hakkında yorum ve istekleri kapsadığı belirtilmektedir.

Anadolu'ya üç mil kadar yakın olan İstanköy'ün ziraate elverişli olduğu, eski yönetimin kayıtsızlığı yüzünden ilerleyemediği, arazisinin kıymetli olmasına rağmen halkın ziraat tekniklerini bilmediği, sularının lezzetli ve yoğun olduğu fakat kullanılmadan denize aktığı belirtiliyor. Adanın eskiden 35-40 bin nüfusu beslediği gibi köylünün cebine para da girebildiği halde, bugün 14 bin kişiyi geçindiremediği ve 15-20 bin liralık un getirtmek zorunda kaldığı vurgulanıyor. Ardından halkın Meşrutiyet'ten yararlanarak ziraati geliştirmeyi arzulamasına rağmen çift sürmek, harman dövmek ve tarlaların çevresine duvar çekmekten başka girişim fikrine sahip olmadığı belirtiliyor. Dolayısıyla, çiftçilerin aydınlatılması için Rumeli muhacirlerinden hiç olmazsa 500 ailenin adaya gönderilmesi isteniyor. Bunun, ülkenin selameti ve milletin saadeti için gerekli ve hayati bir mesele olduğu, adanın 1/3 oranında ve düşük seviyede olan Müslüman nüfusu bakımından ve siyaseten vatana hizmet edilmiş olacağı vurgulanarak, gereği talep edilmektedir.

Belge 6 Özeti:

Belge 25 Ocak 1910 tarihli olup vilayete yazılmıştır. Belgede, kaymakamlığın daha önce gönderdiği yazışmalardaki 500 Rumeli muhaciri talebine ilişkin izahat yapılmaya çalışılmaktadır. Bu çerçevede öncelikle adanın neresinde, ne kadar boş arazi bulunduğu ve aile başına düşen arazinin geçimlerini temine yeterli olup olamayacağını tespiti için tapu kalemine yazıldığı belirtilmektedir. Alınan cevapta boş arazilerin yerlerinin muhtelif olduğu, Hazine'ye ait olanlarının toplam 271 dönüm tuttuğu, fakat adanın başka yerlerinde tespiti yapılması gereken boş arazilerin de bulunduğu belirtilmiştir. Ancak bu arazilerin tespiti için yerinde inceleme gerektiği vurgulanıyor.

Yazının devamında mevcut duruma göre davranıldığı ve geçmişten ders alındığı belirtilerek, Avrupa'da bir devletin egemenliğinin, nüfusunun dinen bağlılığıyla ilişkilendirildiği, Girit'in son zamanlardaki elim durumunun göz önünde bulundurulmakta olduğu ve adaların durumuna bundan ders alınarak bakılması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. İstibdad döneminde İslam unsurunun eğitim ve gelişmesinin engellendiği, atalarından miras kalan topraklarda cehalet içinde ve gelişmenin en alt derecesinde bulunduğu belirtiliyor. Meşrutiyet'in ise bütün unsurları gelişme yolunda serbest bırakarak rekabete yönelttiği vurgulanıyor.

İstanköy'de yaklaşık on bir bin Hristiyan nüfus içinde İslamların ancak dört bin civarında ve cehalet içinde ve yok hükmünde olduklarını belirtiyor ve bunun siyasi güce etki edeceğine vurgu yapıyor. Dolayısıyla gelecek için şimdiden düşünülecek iki nokta bulunduğunu, birisinin eğitim, ikincisinin ise nüfusun çoğaltılması olduğu belirtiliyor. Kaymakam bu meseleyi adaya geldiğinden beri eşrafla görüştüğünü ve kabul gördüğünü belirtiyor. Hatta bazılanının gelen muhacirlere arazilerini terk etmeyi dahi vaadettiklerini söylüyor. Sonuç olarak 500 kadar Rumeli muhacirinin iskânına hazır olduklarını ve gelenlerin her türlü ihtiyacının karşılanacağını belirtiyor.

Belge 7 Özeti:

Belge 6 Aralık 1909 tarihinde vilayete hitaben oluşturulmuştur. Başlangıcında Dâhiliye Nezaretî'nin 4 Aralık 1909 tarihinde gönderdiği yazıya cevap olarak yazıldığı belirtilmektedir. Yazıda İstanköy kazasının haberleşme işinin eski dönemde 750 kuruş maaşlı bir tahrirat kâtibi ile ve çok sayıda yetkisiz yardımcıları tarafından yürütüldüğü belirtildikten sonra, resmi evrakın yetkili olmayanların ellerinde bulunmasının yönetim açısından sakıncalı olduğu vurgulanmaktadır. Bu nedenle İncirli nahiyesi kâtibinin geçici olarak kaza merkezinde görevlendirildiği belirtilmektedir. Devamında, düzeni sağlamak için başvurulmuş tensikat, yani görevli sayısını azaltma işlemi sonucunda diğer memurların maaşları artırıldığı halde, tahrirat kâtipleri maaşının 400 kuruş olarak belirlenmesi yanlış bulunuyor. İstanköy'ün diğer kazalardan daha önemli ve adeta liva seviyesinde yoğunluğa sahip olması nedeniyle, buradaki tahrirat kâtibinin yoğunluk ve birden fazla görevi dolayısıyla maaşı yetersiz ve adaletsiz bulunuyor.

Sonuç olarak, tahrirat kâtibi maaşının hiç olmazsa eski seviyesine çıkarılması ve yanına da uygun bir maaş ile yardımcı tayini istenmektedir.

Belge 8 Özeti:

Belge 8 Kasım 1909 tarihli ve 2 Ekim 1909 tarihli vilayetten gönderilen telgrafa cevap olarak yazılmıştır. Hükümet konağının eskiliği, yetersizliği ve kullanışlı olmayışı ile ilgilidir. Belgeye göre hayli zaman önce inşa edildiği belirtilen İstanköy hükümet konağı köhne durumdadır ve yetersizdir. Bu yüzden devlet dairelerinin çoğu farklı yerlerde. Konağın bazı odaları hiç ışık almamaktadır. Tutukevi de yeni dönemden beklenen adalet ve intizamdan yoksun ve sağlık şartları açısından mikrop yuvası gibidir. Dolayısıyla mahkemeyi ve diğer devlet dairelerini kapsayan, modern ve sağlıklı bir hükümet konağı planı hazırlanması için, vilayet bünyesinde görevli mühendislerden birisinin gönderilmesi istenmektedir.

Belge 9 Özeti:

Belge 25 Ocak 1910 tarihli olup vilayete hitaben yazılmıştır. Belgede kaymakam, daha önce 8 Kasım 1909 tarihinde gönderdiği yazıda, İstanköy hükümet konağının yıkılan istibdada bir örnek gösterilebileceğini söylediğini belirttikten sonra, konağın girişinden itibaren oraya buraya kayıtsızca yayılmış tutukluların arasından geçildiğini, merdivenin yıkılmaya yüz tutan duvarları dolayısıyla üst kata yağışlı havalarda şemsiye ile çıkıldığını, burada hükümet dairelerini oluşturan üç küçük bir büyücek oda bulunduğunu, bunların eski han koşullarına benzediğini söylüyor. Hükümet konağına gelenler jandarmalar ile tutukluların aynı katta olduklarına hayret ettiklerini, üst kattaki işler sırasında alt kattan çirkin sözlere şahit olunduğunu, dolayısıyla idarenin nizam ve intizamının bulunmadığını, ziyarete gelenlerin hükümetin şanına yakışmayan manzara ve sözlere şahit olduklarını ve bir an önce binayı terk etmek istediklerini, bunun da milliyet yönünden iç yaralayıcı olduğunu belirtiyor. Eğer hükümet konağı yenilenmeyecekse şimdilik eskiden kalma idare-i maslahat kuralına uyularak, bazı zorunlu tamiratın yapılarak mefruşatın biraz düzeltilmesinin gerekli olduğu belirtiliyor. Memurların da geçim derdinde oldukları için, halk nazarında düşkün durumdan kurtarılmasını gerektiği vurgulanıyor. Ayrıca maliyeye mefruşat için 500 kuruş tahsis edilirken dâhiliyeye sadece 100 kuruş tahsis edildiğini, bununla bir iş görülemeyeceğinden, Meclis-i İdare, tahrirat kalemi, nüfus gibi göze çarpan ve resmi işlemlerin yoğunlaştığı odaların uygun şekilde getirilmesi için, mefruşat tahsisatının yükseltilmesi istenmektedir.

Belge 10 Özeti:

12 Ocak 1910 tarihli belge vilayete yazılmış olup, eğitim bütçesi yararına düzenlenen piyango ile ilgilidir. Belgede, İstanköy’de ilkökul seviyesindeki okulların öğretmen maaşları ve masraflarıyla ilgili açığın kapatılması için kaymakam başkanlığında piyango düzenlenmesi maksadıyla bir talimatname hazırlanmış ve bir pusula ile vilayete sunulmuş olduğu belirtilmekte ve bunun vilayetin 25 Ekim 1909 ve Dâhiliye Nezareti’nin 25 Eylül 1909 tarihli yazılarına uygun olarak yapıldığı ilave

edilmektedir.

Belge 11 Özeti:

2 Şubat 1910 tarihli belge vilayete yazılmıştır ve piyango düzenlenmesine izin verilmesi hakkındadır. Belgede 12 Ocak 1910 tarihinde, kazanın eğitimine sarf edilmek üzere piyango düzenlenmesi için başvuru yapıldığı, piyango için hazırlanan talimatnamenin dördüncü maddesinin Maarif Müdüriyeti'nin isteği doğrultusunda eğitim komisyonunda tekrar değerlendirildiği, bunun için belediyeden ruhsat alınması gerekmediğine ve maksada uygun olduğuna karar verildiği, biletlerin sadece İstanbul'da satılmasının sonuç getirmeyeceği, piyango'nun eğitime önemli katkı sağlayacağı ve bunun için şiddetle ihtiyaç hissedilen piyangoya, bir an önce izin verilmesi istenmektedir.

Belge 12 Özeti:

Vilayete yazılan belge 17 Kasım 1909 tarihlidir. Özetinde haksız kazanç yoluyla ortaya çıkan zulümlere etkili önlemler alınması hakkında olduğu belirtilmektedir. Belgede 9 Kasım 1909 tarihinde vilayete tebliğ edilen 24 Ekim 1909 tarihli Dâhiliye Nezareti'nin yazısının kaza idare meclisinde detaylı bir incelemesinin yapıldığı belirtildikten sonra, Ziraat Bankası'ndan yoksul köylülerin hakkıyla yararlanabilmeleri için banka işlemlerinin kolaylaştırılması gereğine vurgu yapılmaktadır. Kredi işlemlerinde müteselsil kefalet ve köy ihtiyar heyetinin onay ve kefaleti yönteminin sürdürülmesi halinde selem (peşin para ile veresiye satmak) ve rühun (rehin vererek satmak) uygulamalarının önünün alınamayacağı belirtilmektedir. Köylerdeki ihtiyar heyetlerinin zaten yoksul köylüleri baskı altında tutan kişiler olduklarından, köylüye kefil olmak istemedikleri vurgulanmaktadır. Bu nedenle bu heyetlerin Meşrutiyet hükümetinin kurmak istediği adalete uygun olarak köylülerin güvenini kazanmış, köylünün mutluluğu ve refahı için çalışacak, dürüst ve ziraat ehli olanlardan seçilmesi gerekli görülmektedir. Bu kişilerin köylülerin bankadan aldıkları para ve tohumluktan kefalet adı altında birşeyler koparmak istedikleri belirtiliyor. Hükümetin aşar vergisini toplarken Ziraat Bankası hissesini de toplayabileceği ve köylülerin onar veya yirmişer kişilik müteselsil kefaletle birbirlerine kefil olmaları ve ihtiyar heyetinin de bunların yalnızca tarımla uğraştıklarını onaylamaları şeklinde, kredi işlemlerinin basitleştirilmesiyle, köylünün bankadan her zaman yararlanabileceği belirtiliyor. Böylece köylünün sırtından geçenlerin zulümlerinin kırılacağı, selem veya rühun cinayetinin zamanla ortadan kalkacağı, hem köyleri teftiş ve inceleme hem de idare meclisindeki görüşmelerde bu noktalarda birleşildiği belirtilmektedir.

B. Belgelerin Çeviriyazıları

Belge 1:

B

Vilayet-i Celile'ye yazılan 194 numaralı fi 19 Teşrin-i evvel 325 [1 Kasım 1909] tarihli tahrirat suretidir.

“Hülasa”

Bataklık halini almış olan mendirek veya limanın tathiri için bir tarak dubasının celbi hakkındadır.

Makam-ı celil-i vilayetten havale buyurulan kırk imzalı arzuhal üzerine tedkikat ve tahkikat icra edildi. Liman meselesi hakkında 8 Mart sene 325 [21 Mart 1909] tarihinde Meclis-i İdare-i Kaza tarafından tanzim ve Rüşumat İdaresi'ne verilen bir numrolu mazbata ile bu kere Karantina Memurluğu'nun takriri üzerine verilen aynı mealdeki karar arz-ı mahzara cevab-ı kâfi ise de bendeniz de meşhudat ve tedkikâtıma istinaden arz-ı mütalaat etmek istiyorum:

Liman denilen mahal esasen liman değil bir mendirekdir. Binaenaleyh hiç bir zaman büyük sefineler ile vapurlar için bir mersa olamaz. Limanın medhali yirmi beş otuz metro darlığında olup gemilerin muhalif havalarda manevralar yaparak girebilmeleri müşkildir. Bu mendirek veya liman onbeş senedenberi taranmamış ve temizlenmemiş olduğundan bataklık halini almış ve hususiyle garb sahili yirmi otuz metro içerüye doğru tamamıyla sığ ve yosun cinsinden nebatât-ı miyahiye ile mesturdur. Kasabanın en ziyade havasını ihlal eden esbabdan birisi bu mendireğin teşkil eylediği taaffünat ve tasa'udat olup gerek sıhhat-i umumiye nokta-i nazarından ve gerekse küçük gemilerin sahile serbest yanaşabilmeleri için behemehâl bir tarak dubası gönderilerek tathiri ve bataklıkın izalesi ehem ve elzemdir.

102

Medhaldeki rıhtımlardan kal'a bedenine muttasıl bulunan kısmı da limanda cereyan-ı miyaha mani ve bataklıkın suhulet-i tahassulüne hadim olduğundan orası da açılıb tevsi' olunmalıdır. Bervech-i maruz bu mendirek taraklanub çağlak izale edilse bile tonilato itibariyle büyük demir(?) kesimleri ziyade olan büyük gemilerle vapurlar için emin bir mersa olamaz. Bahusus limanda birkaç sefine bulunacak olur ise dönmek ve girüb çıkmak için epey bir mesafeye muhtac olan sefinelerin ve hele vapurların manevra yapabilmeleri imkânsız gibidir. Maamafih meselenin bu cihetini tenvir etmek bahriye erbab-ı ihtisasına aid olduğundan fikr-i acizanemin katiyyen musîb olduğunu iddia edemem.

Arz-ı mahzara gelim: Bunu tertib eden Giridli Fuad isminde bir zat olup melfufen mütekaddem pusulada gösterildiği vechile imza eshabının bir kısmı kendi akraba ve taallukatından ve diğer kısmı da bakkal kayıkçı makulesi eşhasdan ibarettir.

Mendirek karşısında geçen sene işтира etmiş olduğu büyücek bir haneyi Karantina veya Rüşumat dâirelerinden birisine iyi bir meblağ mukabilinde kiralamak ve bu vechile mezkûr haneyi şereflendirmek gibi bir maksadla bu meseleyi icad eylediği burada maruz ve mütevatırdır. Yine bu sebebden Karantina memurunu darb ve Kaimmakam-ı Sâbık Salih Efendi'yi alâ-melâinnas tahkir eylediği ve taht-ı muhakemeye alınmış olduğu anlaşılmışdır.

Maruzatıma nihayet vermezden evvel yine bu liman hakkında Vilayet-i Celile Meclis-i Umumisi'nde verilen karar hakkında nazar-ı dikkat-i devletlerini celb

etmek isterim. Kasabanın havasını ve binaenaleyh sıhhat-ı umumiyesini ihlal ve bir menba'-ı taaffün ve emraz teşkil eden İstanköy liman veya mendireğinin tathiri hakkında evvelce komisyon-ı mahsus tarafından verilen mazbata Meclis-i Umumi'de taht-ı tezekkür alınarak "ahali tarafından iki bin lira kadar iane toplanarak bir tarak dubası celbi ve ameliyat-ı tathiriye hitam buldukdan sonra mezkûr dubanın fûruhtu" mealinde re'y ve karar verilmiş. Halbuki sıhhat-ı umumiye mütekeffil ve zâmin olan hükümet olub bu gibi bir emr-i azimde ahaliden iki üç bin lira talebde bulunmak muhâli temenni etmek demektir. Ahalinin fakr u zarureti nazar-ı itibara alınmayarak verilen bu kararın tatbiki gayr-i kabil olduğundan memleketin sıhhat ve selametine taalluk eden bu meselede Bahriye Nezaret-i Celilesi'nin muavenet ve himmetine müracaatdan başka çare yoktur.

Binaenaleyh bir tarak dubası irsali hususunun Bahriye Nezaret-i Celilesi'ne tahrir ve işarı menut re'y-i ali-i hazret-i vilayetpenâhileridir olabda.

Belge 2:

B

İstanköy Kaimmakamlığı

Tahrirat Kalemi

Aded 475

Dâhiliye Nezaret-i Celilesi huzur-ı sâmisine

Devletlu efendim hazretleri

Sureti leffen takdim kılınan istidadan ve bunun leffiyle Aydın Vilayet-i Celilesi'ne takdim kalınan tahriratdan malum buyurulacağı vechile İstanköy gibi mühim bir kazada şimdîye kadar telgraf hattı temdid edilemediği gibi bilcümle muhaberat ve münakalat Hacı Davud ve Yunan kumpanyaları vapurlarıyla icra edilmektedir. Vapurun küçük, batü'l-seyr ve köhne olmalarından sarf-ı nazar seyr ü seferleri muntazam olmadığından idareten ve ticareten pek büyük müşkülata tesadüf olunmaktadır. Adanın telgrafdan ve muntazam postadan mahrum olması yüzünden düçar olduğu zarar-ı maddiyi birkaç misal ile arz edeyim:

Buranın en mebzul mahsulü üzümdür. Her sene yedi sekiz milyona balığ olan mahsulün kısm-ı azamı taze olarak ve kayıklarla İsenderiye'ye sevk olunur. Fakat telgraf bulunmadığı için gönderilen mikdarın satulub satılmadığı haber alınmadan sevkiyata devam ediliyor. Bu vechile orada sevkiyat teraküm ederek ya kıymetden düşüyor ve dün fiatla satılıyor; yahud terfi-i fiat beklenilerek üzümler çürüyor. Bu vechile İstanköy ahali üzümden üç dört bin lira mutazarrır olmuşlardır. Bu mahzur yalnız üzüm için değil bütün mamulât-ı ticariye için de mevcuttur.

Siyasi ve idari mahzurlara gelince: Bugün en mühim ve müsta'cel bir mesele için vilayet-i celile ile muhaberat-ı telgrafiyede bulunmak iyi ve muvafık havaya "kayıkla Bodrum'a sevk olunuyor" ve o da laakal iki üç güne muhtacdır. Binaenaleyh ekseriyetle vaki' olduğu vechile kaçak kayık ve vapurların civar

körfezlerde dolaşdıkları haber alındığı halde vaktiyle makama arz-ı keyfiyet kabil olamadığından barut, esliha ve sair eşya-yı memnua Memâlik-i Osmaniye'ye idhal veyahud ormanlarımızın hayatını tehdid eden çam kabuğu ihracatı büyük bir mikyasda icra ediliyor.

Vapurların muntazaman gelmemeleri ve buraya uğrayacaklarını ilan ederek yolcu ve posta ve eşya-yı ticariye aldıkları halde uğramayub geçmeleri sebebiyledir ki, şahsi ve ticari muharrerat vaktinde alınamıyor; yolcular günlerce deniz üzerinde seyahat ederek enva'ı meşak ve mezaâhime uğruyorlar. Eşya-yı ticariye ise vakt-i zamaniyla yetişmediği için satışı tehir ediyor ve uzun yolculuktan düçar-ı hasar oluyor. Hiç vâridât temin edemeyen mevaki'-i münferidenin bile telgraf ve postasını temin etmek siyaset ve hikmet-i hükümet nokta-i nazarından elzem iken Anadolu'ya iki buçuk mil yakın ve kaçak menbaı olan körfezlere hâkim İstanköy gibi mühim bir kazada –muhaberat-ı adiyeye ve ticariyesiyle temin-i vâridât edebileceği postanın ihdasından beri vâridâtının mütemadiyen tezayüd etmiş olmasıyla sabit olduğuna nazaran- henüz telgrafa ve muntazam bir postaya malik olmaması pek büyük ve na-kabil-i tefsir bir kusurdur.

Ahalinin vaki olan müracaat ve istirhamları üzerine evvelce makam-ı vilayete arz-ı keyfiyet edilmiş ve üç yüz yirmi altı senesi bûdcesine idhal edileceği cevabı alınmış ise de meselenin ehemmiyet-i fevkaladesine mebni mesarifatı gelecek seneye mahsub edilmek üzere hemen şimdiden inşaata başlatdırılması muvafık-ı hal ve maslahatdır. Binaenaleyh telgraf ve posta ve vapur kumpanyaları hakkındaki maruzat-ı acizanem nazar-ı dikkate alınarak alakadar olanlara tebligat-ı şedide ifası İstanköy'ün umum ahalişi namına rica ve istirham olunur. Fi 17 Kânun-ı evvel sene 325 [30 Aralık 1909]

Belge 3:

Vilayet-i Celile'ye yazılan 306 numrolu fi 2 Kânun-ı sâni 325 [15 Ocak 1910] tarihli tahrirat suretidir.

-Hülâsa-

Çam kabuğu kaçakçılığının men'î hakkında tedâbire-i müsmire ittihaz edilmesine dâir

Anadolu sevahilinden Geyve körfezinin “Alavire” cihetlerinden İstanköy Sömbeki ve Kastaboz ve Şıra limanlarına mensub kayıkların orman memurları vesatetiyle çam kabuğu kaçırılmakta olduğu haberine binaen karagöl sefinesinin mevcudiyeti halinde yirmiden ziyadesinin tutulabileceği İstanköy Liman Riyaseti tarafından fi 2 Kânun-ı sâni 325 [15 Ocak 1910] tarihli ve 33 numrolu tahriratla bildirildiğinden keyfiyet bugün şifreli telgrafla makam-ı sâmi-i vilayetpenâhilerine arz ve işar kılınmıştır.

Kıymetdar memâlikimizin en şâyân-ı aşına menabi'-i servetinden madud ve feyyaz fitratın ihşanından dolayı na-mahdud olan ormanlarımızın böyle memurin-i mahsusanın inkısam-ı muavenetleriyle tahrib edilmekte olmasına ve yalnız kaçırılan çam kabuklarını müsadere eden ibaret cezanın gayr-ı müessir ve belki ihtirasa medar

bulunmasına mebni ilkâ-yı (?) Osmaniye'nin birçok mahallerinin güzel ormanlardan mahrumiyeti iyi memurlar tayin ve kaçakçılıkla tahribata karşı tedâbir-i müsmire ittihaz edilmemesinden neşet ettiğine göre idare-i sâbıkanın ahval-i müessifesini ta'dil ve tashih ile iştigal edileceği şu zaman-ı Meşrutiyet'de icab-ı halin icra buyurulması arz olunur olabda.

Belge 4:

B

Vilayet-i Celile'ye yazılan fi 17 Kânun-ı sâni sene 325 [30 Ocak 1910] tarihli ve 328 numarolu tahrirat suretidir

-Hülasa-

Geyve körfezinde reji vapuru tarafından iki seferde dört kayık derdest edildiğine dâir

İstanköy'le mütenazır Anadolu sevahilinden Geyve körfezinde bir takım yerli ve yabancı kayıkların keyfemayeşa [...] çam kabuğu kaçakçılığı etmek suretiyle mevcudiyeti mütekaddem f 2 Kânun-ı sâni sene 325 [15 Ocak 1910] tarihli ve 306 numarolu arıza ve aynı tarihli şifre telgrafname ile arz ve işar kılınmış olmağla fi 4 Kânun-ı sâni sene 325 [17 Ocak 1910] tarihli telgrafname-i âlilerinde merkezde maiyyet vapuru olmadığından İzmir'deki Fuad vapurunun icra-yı takib zımında hemen İstanköy'e sevki lüzumunun yazıldığı emir ve irade buyurulmuş ve gerçi maruz vapur gelmemiş ise de fi 13 Kânun-ı sâni sene 325 [26 Ocak 1910] tarihinde vürud eden Midilli'ye merbut reji vapurunun iki defalık seferinde ikisi büyük ve ikisi küçük olmak ve minhaysilmecmu' 13.047 kilo çam kabuğu ve iki bin kilo hatab mecmu' bulunmak üzere dört kayık getirmiş ve muamele-i mukteziyeleri ifa kılınmıştır. Körfezlerde daha bir çok kayıklara tesadüf edilmiş ise de derunlarında bir şey bulunmadığına nazaran vapurun gelmesinden haberdar olarak hamulelerini sahilde gizledikleri ve fırsat bulunca tekrar tahmil edecekleri tahmin edilmiş ve körfezlerin birinde 24 saat kadar ihtifadan sonra ansızın basdırmak suretiyle hayli çam kabuğu ve hususiyle eşya-yı memnua-i saireyi hâmil birçok kayık yakalamak mümkün iken kömürünün adem-i kifayesine mebni avdete mecburiyet görülmüştür. Köylülerin cehaleti ve menafi'-i hasiseye inhimak ve bir gaşy ile beraber korucuların müsamaha ve belki de iştirakleri yüzünden ormanların peyderpey ve bilhusus esbab-ı mania ve tecrimiyenin mefkudiyeti mülabesesiyle yevmen feyevmen ve mütezaıyiden tahrib edilmekte bulunduğu iktiza edenlerden lede't-tahkik anlaşılmalı olmağla buna karşı bir tedbir-i müsmir ittihazı memurun ve mükellefiyet-i cemiyet icabatından olduğu için, liman reisiyle cereyan eden müzakere esnasında burada bir küçük vapur bulundurulacak olur ise çam kabuğu, tütün ve inzibatı muhal olan barut ve esliha kaçakçılığının önü alınabileceği ve bir vakit vilayet maiyetine memur edilmiş ve şimdi Dersaadet'de istimal edilmekte bulunmuş olan San'a vapurunun İstanköy mendireğine kolaylıkla girecek kadar seriü'd-devr olduğu ve âhiren tersanede mükemmelen tamir edilmiş bulunduğu cihetle sevahile yanaşabilecek ve her türlü kaçakçılığı takibe elverecek mezkûr

vapurun az masrafla büyük bir menfaat temin edeceği dermeyan olunmuş ve filvaki bu vasıta ile inzibatı istikrar-ı hükümete ve siyasete pek musib görülmüş olmağla icra-yı icabı istirhamına ictisar kılındı olbabda.

Belge 5:

Vilayete yazılan fî 18 Teşrin-i sâni sene 325 [1 Aralık 1909] tarihlü ve 254 numrolu tahrirat suretidir.

-Hülasa-

İstanköy'ün füyuzâtı hakkında mütalaa ve istirhamı hâvi

Anadolu kıtasının üç mil kadar kurbünde vaki ve Cezair-i Bahr-ı Sefid içinde kuvve-i enbatiye cihetiyle şöhreti şâyi olan İstanköy adası teşkilat-ı tabiyyesi itibariyle ziraat ve filahatin bir numune-i giran-bahası olmak istidadını haiz ve bir levha-i bedayi'-i ahlakı caiz iken bu da emsali gibi idare-i sâbikanın kayıdsızlığı yüzünden her dürlü esbab-ı terakki ve tefeyyüzen mahrum kalmışdır. Kudret-i Balıĝa-i Sübhaniye'nin ihsan buyurduğu o kıymetdar arazi ahalinin fen-i ziraate adem-i vukufu mülabesesiyle cevher-i kabiliyeti izhar edememekte, leziz ve bu nisbetde de kesir sular ve zaif mevdua-i katibelerini ifaya hizmet edecek cedavel-i ziraiyeye tesadüf edemeyerek sahil-i deryaya doğru akub gitmekdedir.

Vaktiyle 35-40 bin raddesinde bir nüfusu ta'yişden mâ'dâ zürrâm ceblerini menafî-i mütekaibile ile imla etmiş iken bugün 14 bin kişi bile infak edemeyen bu ada nihayet 15-20 bin liralık dakik celbine mecburiyet kadar hâl-i ataletde bırakılmışdır.

Gerçi ahalinin Meşrutiyet'den bilistifade imar-ı memleket ve tevsi'-i ziraat hevesleri meşhud ise de husul-i amal usul-i amal ile mütevazın bulunduğu halde biçare zürrâ' yalnız çift sürüb harman döğmek ve tarlaların etrafından cereyan eden derelerin bereketini bir-iltizam divarlarla köreltmekten başka bir fikr-i teşebbüse malik değildir. Binaenaleyh efkâr-ı rençberanın vasıta-i tenviri olmak üzere Rumeli muhacirlerinden hiç olmaz ise beşyüz kadar ailenin buraya izamiyle adanın mahall-i muhtelifesine taksim ve iskânı selamet-i memleket ve saadet-i millet için ehem ve elzem bir mesele-i hayatiye olduğu gibi nüfus-ı İslâm 1/3 nisbetinde dûn bulunduğu nazaran şu suretle de siyaseten vatana hizmet edilmiş olacağı nezd-i sâmi-i asafânelerince dahi şâyân-ı tasvib ve tedkik görüldüğü takdirde icra-yı icabına bezl-i inayet buyurulması hasseten müsterhamdır olbabda.

Belge 6:

Vilayet-i Celile'ye yazılan fî 12 Kânun-ı sâni sene 325 [25 Ocak 1910] tarihlü ve 317 numrolu tahrirat suretidir

Sebk eden arz ve işar-ı çâkerâneme cevaben 216 numrolu fî 24 Teşrin-i sâni sene 325 [7 Aralık 1909] tarihiyle [...] bera-yı ta'zim olan tahrirat-ı aliyye-i vilayetpenâhîlerinde beşyüz kadar Rumeli muhacirinin ibdâsına(?) teşebbüsden maksadım cezirenin ne cihetlerinde, ne mikdar arazi-i hâliye bulunabileceğinin ve beher aileye verilecek arazi maişetlerini temin edecek derecede olmak lazım-

geleceğinden bu arazinin bir mahalde mi yahud mahall-i muhtelifede mi tedariki mümkün olacağı ve teferruatının bila- taraf işarı emr ü izbar buyurulmuş olmasına mebnî keyfiyet-i taalluku hasebiyle tapu kalemine havale kılınmış ve yazılan derkenarda muhacirîni ziraat tarikiyle ta'yîş edecek kadar arazinin muhtelif mahallerde ve bilhassa Hazine-i Celile'ye aidiyeti cihetiyle mevki-i müzayedede bulunan Kardamene karyesinin Palivmandire mevkiindeki 150 ve yine arazi-i mahluleden olarak Meşrutiyet mahallesinin garb-ı şimalinde Kumburunu dimekle maruf değirmenler civarında ve sahile karib bir noktada 121 ki ceman 271 dönümlük yerlerin mevcudiyeti ve ma'mafih Şeytanderesi denilen semtde de bir mikdar arazi kayden görünüyor ise de evvelce hicret eden Rumeli muhacirini tarafından kabul olunmayarak elyevm ötekinin berükünün eyâdi-i [...] bulunduğundan bittahkik umumunun tezahür edeceği Vapsine ile Pili karyelerindeki ahali canibinden bila ruhsat açılmış ve henüz senedatı istihsal edilmemiş hayli arazi olduğundan meydana çıkarmanın mahallerine azimet ve tahkikat-ı mükemmele icrasına mütevakkıf idüğü ve buna mümasil olarak Andomahiye karyesinin şark-ı cenubisinde kâin kal'anın etraf-ı erbasındaki kabil-i ziraat pek çok yerlerin ekserisi tapuya merbutiyet hususunda muarız-ı fehim ise de Arazi Kanunnamesi'nin 68'inci maddesi ahkâmına mugayir olarak terk-i ziraatle muattal kaldığından bunların dahi sahib-i evvellerine tapu misliyle teklif ve istinkâfları takdirinde taraf-ı mîrîden hatta ve binaenaleyh mikdarları gayr-i mütebeyyin olan arazi-i maruza üzerine kaç aile iskânının kabiliyeti şimdiden tayin edilemeyeceğinden bir heyet-i mahsusa ile mahallerince keşfiyat ve tahkikat-ı amîkanın lüzum-ı icrası dermiyan edilmiştir.

Malum ve faik-i melzum-ı hasâfetpenâhîleri olduğu üzere hâl-i daimi bir cereyandan ibaret olub muhtasaran mahiyetinin safahat-ı rengârengini tevsii etmekde ve istikbalde mesai-i hâzıraya göre davranmaktadır. Bu takdirde her vakit mazinin mütenevvi' sahnelerinden ibret alub işimizi o mikyas ile mesaha etmemiz iktiza eder. Avrupa'nın son zamanlarda hayat-ı ictimaiye üzerinde takib etmekde bulunduğu meslek-i siyasi bir devletin hukuk-ı hükümrâniyesine nüfusunun dinen merbutiyet-i maneviyesini tedkikden ibaret olmağla ihtilalcî bir hükümetin teşvikat-i hodgâmânesi yüzünden Girid ceziresinin âhiren iktisab ettiği hâl-i elim nazar-ı dikkate alınacak olur ise her biri milel-i muhtelifenin ihtirasat-ı fevkalâdesi karşusunda tahavvülât-ı uzmaya uğramış birer tarih sahifelerinden ibaret olan Cezâyir-i Bahr-i Sefid'in bugün ve bâhusus hâkimiyet-i milliyeyi bahş eden idare-i meşrutada pek büyük himmetlere müftekr olduğu vehle-i ûlâda tezahür eder. Devr-i makhur-ı istibdadın başluca İslâm unsurunun maarif ve intibahına sedler çektiği ve bu sebeble eccadlarının mesai-i kahramanânelerinden müteverris topraklarda İslâmların sâika-i cehâletle süllem-i terakkinin en aşağı derecesinde kaldığı cümlelerin teslim-kerdesidir. Hâlbuki Meşrutiyet Osmanlı bayrağına tâbi' anâsır-ı muhtelifeyi ihraz-ı rüchan hususunda serbest bırakmış ve daha doğrusu üç milletin istidad ve gayreti meydan-ı terakkide mübarezeyle başlamış olmasıyla Kanun-ı Esasi'nin bahş ettiği tevsî-i mezuniyet ve usul-i idare-i nevâhinin zaman-ı tatbikinde İstanköy ceziresinde mevcut takriben on bir bin Hristiyan içinde ancak

dört bin nüfustan ibaret olan ve [...] perde-i cehalet altında çakılan İslâmların ke'enlemeyekün hükmünde kalacağı ve bunun kuvve-i siyasiyeye dokunacağı külfet-i izahdan âzâdedir. Binaenaleyh istikbal için şimdiden düşünülecek nukat-ı mühimme-i siyasiyenin iki rükn-i â'zamından biri maarif diğeri de teksir-i nüfus cihetleridir. Bu mesele yevm-i vürûdumdan beri eşraf-ı cezire ile çok defalar mevzu'-i zemin-i müzakere olarak serd etdiğim mütalaat şâyân-ı tedkik görülmüş hatta muhacirinin hîn-i vürûdunda bazı mütehavvil erbâb-ı hamiyetin kısmen terk-i arazi edeceği taht-ı va'de alınmış ve bununla da tezahür edeceği vechile muhacir celbi efkâr-ı umumiye-i İslâmiyeyi olanca fevâidiyle ihata etmiştir. Şu kadar var ki mezâhib-i mevcude ortasında yek cihetliğiyle kendi mevcudiyetini yine yalnız kendisinin te'emmül ve muhafaza etmesi iktiza eden kuvve-i İslâmiye'ye mütedâir bu kabil mesailin anâsır-ı Osmaniye'den müteşekkil Meclis-i İdare'ye ve elyevm merkez-i celil-i vilayetde münakid Meclis-i Umumi'ye vaz'ı min külli'l-vücut uyamayacağından bu babdaki mütalaa-i acizanemi bervech-i maruz erbab-ı hamiyetin efkârıyla müttehiden arz eder ve beş yüz kadar Rumeli muhacirinin iskânına ciddiyetle tasaddi edilince her dürlü ihtiyacatın eyâdi-i hamiyet ve himmetle ifa ve ikmal edileceğini ilaveten tezkâr eylerim olababda.

Belge 7:

B

Fi 23 Teşrin-i sâni sene 325 [6 Aralık 1909] tarih ve 268 numro ile Vilayet-i Celile'ye yazılan tahrirat suretidir

Dâhiliye Nezaret-i Celilesi'nin işar-ı âlisine zeylen fi 21 Teşrin-i sâni sene 325 [4 Aralık 1909] tarihiyle şeref-keşide buyurulan telgrafname-i sâmilere cevab-ı âcizânemdir. Kazanın umûr-ı muhaberesi zaman-ı sâbıkda 750 guruş maaşlı bir tahrirat kâtibiyle müteaddid mülazımlar tarafından ifâ etdirilmekte imiş ise de evrak-ı resmiyenin böyle vazifedar olmayan kimselerin piş-i enzâr-ı tecessüslerine vaz'ı esrar-ı hükümetin ân-ı vâhidde intişarına bâdi ve binaenaleyh hikmet-i idare nokta-i nazarından mehâzir-i adideyi dâ'i olduğundan tebyiz-i meveddet ve tanzim-i kuyud zımnında İncirli nahiyesi kâtibinin muvakkaten merkez-i kazada ibkasından başka bir çare bulunamamıştır. Temin-i intizam maksadıyla icra edilmiş tensikat-ı cedide mucebince memurin-i sairenin maaşâtına hatta birer misli zammiyat vukuubulduğu halde tahrirat kitabetine mahsus olanı bilakis dört yüz guruşa ve maamafih gazetelerde görüldüğü vechile Meclis-i Mebusan'a arz edilen maliye layıhası mucebince tevkifat yüzde ona iblağ edilir ise 360 guruşa tenzil edilmiştir. Halbuki buradaki tahrirat kitâbeti vilayet-i celileleri dahilinde mevcut kazaların hiç birine nisbet edilemeyecek derece muamelatı adeta liva derecesinde bulunan kaza muhaberatını suret-i mastarda ve muntazamada idare etmek ve küll-i yevm tevâli eden müsevvedâtı tahrir ve tebyizden mâ'da Meclis-i İdare'nin de kâtibi ve uzv-ı tabüsi olmak mûlabesesiyle bir takım umûr-ı mühimmede beyan-ı rey etmek ve badehu kanun dâiresinde karar yazmak gibi vezâif-i la-yuhşa ile muvazzaf olduğuna nazaran bir polis neferinin elbise muhassasatının [...] aldığı maaşına muadil aylığa layık görülmesi muvafık-ı adalet değildir. Binaenaleyh tahrirat kâtibi maaşının hiç

olmaz ise hadd-ı sâbıkına irca'ı ile beraber refakatine de muvafık bir maaş ile bir muavenin tayini derece-i vücubda ise de yine takdir icabı re'y ve irade-i isabetade-i(?) âsafanelerine menuttur.

Belge 8:

Vilayet-i Celile'ye yazılan fi 26 Teşrin-i evvel sene 325 [8 Kasım 1909] ve 207 numrolu tahrirat suretidir.

Hayli sene mukaddem inşa edilmiş ve mürur-ı zamanla köhneleşmiş olan hükümet konağı esasen pek dar olduğundan devairin kısım-ı ekserisi haricde müteferrik mahallerde bulunmakta ve odaların bazıları da yalnız koridora nazır bir pencereden girecek hafif ziyadan başka görmemekde olduğundan ezcümle mevsim-i şitanın bulutlu günlerinde yazı yazmak için şem'a iş'aline mecburiyet yüz göstermek şöyle dursun zabıtaya tahsis edilen zemin katda ve ancak beş altı metre murabba'ındaki oda şâyân-ı istikrar bir levha teşkil etmektedir. Bir mücrimin kanunen mahbusiyeti hengâmında sıhhatinin dahi nazar-ı insafa alınması millet-i necibe-i Osmaniye'nin devr-i hazırda beklediği adalet ve intizam cümlesinden bulunduğu halde tevkifhane adeta her dürlü hastalığa müstead olmak üzere mikrob sergisi ıtlakına seza bir vaziyet-i mahufeden ibarettir. Binaenaleyh gerek muhabbet-i hükümet ve gerekse ânifü'l-arz esbâb-ı müctemiadan dolayı mahkeme-i şer'iyeye ve devâir-i sâireyi ihtiva etmesi için fen ve sıhhate muvafık ve matlub [...] [...] âliyelerine mutabık bir tarzda muntazam bir plânın tanzimi zımınında vilayet-i celilelerinde müstahdem mühendislerden birinin izamı hususuna müsaade-i celile-i vilayetpenâhîlerinin bidiriğ buyurulması fi 19 Eylül sene 325 [2 Ekim 1909] tarihli telgrafname-i âliyelerine cevaben ma'ruz ve müsterhamdır.

Belge 9:

B

Vilayet-i Celile'ye yazılan fi 12 Kânun-ı sâni sene 325 [25 Ocak 1910] tarihli ve 319 numrolu tahrirat suretidir.

Fi 26 Teşrin-i evvel sene 325 [8 Kasım 1909] tarihli arıza-i çâkerânemle arz edildiği üzere İstanköy hükümet konağı denilen bina enkaz-ı istibdad nişanelerinden bir numune ıtlakına sezadır. Cümle kapusundan içeri girildiği zaman işsizlikden dolayı muvazene-i fikriye ve edebiyelerini gaib etmiş oraya buraya lâkaydane oturmuş mevkufaların ortalar[ından] geçilerek ve merdiven üzerindeki duvarların büsbütün şirazeden çıkması mülabesesiyle yağmurdan muhafaza mecburiyetiyle tekrar şemsiye açılarak yukarıya çıkılan dâire-i hükümetin aksam-ı muhtelifesini ihtiva eden üç küçük ve birisi büyücek olmak üzere dört odaya tesadüf olunur ki eski han koğuşlarından hiç farkları yokdur: Li-maslahatın hükümete gelenler jandarmalarla mevkufaların birlikde ve kat-güzar olduklarını görünce hâsıl ettiği hayret esna-yı müzakerede aşağıdan gelen tecrib ve müstehcen seslerin tesiriyle teessüf ve tekerrüre münker olmaktadır. Vakıa şerefîyet itibariyle bu hâl-i külfet tavsifden azade ise de icra-yı terekübüsinden bulunduğumuz hükümetin başluca silah-ı nüfuzu nizam ve intizam olduğu ve aksi kazıye icraat

noktasından akim ve noksanîyet mebde'î(?) bulunduğu için, mesela isticvab zımnında zabıta ve polisce celb edilen oldukça medenîyet görmüş bir şahsın irâe edilen muzlim köşede oturmakdan ihtiraz etmesi ve şân-ı hükümete izafetle acizlerini ziyaret zımnında gelenlerin mefruşatdan öğrenerek ve cüz'î rüzgârdan müteessiren ihtizar eden pencerelerin sadasından ürkerek bir an evvel avdet çaresini düşünmesi millîyet cihetiyle her vakit dag-derun olmaktadır. Salifü'l-arz vukuubulan arz ve izahat-ı kemteranem vechile hükümet konağının tecdiden tarz-ı matluba ifrağı ciheti bir müddet daha tehir edecek olur ise şimdilik idare-i maslahat kaide-i kadime-i menfuresine uymak suretiyle bazı tamirat-ı mübremenin icrası ve mefruşatın olsun bir dereceye kadar intizama vaz'ı mertebe-i elzemiyetdedir. Hâlbuki dâhiliye kısmı zimam-ı hükümeti idare etmekle mükellef iken 268 numro fi 23 Teşrin-i sâni sene 325 [6 Aralık 1909] tarihli arıza-i çâkerânemle de tezkâr edildiği gibi makamların haysiyetleri asla nazar-ı itibara alınmaksızın müstahdemini derd-i maişet içinde gavail-i fikriyeden ve ahali karşusunda bi'z-zarure süfliyetden kurtarmağa kâfi olmayan maaşlarla tensikat icra edilmiş ve bu kabilden olarak cihet-i maliyeye bu sene 500 guruş mefruşat bedeli muhassas iken dâhiliye kısmına ancak yüz guruş tensib buyurulmuş. Bu para ile hiçbir şey görülemeyeceğinden Meclis-i İdare ile tahrirat kalemi ve nüfus ve sair göze çarpan ve dâima muamelat-ı mühimme-i hükümete cevelangah olan odaların dâire-i münasibine ircaı için mefruşat muhassasatının hadd-ı nisaba tesri'-i ifrağı hususuna müsaade-i celile-i vilayetpenâhileri şâyân buyurulmak bâbında.

Belge 10:

Vilayet-i Celileye yazılan 303 numarolu fi 30 Kânun-ı evvel sene 325 [12 Ocak 1910] tarihli tahrirat suretidir

-Hülâsa-

Açık kalan maarif bütçesi menfaatine çekilecek piyangoya müteallık evrakın leffiyile istizanına dâir

İstanköy'de mevcut mekâtib-i ibtidaiyede müstahdem muallimin maaşatıyla maarife müteallık mesarifatdan karşılıksız kalan mebâliği telafi etmek üzere riyaset-i aciz[ane] tahtında piyango keşidesi maarif komisyonunca lede't-tezekkür muvafık ve elzem görülmüş ve suret-i tertibini mutazammın talimatname ve müteferri'i pusula merbutan [mertuban yazılmış] takdim-i huzur-ı asafaneleri kılınmış olmağla 351 mükerrer numro fi 12 Teşrin-i evvel sene 325 [25 Ekim 1909] tarihli zeyl-i âli-i vilayetpenâhileriyle şeref-tebliğ buyurulan Dâhiliye Nezaret-i Celilesi'nin 290 numro fi 12 Eylül sene 325 [25 Eylül 1909] tarihli tahrirat-ı aliyesine tevfikân arz ve istizan olunur olbabda.

Belge 11:

333 numarolu fi 20 Kânun-ı sâni sene 325 [2 Şubat 1910] tarihli tahrirat suretidir.

-Hülâsa-

Piyangonun keşidesi için mezuniyet istihsalinin teyidinde dâir

Hayat-ı müstakbele-i medeniye ve siyasiyenin birer icra-yı mühimme ve mütemmimesi demek olan evlad-ı vatanın maarif ve tefeyyüze hizmet maksad-ı hayriyesiyle maarif komisyonunca tertib edilen talim[at]name ve teferruatı merbutan takdim kılınan 303 numro fi 30 Kânun-ı evvel sene 325 [12 Ocak 1910] tarihlü arıza-i acizaneme Maarif Müdüriyet-i behiyyesi tarafından yazılan 157 numro fi 3 Kânun-ı sâni sene 325 [16 Ocak 1910] tarihlü derkenar mezkûr komisyona havale ve bunda sebep-i mani' olarak zikr edilen cem-i inan lâyihasının dördüncü maddesi tekrar mütalaa edildi. Madde-i maaruzanın gösterdiği mahzur gerçi derkâr ise de maksad itibariyle bu muameleye katiyyen şümlü olmadığı da âşikârdır. Çünkü matuf-ı aleyhi olduğu üç madde[nin] ikincisinde sarahaten mezkûr bulunduğu üzere devâir-i belediyyeye istida etmek ve ruhsat istemek mecburiyeti sırf şahsi piyango ve oyunlara râcidir. Maamâfih [...] ayniyât ahvaline tatbik edilecek olur ise biletlerin yalnız İstanbul'de satılarak harice gönderilemeyeceği ve binaenaleyh semeresiz kalacağı için sarf-ı nazara mecburiyet his edileceği tabiidir. Hâlbuki bu komisyon münhasıran maarif bütcesini nazar-ı tedkikden geçirmek velhasıl mevcudiyet-i milliyemizi i'lâya yegâne medar görülen maarifimiz her an tedâbir-i müfide ittihaz etmek gibi bir vazife-i resmîyeyi mütekeffil olduğu cihetle bervech-i maruz yanlış telkinden dolayı sekteye uğrayan ve tesri'-i icrasına eşedd-i ihtiyac his edilen bu resmi piyangonun bir an evvel keşidesine müsaade-i aliyye-i vilayetpenâhîlerinin şeref-şâyân buyurulması mezkûr komisyon derkenarına munzam istirham-ı mahsusuna müsteniden müsterhamdır olbabda.

Belge 12:

B

Vilayet-i Celileye yazılan 226 numarolu 4 Teşrin-i sâni sene 325 [17 Kasım 1909] tarihlü tahrirat suretidir

“Hülâsa”

Muhtekir ve selemcilerin netice-i mezalimi hakkında tedâbir-i mercuze(?) ittihazına dâir

402 umum numro ve fi 27 Teşrin-i evvel sene 325 [9 Kasım 1909] tarihlü zeyl-i âli-i vilayetpenâhîleriyle şeref-tebliğ buyurulan Dâhiliye Nezaret-i Celilesi'nin 356 umum numro fi 11 Teşrin-i evvel sene 325 [24 Ekim 1909] tarihlü tahrirat-ı aliyeleri mazarrı fevkalade şâyân-ı ehemmiyet olduğundan Meclis-i İdare-i Kaza'ya havale edilerek arz ve amik müzakere olundu. Ziraat Bankası'ndan fukara-yı zürrânın hakkıyla müstefid olabilmesi için banka muamelesinin teshil ve tehvinî ehem ve elzem olub ikrazât şimdi yapıldığı vechile kefalet-i müteselsileden başka kurâ heyet-i ihtiyariyesinin tasdik ve kefaletiyle icrada devam edilecek olur ise esasen her yerde olduğu gibi burada da câri olan selem ve rûhûn muamelatının önünü almak mümkün olamayacaktır. Çünkü ekseriyetle bu heyet-i ihtiyariye hükümete yüz guruşdan aşağı olmamak üzere virgü viren ashâb-ı servet ve sâmandan intihab ve tayin olunmakta olub köylerde fukara-yı ahaliyi taht-ı

tahakkümlerine almış olan muhtekirler esasen bu gibiler olduğundan Ziraat Bankası ikrazâtında köylüye kefil olmaları menâfi’-i şahsiyelerine muvafık gelmemektedir. Zaten muhtarlarla heyet-i ihtiyariyelerin ashâb-ı emlâk ve servetden intihab edilmeleri Hükümet-i Meşrûta’mızın tesis-i muadelet hususundaki makasîd-i âliyesiyle kabil-i telif olmadığından köylülerin emniyetini kazanmış ve köylülerin saadet ve refah-ı ahvâl-i için çalışacak namuslu ve hakikaten ehl-i ziraatden eşhasın intihabı suretinde ahvâl-i hâzıra intihabını tebdil etmek zaruridir. Köylülerin Ziraat Bankası’ndan kefalet-i müteselsile ile para veya tohumluk istikraz edecekleri meblağ ve tohumlukdan hakk-ı kefalet olarak bir şey koparmak istiyorlar veyahud kendileri fahiş bir faiz ile bu ikrazı yapmak istedikleri için –ilerüde te’diyat vukuubulmaz da kefaletimiz hasebiyle emlakımız zabt ve müsadere olunur gibi- vâhi bir mazeret arkasında saklanıyorlar. Halbuki hükümet aşarını aldığı gibi vakt-i ta’şirde Ziraat Bankası’nın hissesini de tahsil edebileceğinden köylülerin mesela onar veya yirmişer kişinin kefalet-i müteselsile ile birbirlerine kefil olmaları ve heyet-i ihtiyariye tarafından yalnız bunların hakikaten zürra’ ve ziraate hazırlanmış olduklarının tasdik edilmesi suretinde ikraz muamelesinin basitleştirilmesi bankanın zıya’ı hukukuna bâis olamayacağı gibi zürrân da her vechile bankadan müstefid olmalarını temin edecek ve bu sayede de köylünün teri emeğiyle geçinen mütegalibenin nüfuz ve zulmü kırılarak köylüyü esâret-i dâime içinde bulunduran selem ve rûhûn muamele-i cinâiyesi tedricen zâil olacaktır. Gerek kurâda icrâ eylediğim devr-i teftiş esnasındaki tedkikatım netayici ve gerekse Meclis-i İdare’deki müzakerât hülâsası bu merkezde müttehid olduğundan icrâ-yı icabı bâbında

Bibliyografya

- Bilgi, Nejdet, *Dr. Mehmed Reşid Şabingiray’ın Hayatı ve Hatıraları*, Akademi, İzmir 1997.
- Cezâyir-i Babr-ı Sefid Salnamesi 1321*, Yirminci Defa, Matbaa-i Vilayet, Rodos.
- Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, Ed. Cevdet Küçük, SAEMK, Ankara 2001.
- Hayta, Necdet, “Rodos ile 12 Ada’nın İtalyanlar Tarafından İşgali ve İşgalden Sonra Adaların Durumu (1912-1918)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezî Dergisi*, S. 5, Ankara 1994, ss. 131-144.
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Kos> (erişim 21.06.2016)
- Örenç, Ali Fuat, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt, İstanbul 2003.
- Turan Muşkara Özel Arşivi.

اور ماندارک پیر پور و باغیچوں کے سبب خانہ و باغیچوں کے نیکو متعلقہ مدد سیکرہ ہونا فرما و قندیلہ تمبہ ایلکدہ پزلہ و کھدہ اقتضا
اے مکرہ لایہ قنفذ خاک کھدہ گلوہ بطور قندیلہ برتو مکرہ خاندانے ماہر در مقلضے صندیلے لایہ مکرہ لایہ لایہ سیدہ جیرانہ ایدہ
مذکرہ آناستہ ہر دہ برکوبے دیور پزلہ کی جو ہر دیور سے ہم قونکہ فرزندہ دانضیلے ہی اولادہ مارکوسہ انضیلے قونکہ
الذی بیدجکے و بروقت دیور مینہ ماہور سیدہ و کدوہ کدوہ دیکھا ہتہ استعماری ایلکدہ ہر کدوہ اولادہ جھا دیور پزلہ اختیار کیے مکرہ فریادہ
کیہ جہت قندیلے لایہ اور لایہ و ایلکدہ ترسانہ کھدہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ
مذکرہ و دیور لایہ از دیور فریور کو کھدہ ہر شغمتہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ لایہ
کور لایہ

SAHIN GIRAY
KITAPLIGI
Raf. No. 230
Shr. No. 230
Kayn. No.

- حدیث -

استانکوی اسامه فریادیه حدیثه
مظالم دستریک هادی

تاریخ ۱۸ آبان ۱۳۰۹ قمری
تقریباً مورخه

SAHİN GİRAY
KİTAPLIĞI
No: ۵۸
Sıra No: ۵۵
Kayıt No:

بدرستی که در این حدیثه درج و ذکر شده است و همه آنها به جهت صحیح و سلیقه اولاد استخوانی طریقی شکایت علیه استخوانی
در این حدیثه درج و ذکر شده است و همه آنها به جهت صحیح و سلیقه اولاد استخوانی طریقی شکایت علیه استخوانی
در این حدیثه درج و ذکر شده است و همه آنها به جهت صحیح و سلیقه اولاد استخوانی طریقی شکایت علیه استخوانی

تاریخ ۲۵ - ۱۰۱۵
در این حدیثه درج و ذکر شده است و همه آنها به جهت صحیح و سلیقه اولاد استخوانی طریقی شکایت علیه استخوانی
در این حدیثه درج و ذکر شده است و همه آنها به جهت صحیح و سلیقه اولاد استخوانی طریقی شکایت علیه استخوانی
در این حدیثه درج و ذکر شده است و همه آنها به جهت صحیح و سلیقه اولاد استخوانی طریقی شکایت علیه استخوانی

تاریخ ۱۷
در این حدیثه درج و ذکر شده است و همه آنها به جهت صحیح و سلیقه اولاد استخوانی طریقی شکایت علیه استخوانی
در این حدیثه درج و ذکر شده است و همه آنها به جهت صحیح و سلیقه اولاد استخوانی طریقی شکایت علیه استخوانی
در این حدیثه درج و ذکر شده است و همه آنها به جهت صحیح و سلیقه اولاد استخوانی طریقی شکایت علیه استخوانی

ملاولره اولدورده شریعت محمدتای قیامت کالیسه قوسوروزده تکیه مدرف از زمان مورنه وساعتیه بر نظرده ۱۷۱۱ که حضا
 ۷۱۱ دولتی برک بجهت و بی مانده شیطان در کسی نه ستوده بر مقصد اوستی که بی نور و در حقیقت بی نور و در حقیقت
 قبول اولدورده ایتم اولدیکه بر اولدیکه ایدیکه بولدورده قوی عزمی کفر لایق اولدورده کله نایس بر نایس اولدورده کله نایس
 دلخوشی آتجهالکله ایلمه خیز اولدورده نه بر حقیقتکله ایلمه خیز اولدورده نه بر حقیقتکله ایلمه خیز اولدورده نه
 اولدورده قیامت کالیسه قوسوروزده تکیه مدرف از زمان مورنه وساعتیه بر نظرده ۱۷۱۱ که حضا
 اولدورده قیامت کالیسه قوسوروزده تکیه مدرف از زمان مورنه وساعتیه بر نظرده ۱۷۱۱ که حضا
 اولدورده قیامت کالیسه قوسوروزده تکیه مدرف از زمان مورنه وساعتیه بر نظرده ۱۷۱۱ که حضا

دانش قادی نقیبه در طریقه صیقلی و با کلام مقدس لرزه خیزنده اولدورده ایتمی معروفه از رستم قاجار کله سلطانیت قادی
 رهتسین معینین ملامت کفایت و حقیقت کجک ازوم اولدورده ایتمی اولدورده ایتمی اولدورده ایتمی

معلمین و فاضلین و معابدین و حقایق ازلده ازلده اولدورده ایتمی اولدورده ایتمی اولدورده ایتمی
 اولدورده ایتمی اولدورده ایتمی اولدورده ایتمی اولدورده ایتمی اولدورده ایتمی

اینها که ایتمی ایتمی ایتمی ایتمی ایتمی ایتمی ایتمی ایتمی ایتمی ایتمی
 اولدورده ایتمی اولدورده ایتمی اولدورده ایتمی اولدورده ایتمی اولدورده ایتمی

ایتمی ایتمی ایتمی ایتمی ایتمی ایتمی ایتمی ایتمی ایتمی ایتمی
 اولدورده ایتمی اولدورده ایتمی اولدورده ایتمی اولدورده ایتمی اولدورده ایتمی

57
58
59

دو جلد به یازدهم ایاز به نام کتابی که تاکنون در این مؤسسه نگه داشته شده است.

۶۱- سه جلدی که تاکنون در این مؤسسه نگه داشته شده است که یکی از آنها در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است. این کتابها در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است.

۶۲- دو جلدی که تاکنون در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است. این کتابها در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است.

۶۳- دو جلدی که تاکنون در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است. این کتابها در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است.

۶۴- دو جلدی که تاکنون در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است. این کتابها در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است.

۶۵- دو جلدی که تاکنون در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است. این کتابها در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است.

۶۶- دو جلدی که تاکنون در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است. این کتابها در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است.

۶۷- دو جلدی که تاکنون در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است. این کتابها در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است.

۶۸- دو جلدی که تاکنون در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است. این کتابها در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است.

۶۹- دو جلدی که تاکنون در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است. این کتابها در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است.

۷۰- دو جلدی که تاکنون در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است. این کتابها در این مؤسسه نگه داشته شده است و یکی در کتابخانه دیگری است.

SAHİN GIRAY
KİTAPLIĞI
201

در تیسرین باب از بدو به شماره ۱۰۰۰ شماره ۱۰۰۰ تا ۱۰۰۰

خداوند

محمد بن عبود

معتبر است بر این جهت مطالبی که در
 در این کتاب مذکور است و در این کتاب
 در مجموع نمود و اما در این کتاب تاکنون در این کتاب
 عدلی معانی خود را در این کتاب در این کتاب
 از این جهت مستفاد در این کتاب تاکنون در این کتاب
 بقدر که این کتاب تاکنون در این کتاب
 نام و در این کتاب تاکنون در این کتاب
 بگویند و این کتاب تاکنون در این کتاب
 بر این کتاب تاکنون در این کتاب
 استدلال و در این کتاب تاکنون در این کتاب
 و بر این کتاب تاکنون در این کتاب
 که بر این کتاب تاکنون در این کتاب
 است و در این کتاب تاکنون در این کتاب
 در معادله اولی که در این کتاب
 مفسر شده و در این کتاب تاکنون در این کتاب
 طرز این کتاب تاکنون در این کتاب
 حیا و در این کتاب تاکنون در این کتاب
 کینه در این کتاب تاکنون در این کتاب
 هر دو در این کتاب تاکنون در این کتاب

SAHİN GİR.Y KİTAPLIĞI

SAFEVİ HASSA BİRLİKLERİNİN TEKÂMÜLÜ*

Masashi Haneda**
(Çev. İlker Külbilge)***

Minorsky, Safevi yönetim kılavuz kitabı olan *Tezkiretü'l-Mülük* hakkında kaleme aldığı ve tarih sahasında bir klasik olan giriş yazısını ve yorumunu yayınladığından beri araştırmacılar, Şah İsmail tarafından kurulan devletin aşiret karakteri üzerinde mutabakata varmışlardır. Gerçekten de, Şah İsmail'in tahta çıkabilmiş olması ve bu suretle İran için iki yüzyıldan daha fazla süre devam edecek göreceli olarak istikrarlı bir dönemin başlaması Türkmen boylarının, yani Kızılbaşların askeri gücü sayesinde gerçekleşmiştir. İran; Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Özbeklerin tekrarlanan ve birbirini takip eden saldırılarına direnme kabiliyetini de Kızılbaşların bu askeri kuvvetine borçluydu.

Kızılbaşların Şahlara karşı duydukları sadakatlarının azalması ile birlikte onların başlangıçta dini fanatizm tarafından mobilize edilen bu askeri güçleri Safevi yöneticileri için iki tarafı keskin bir kılıç halini aldı. Kızılbaş emirler Safevi İmparatorluğu'nun sınırlarının savunulmasında vazgeçilmez bir konuma sahip olmalarına rağmen, kontrol edilemeyen zorbalıkları ve yol açtıkları kargaşalıklar yüzünden yöneticiler için temel endişe kaynağı olmaktan hiç çıkmadılar. Kızılbaş askeri gücünün nasıl kontrol altına alınacağı meselesi 16. yüzyıl boyunca Safevi şahlarının öncelikli güvenlik problemi oldu. Safevi hanedanına yaşam için ikinci bir şans sunan büyük hükümdar Şah Abbas (1587-1629) buna bir çözüm buldu.

Şah Abbas'ın askeri reformları konusu önemli miktarda bilimsel dikkati celbetmiş ve E.G. Browne'dan¹ R. M. Savory'ye² kadarki araştırmacılar tarafından genel çalışmalar kapsamında incelenmiştir. Fakat Şah Abbas döneminde *Gulamlar*, *tüfkeçiler* ve *topçular* tarzındaki yeni askeri birliklerin oluşturulmasına veya belli başlı Türkmen boylarının bölünerek güçlerinin zayıflatılmasına ilişkin daha güncel tartışmaların Minorsky'nin *Tezkiretü'l-Mülük*'ün girişindeki gözlemlerinden etkilendiği de unutulmamalıdır. Şah Abbas'ın özellikle askeri reformları üzerine eğilen yegâne makale, Minorsky'nin çalışmasının ve Felsefi'nin³ monografisinin iyi

* Makalenin orijinal künne bilgileri için bkz. "The evolution of the Safavid royal guard", *Iranian Studies*, (Translated by Rudi Matthee), vol.22, issue:2, pp.57-85.

** Professor, *The University of Tokyo, Institute for Advanced Studies on Asia*.

*** Dr., *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü*.

¹ E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, 4 vols, (Cambridge: Cambridge University Press, 1964), 4: 103-107.

² R. M. Savory, *Iran under the Safavids*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), 76-103.

³ N. Felsefi, *Zindegâni-yi Şâh Abbâs-ı evvel*, 5 cilt, (Tahran, 1353/1974-75).

bir sentezi olan fakat yeni bir bilgi içermeyen Babaev'in makalesidir.⁴ Minorsky'nin çalışması bu nedenle bu konudaki hâkim pozisyonunu muhafaza etmeye devam etmektedir.

Safevi askeri sisteminin kendisine hasredilen iki çalışma ise birbirleriyle belirgin şekilde tezat teşkil etmektedir. M. Röhrborn'un daha çok İran kaynaklarına dayanan detaylı çalışması meselenin az bilinen birçok yönünü aydınlatırken, Lockhart'ın çalışması ise geleneksel oryantalizm seviyesinde kalmaktadır.⁵

Bu konuda son olarak şunu da ekleyelim ki, Minorsky'nin meseleye genel bakışını yansıtan eseri dışında⁶, Safevi politikasının tekâmülünü Kızılbaş hareketi açısından analiz eden kayda değer herhangi bir çalışma da bulunmamaktadır.

Bu makale söz konusu tekâmülün izini, Safevi askeri gücünün unsurlarından biri olan ve Şah Abbas'ın askeri reformları tartışmasında sürekli gölgede kalmış *kurçi* sınıfından yola çıkarak takip etmeyi deniyor. Bu makalenin özel bir temasını oluşturmamasına rağmen yazıda Gulam birliklerine değinecek ancak *tüfekteçi* birliklerini burada tartışmayacağım. Tüfekteçilerin buraya neden dâhil edilmediğini kısa bir şekilde açıklamakta fayda var.

Bildiğim kadarıyla bugüne kadar hiç kimse Şah Abbas'ın askeri tedbirlerinin çift karakterli doğasına henüz dikkat çekmedi. Bu tedbirler her şeyden önce dâhilde Kızılbaş unsurunu zayıflatmayı amaçlıyor, hariçte ise heybetli Osmanlı ordularına karşı koyabilecek modern silahlarla donatılmış birlikler vücuda getirmeyi hedefliyordu. Tüfekteçi birliklerinin organizasyonu ikinci hedefin bir parçası olup politik bir amaca sahip değildi. Bu bakımdan tüfekteçibaşı denen komutanları da dâhil olmak üzere tüfekteçi birliklerinin ve mensuplarının önemi, gulamlarınki ile karşılaştırılmaz. Nitekim Şah Abbas dönemi tüfekteçibaşılarının hiçbirinin adı, İsfahan tüfekteçibaşısı hariç, kaynaklarda yer almaz.⁷ Tavernier durumu doğru şekilde müşahede etmiştir: "Acem Sarayı'nın en önemli kısmı bu kurumlardan [kurçi ve gulam] meydana gelmektedir... Hanlara ve eyalet valilerine gelince, bunlar genellikle *Kurçi* ve *Gulam*ların dışından seçilmektedir".⁸

I. Kurçiler kimdir?

Minorsky'ye göre kurçiler, "tecrübeli süvarileri temsil eder" ve isimleri Kızılbaşlarla eş anlamlıdır.⁹ Bu görüş R. Savory tarafından hiçbir ihtiraz kaydı olmadan tekrar edilmiştir: "Safevi geleneğinde kurçi, Safevi askeri gücünün temelini

⁴ K. Babaev, "Voennaya reforma shakha Abbasa I (1587-1629)", *Vestnik Moskovskogo Universiteta Vostokvedenie* 1 (1973):21-29.

⁵ K. M. Röhrborn, *Provinzen und Zentralgewalt Persiens in 16. Und 17. Jahrhundert*, (Berlin: Walter de Gruyter, 1966). L. Lockhart, "The Persian army in the Safavid period", *Der Islam* 34, (1959):89-98.

⁶ Minorsky, *TM*, 14-19.

⁷ *MY*, vr. 188b; basılı nüsha, 405. İleride yapacağım bir çalışmada tüfekteçi problemine değineceğim.

⁸ J.B. Tavernier, *Les six voyages... en Turquie, en Perse et aux Indes*, (Paris, 1676), 592; İngilizce tercüme, *Collection of Travels through Turkey into Persia and the East Indies*, (London, 1688), 224-225.

⁹ Minorsky, *TM*, 32.

oluşturan Türkmen aşiret süvarilerinin bir üyesine delalet ederdi ve dolayısıyla bu bağlamda *kızılbaş* ile eş anlamlıydı. *Kurçiler*, *leşker-i ümera* veya *sipahiyan* gibi isimler almış *kızılbaş olmayan* unsurlardan açık şekilde farklıydı.¹⁰ Röhrborn'a göre ise *kurçi* terimi, tam tersine, hassa birliklerine delalet ediyordu ve bütünüyle Türkmen süvarilerine dayanan Kızılbaşlarla eş anlamlı değildi.¹¹

Bu görüş ayrılığının açıklaması sözü geçen yazarlar tarafından kullanılan farklı kaynaklarda büyük ölçüde bulunmaktadır. Minorsky; Safevi ordusunu, önemli kısmı 17. yüzyılda kaleme alınmış Avrupa kaynaklarının yardımıyla yeniden inşa etmişti. Bu kaynaklar arasında Minorsky'nin büyük ölçüde güvendiği Chardin, Safevi ordusunun vaziyetini yalnızca 17. yüzyılın ikinci yarısı açısından tasvir eder. Buradaki mesele, Chardin'in betimlemelerinin ve Minorsky'nin kullandığı diğer kaynaklardaki açıklamaların Safevi ordusunun sözü edilen durumu için bütün bir 17. yüzyıl boyunca aynı ölçüde geçerli olup olmadığıdır. Röhrborn'un en önemli kaynağı ise Kumi'nin *Hülâsatü'l-tevârih*'inde kayıtlı olan ve Bistâm'da 1530'da gerçekleşen askeri bir geçit töreninin tasviridir. Bu metin Safevi ordusunun 16. yüzyılın ilk yarısındaki yapısına ilişkin kesinlikle güvenilirdir ama 17. yüzyılın askeri yapısı için de aynı güvenilirliğe sahip olduğundan şüpheliyim.

Hiçbir bilim adamı Safevi dönemi boyunca *kurçi* teriminin niteliğinde meydana gelen değişimi problem edinmemiş gibi gözüküyor. Oysa Bistâm'daki mezkûr geçit töreni ile Chardin'in tasviri arasındaki 150 yıllık zaman dilimi, Safevi ordusunun yapısında muhakkak şekilde bir farklılık doğurmuş olmalıdır. Şah Abbas'ın 16. yüzyılın sonunda gerçekleştirdiği reformlar *kurçilerin* pozisyonlarında ve bu reformların sonucu olarak *kurçi* teriminin içeriğinde herhangi bir değişiklik yaratmadı mı?¹² Yukarıda belirtilen kanaatların farklı dönemlerde kaleme alınmış ve aralarında büyük zaman fasilası bulunan kaynaklara dayandığı gerçeği aslında bu kanaatları zayıf kılmıyor mu? Bu nedenle bize düşen görev, İran ve Avrupa kaynaklarında geçen *kurçi* teriminin gerçek anlamını daha sistematik bir şekilde yeniden değerlendirmek olmalıdır. Ağırlıklı olarak Türkmen aşiretlerinden oluşan ve bu özelliği ile bir benzeri bulunmayan Safevi ordusundaki *kurçilerin* sadece askeri bir birlik olduğunu çok net şekilde gösteren kaynak, mezkûr *Hülâsatü'l-tevârih*'te kaydedilmiş olan ve 1530'da Bistâm'daki bir resmigeçitte yer alan

¹⁰ Savory, *Encyclopedia of Islam*, 2, "Kurchi" maddesi altında. Şu makale ile kıyaslayın, Savory, "The Principal offices of the Safavid state during the reign of Ismail I (907-30/1501-24)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 23 (1960): 91-105 (101).

¹¹ K.M. Röhrborn, "Regierung und Verwaltung Irans unter den Safawiden", *Handbuch der Orientalistik*, Erste Abteilung 6:5, 17-50.

¹² Burada fonksiyonel içerik kastedilmektedir (Moğolca qor, "carquois" *kurçi*, "kemankeş", şu eslerle kıyaslayın, Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden, 1963, 1: 429-432). Terimin etimolojisi Röhrborn tarafından *kurçi-yi şemşir* vb. ifadelerin bulunuyor olması sebebiyle sorgulanmıştır, "Regierung", 35. Qor kelimesi bu yüzden Safevi döneminde anladığımız kadarıyla genellikle silaha atf yapıyordu. "Kurçi-yi Şemşir" ifadesi aslında kılıç kullanan bir askeri birimi göstermiyordu fakat Cengiz Han döneminden Safevi *kurçilerine* kadarki "hasa muhafız okçuları" arasında nesilden nesile geçen mükemmel bir devamlılık söz konusudur.

birliklerin dökümüdür. Bu geçit töreninde *kurçibaşı* Durak Bey'in komutası altında yürüyen birliklerin erat sayısı 5 bin kurçiyeye yakındı.¹³ Elbette, kurçi birlikleri Kızılbaşların bir parçasıydı fakat bu iki terim asla tıpatıp aynı şeyi ifade etmiyordu. Bu gözlemi açıklayan başka örnekler de mevcuttur. Örneğin Şah I. Tahmasb'ın Van'a yönelik seferini iptal ettiğini açıklayan şu ifadeler gibi: "4.500 adamdan 1.500 tanesi kurçiydi, geri kalanlar emirlerin komutası altındaydı".¹⁴ Bu açıklamadaki "emirler" ifadesi net şekilde "Kızılbaş Emirler" anlamına gelmekteydi.

İskender Bey Münşi'nin vakayinamesindeki farklı bir pasaj ise, kurçi ile kızılbaş terimlerinin kullanımındaki farklılığı, Şah Sultan Muhammed'in saltanatının (1576-1587) başlarında meydana gelen bir hadise bağlamında ve ikna edici bir şekilde anlatıyor. İsyân eden bir şehzadeye karşı Mâzenderan'a gönderilen çok sayıda Kızılbaş beyi isyancı şehzadeyi tutsak etmiş geri dönerlerken o esnada Safevi Devleti'nde iktidarı elinde tutan Mehd-i Ulya*, otuz tane kurçiyi mezkûr şehzadeyi yakalamaları ve Kızılbaş emirlerin bilgisi olmadan geceleyin gizlice öldürmeleri için sevk etmişti. Kızılbaş emirler, bu durumdan şüphelendiler ve şöyle cevap verdiler: "Onu yarın saraya getireceğiz ve Kızılbaşların meclisinde Şah'a takdim edeceğiz". Böylece İskender Bey Münşi'nin kurçiler ile Kızılbaşların kendi pozisyonları arasında net bir ayrım yaptığını görüyoruz.¹⁵

Bu döneme ilişkin Avrupa kaynakları Safevi ordusunun yapısı ve kurçiler hakkında çok az bilgi verir. 1571'de Şah Abbas'a gönderilen Venedik elçilik heyetindeki Alessandri, kurçibaşını "hassa birliklerinin komutanı", kurçileri ise onun yaklaşık 5 bin kişiden oluşan "hususî muhafızları" olarak tanımlar. Elçiye göre, bu birlik "imparatorluğun en kaliteli ve yetenekli kişilerinden" oluşmaktaydı.¹⁶

Bu bir iki örnek Röhrborn'un kanaatini desteklemeye yetiyor. Hiçbir kaynakta 16. yüzyılda kurçi ile kızılbaş'ı eşit olarak telakki eden bir kayıt bulunmamaktadır. Bu iki terimin Safevi saltanatının herhangi bir döneminde eşanlamlı olarak kullanıldığını kabul etmek doğru değildir. Şah İsmail döneminde aşiret birliklerinden oluşan askerlerin komutanı emîr'ül-ümerâ olarak isimlendirilmişti. Minorsky bunu kurçibaşı ile karıştırmıştır.¹⁷ Emîr'ül-ümerâ'nın gücü, Cengiz Han'ın yönetimi¹⁸ ile Timurîlular zamanında¹⁹ da olduğu gibi, hassa

¹³ *AQ*, 203; Röhrborn, *Provinzen*, 46-48.

¹⁴ *TT*, 604.

* Safevi şahı Muhammed Hüdabende'nin eşi Hayrûnnisa Begüm (çev. notu).

¹⁵ *EM*, 242.

¹⁶ Alessandri, *Chronicle*, 49 ve 53. Alessandri devamla 4.000 kurçiden söz eder (hikaye B, *a.g.e.*, 53, dipnot). Kurçibaşının pozisyonundan bahsederken onun bir asilzade, divanın bir üyesi ve düzinelerce "idareciden" biri olduğunu ekler, bkz. *a.g.e.*, 49.

¹⁷ Minorsky, *TM*, 117. Bu iki pozisyonun bir arada varolduğu Savory tarafından meydana çıkarılmıştır, "Principal Offices", 101.

¹⁸ *Histoire secrete*, 269, 278 ve çeşitli yerlerde.

¹⁹ Krş. E. Mano, "Timur-cho no shakai" (Timurid society), *Iwanami-koza Sekai-Rekishi* 8 (Tokyo, 1919): 308.

birliği görevini yerine getiren kurçi birliklerinin komutanından kesinlikle daha fazlaydı (Cengiz Han'ın hassa alayına *keşik* deniyordu ve bu alay, diğer askerlerin yanısıra 1.000 kurçi içeriyordu.) Tuhaf olan şu ki bu terim, yönetim sistemleri hiç şüphesiz Safevi idari yapısına emsal teşkil eden Akkoyunlular hakkındaki kaynaklarda görülmez. Akkoyunlular'da da hassa birlikleri kesinlikle mevcuttu fakat bunlara *inak* veya *boy-nöker* deniyordu.²⁰ Bu nedenle kurçi teriminin Safevi idari kurumları üzerindeki etkisinin Doğu'nun siyasi geleneklerinden kaynaklandığı söylenebilir.²¹

17. yüzyıldaki kurçiler ve özellikle de kurçibaşı hakkında Avrupalı seyyahların eserlerinde İran kaynaklarında olduğundan çok daha fazla bilgi bulunur. Aşağıda kronolojik düzen içinde verilen bilgiler belli başlı Batı kaynaklardan derlenmiştir.

Gouveia'ya göre “Ordusu, reisler tarafından sağlandığından beri Şahlar yalnızca hassa birliklerini temin etmek durumundadır. Şahlar, sayıları yaklaşık 5-6 bin kadar olan kurçilere ödemelerini özel bir kaynaktan yapmaktadır”.²²

Pietro delle Valle'nin tanıklığı ise herzamanki gibi ferasetli. Onun gözleminin tamamını alıntılıyorum: “Dördüncü İran milisi, tüm diğerlerinden daha soylu olan ve kurçi denen sınıftı. Kurçi kelimesi Türkçe bakmak/gözetmek anlamına gelen kormak'tan gelir; bu yüzden kurçi gözeten veya gözkulak olandır çünkü görevleri Şahı ve şahın sarayını korumaktır. Kurçilerin hepsine Kızılbaş denir. Kızılbaşlar Şahın kendisi dışında hanlara veya sultanlara ya da başka birilerine hizmet etmezler ve ödemelerini Şah'tan özel bir atıyye şeklinde alırlar. Velhasıl-ı kelam, kurçiler tam olarak bizim eski imparatorlarımızın* “Muhafız Kıtası” gibidirler. Muhtemelen 12 bin kadar kurçi vardır. Kurçiler diğer Kızılbaşlarla aynı silahları kullanırlar ve ayrıca bazen at üstünde de savaşırlar. Diğer askeri sınıflardan daha fazla Şah'ın görüş alanı içinde buldukları için genellikle *taç* giyerler. Özel bir subay onlardan sorumludur. Bu subay şu sıralar, Şah'ın damadı olan ve birkaç kez sözünü ettiğim İsa Han Bey'dir. Kendisi Erdebil'li olup Şeyh Avend soyundan gelmektedir. Bu yüksek rütbeli görevlinin ünvanı kurçilerin reisi anlamına gelen Kurçibaşı'dır.”²³

Aynı tarihlerde İran'da bulunan D. Garcia de Silva y Figueroa'nın gözlemleri ise pek mükemmel değildir. Ona göre, “Bu kurçi milisleri; Ermeni mühtediler, Gürcüler ve Çerkez Tatarlarından oluşmaktadır. Bunlar at sırtında bazen misket tüfeğiyle savaşırlar. Fakat çoğunlukla pala dışında ok ve yay kullanarak savaşırlar... Bu muhafız alayı askerlerinin, Türkiye'deki Yeniçeriler gibi, kurçibaşı denen ve

²⁰ John E. Woods, *The Aqqoyunlu: Clan, Confederation, Empire* (Minneapolis and Chicago, 1976), 8; Minorsky, “A civil and military review in Fars in 881/1476”, *Bulletin of the School of Oriental Studies* 10 (1939): 141-178 (159-160).

²¹ Sümer, *Kuruluş*, 3-4.

²² Gouveia, Fransızca tercüme, *Relations des grandes guerres et victoires obtenues par le roi de Perse Chah Abbas...*, (Roucn, 1646), 113.

* Yazar burada Roma İmparatorluğu'nu kast ediyor (çev. notu).

²³ Pietro della Valle, *I Viaggi. Lettere della Persia*, eds. F. Gaeta ve L. Lockhart, (Rome, 1972), 355; İngilizce tercüme R.M.

imparatorluktaki en yüksek makamlardan birine sahip olan bir reisi ya da Ağa'sı vardır. Şu anda mezkûr makamın sahibi Şah'ın damadıdır ve "muhafız alayının komutanı" olarak her zaman Şah'ın yanı başında yer alır."²⁴

İran'da yaşayan misyonerler ve 17. yüzyılın ikinci yarısındaki seyyahlar kurçibaşını kısmen farklı şekilde anlatırlar. P. Gabriel de Chinon'a göre kurçiler "Yaklaşık 12 bin kişi" olup "ok, mızrak ve kılıç ile savaştan askerler"dir. "Onların hepsi Oymak denen belirli topluluklardan alınmışlardır. Dağlarda ve çöllerde yaşarlar... ve bütün servetleri sığırlar ile sürüler halindedir." Bu dini şahsiyet diğer Avrupalı yazarlar tarafından tekrarlanacak şu ek bilgiyi de verir: "Kurçiler geçmişte çok nüfuz sahibiydiler. Bütün yönetim birimleri onların elinde olduğu için bu durum onları çok güçlü kılıyordu ve hatta Şahlar bile bir dereceye kadar onlara bağımlı görünüyordu. Onların ileri gelenleriyle uzlaşmış olan Şah Abbas bununla birlikte onların başlarını kestirip Şah'ın köleleri anlamına gelen Gulam isminde farklı bir ordu kurdu... Sonuç olarak eskiden İran şahlarının korkuya kapıldıkları kurçiler artık bu şekilde değerlendirilmez oldular ve arzu etseler bile yönetimde huzursuzluğa sebep olamadılar."²⁵

Tavernier, kurçibaşını esas itibarıyla aynı şekilde anlatır: "Kurçiler yiğitlikleri hala büyük bir şöhrete sahip olan yabancı bir kavmin soyundan gelmektedir. Bu halk Türkmenler gibi çadırlarda yaşar ve gençlerini zaman zaman Şah'a gönderirler.²⁶ Gönderdikleri bu gençlerin ayrıca bütün ihtiyaçlarını karşılayıp Şah'ın dikkatini çekinceye kadar da onları kollamaya devam ederler. Hepsi atlıdırlar, iyi maaş alırlar, görünümleri iyidir ve çoğu zaman imparatorluğun en yüksek makamlarına terfi ettirilirler. Eskiden kırmızı başlıklar giydikleri için genellikle kendilerine *Kızılbaş* denir. Şah'ın ödeme yaptığı yaklaşık 22 bin *Kurçisi* olduğu söyleniyor. Şah Abbas bu birliği lağv edebilmek ve yerine Gulamları yerleştirmek için yapabileceği ilk şeyi yaptı. Şah Abbas'ın onlara karşı duyduğu nefretin sebebi, şahın yakınlarına söylemeyi adet haline getirdiği üzere, onların çok güçlü olduğunu düşünmesi dışında Kurçilerin gücünün hanedanının iktidarına başkaldırabilecek tek güç olmasıydı. Bunun sonucu olarak Doulam'ların (kelime metinde aynen böyle geçiyor) bir kısmını görevden aldı fakat tasarılarını daha ileriye götüremedi. Kurçilerin komutanı Kurçibaşı olarak isimlendirilir ve Kurçibaşı kurçilerin içinden

²⁴ D. Garcia de Silva y Figueroa, *Comentarios de... la pte del Rey de Espana Don Felipe III nizo al Rey Xa Abas de Persia*, (Madrid, 1903); İngilizce tercüme. R.M. Adam Olearius, *The Voyages and Travels of the Ambassadors from the Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy, and the King of Persia...*, (London, 1667), 273, kurçibaşı ile ilgili şunları yazar "on bin atlıın komutanı olan" bu görevli "Şah Abbas zamanında Saray'daki bir beye hizmet etmiş önemsiz bir memur ve Şamlu boyuna mensup bir köylünün oğluydu." Bu okçu birlikleri Şah İsmail tarafından "sürekli maaş verilecek daimi bir ordu olarak" kurulmuştu. Askerler barış zamanlarında "kendi yurtlarında oturacaklardı."

²⁵ P. Gabriel de Chinon, *Relation nouvelles du Levant...*, (Lyon, 1671), 43-44; İngilizce tercüme, R. M.

²⁶ Tavernier'in bilgi kaynaklarından biri olan P. Raphael du Mans kurçileri "Türkmenler gibi çadırlarda oturan, Şah'a hizmet etmesi için çocuklarını saraya gönderen, gönderilen bu çocukların ailelerini destekleyen ve belli bir soydan gelen eski bir halk olarak" tanımlar, *Estat de la Perse en 1660*, (Paris, 1890), 154.

biri olmalıdır. Şah, kurçî olmayan bir başkasını kurçilere komutanları olarak dayatamaz.”²⁷

Thevenot da kurçiler hakkında hemen hemen aynı şeyleri söyler, “Türkmenler gibi çadırlarda yaşarlar, sayıları yaklaşık 25 bin kadardır, Şah’ın hizmetindedirler ve savaşa elli bin adam gönderebilirler.” Ki bu yüzden Şah Abbas “kurçilerin sayısını düşürüp Gulamların sayısını arttırmış ve bütün yüksek mevkilerde Gulamları tercih etmiştir”. “Onların komutanı bir Kurçî’dir ve Şah onların başına içlerinden olmayan birini getiremez.” “Şah önemli birini ölüme mahkûm ettiğinde ise infaz işini genellikle bir Kurçî’ye verir.”²⁸

Chardin’in tasviri de Tavernier’in ki ile paraleldir: “Düzenli birlikler kurçî denen kuvvetlerden oluşur. Sayıları Şah Abbas tarafından düşürüldükten sonra bile hala 30 binden az değildir ve hemen hemen tamamı süvaridir; bununla birlikte önceki dönemlerde mevcutları nerdeyse bunun iki katıydı ve sayıları bazen o kadar artıyordu ki en kapsamlı seferleri esnasında Şah’ın emrinde 80 bine yakın kurçinin bulunduğu iddia edilmektedir... Bu birliklerin askerleri Türkmenler veya kaliteli askerleri barındıran eski bir ırka dayanan gerçek Tatarlardır... Onlar Kızılbaş adını taşımaktadır. Bu isim onlara, hanedanın ilk prensi olan Şeyh Safî’nin fetihleri sırasındaki katkılarından dolayı verilmiştir... İmamet inancına ateşli şekilde bağlı olmalarının yanısıra Şeyh Safî’ye verdikleri destek onlara büyük nüfuz sağlamış; hem savaşların idaresini üstlenmişler hem de saraydaki en yüksek makamları ele geçirmişlerdir... Kurçiler, tüm İranlı askerler ve müteakiben saray ve İran halkı tarafından küçümseyici şekilde kızılbaş olarak adlandırılmıştır... Bu Kızılbaşlar Şah Abbas döneminin sonlarına kadar imparatorlukta seçkin bir pozisyonu ellerinde tutmayı sürdürdüler. Şah Abbas, yönetim tarzına muhalefet ettikleri için onları imha etti... Şah Abbas Kurçilere karşı direnmek ve onları kontrol altında tutmak için iki yeni birlik kurduktan sonra tedrici olarak ve şartların elverdiği ölçüde onları imha etti, böylece bu cesur Türkmenleri liderlerinden mahrum bıraktı. Sonunda onları, komutanlarının başını vurdurarak ve askerlerini ülkenin farklı yerlerine dağıtarak boyunduruğu altına aldı... Onların komutanına kurçibaşı denir. Kurçiler başkalarından emir almadıkları için Kurçibaşı daima onların arasından seçilir.”²⁹

Mükemmel bir bilimsel gözlemci olan Kaempfer de kurçileri aynı şekilde ve güçlerini 15 ile 20 bin arasında tahmin ettiği atlı bir muhafız alayı olarak tanımlamıştır.³⁰ 17. yüzyılın sonunda ise rahip P. Sanson şunu belirtmiştir: “Şu anda imparatorluk içindeki ikincil bir rütbeden daha fazla bir şey olmayan Kurçî başı, bundan önceki hiyerarşide birincil önemdeydi... Bütün orduların doğuştan

²⁷ Tavernier, 591-592; İngilizce çeviri, 224.

²⁸ J. De Thevenot, *Suite du voyage de Levant...*, (Paris, 1674), 191; İngilizce çeviri, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, 3 vols., (London, 1687), 1: 100-101.

²⁹ *Voyage de chevalier Chardin en Perse*, ed. Langles, (Paris, 1811), 5: 298-302.

³⁰ Engelbert Kaempfer, *Amoenitatum Exoticarum...*, (Lemgoviae, 1712), fasikül 5: 71; Almanca tercüme, *Am Hofe des persischen Grosskönigs 1684-84*, (Leipzig 1940, yeniden basım, Tübingen 1977, 93.

komutanıydı fakat Şahların hizmetindeyken Şahlar onlara duydukları büyük güveni kaybettiler. Buna rağmen Kurçibaşı, daima sınırları korumaları emredilen kurçi isimli süvarilerin hala komutanıdır. Bunlar hiç reforma tabi tutulmamış veya feshedilmemiş birliklerdir. Her kurçi hazineden yıllık 100 kronluk bir ödeme alır. Kurçilerin çocukları, eğer Kurçibaşı onaylarsa, babalarının yerine geçer.”³¹

Bu genel gözlemleri Gemelli Careri’nin Kurçiler hakkındaki şu tanıklığı ile noktalayalım: “Kurçiler veya Kızılbaşlar... 22.000 kaliteli askerden oluşan bir birlik oluştururlar; onların komutanına Kurçibaşı denir ve yaklaşık 15.000 tuman maaş alır.”³²

Bütün bu metinleri tetkik ettiğimizde yalnızca Pietro della Valle’nin kurçi ile Kızılbaş’ı birbirinden ayırt ettiği görülmektedir. Tavernier’den sonra bütün yazarlar kurçi ve Kızılbaş’ın aynı anlama geldiğini tereddüt etmeksizin öne sürmüşlerdir. Kronolojik olarak Della Valle ile Tavernier arasında yer alan Olearius ve Gabriel de Chinon bu konu hakkında emin değiller fakat öyle görünüyor ki onlara göre de kurçi birlikleri eski Kızılbaş süvarileri temsil etmektedir.

Kurçiler hakkında Avrupalı gözlemciler arasında oluşmuş bu söz birliğini, yabancı gözlemciler tarafından yapılmış hatalı değerlendirmeler şeklinde mi yorumlamalıyız? Veya Şah Abbas’ın siyasetindeki başka bir şeyin yansıması olarak mı okumalıyız? Bu soruya cevap vermeden önce, konu ile ilgili Farsça metinlerdeki kanıtlara bir göz atalım.

Şah Abbas’tan sonraki dönemlerde kaleme alınan Avrupa kaynakları kurçi ile Kızılbaş’ı eşit telakki etmekte hemen hemen aynı fikirdeyken, İran kaynakları ise bu dönem boyunca bile, kurçi birliklerinin emirlerin oluşturduğu birliklerden farklı olduğunu kanıtlayan örnekler yönünden zengindir. Şimdi Şah Abbas’ın müneccimi Molla Celil’in *Ruznâme’si*’nden bir pasajı bakalım. Bu pasajda yazar 1012/1604’de Erivan’ın zaptı sırasında kesilen düşman kafalarının bir listesini verir.³³

Kurçi birlikleri	450 kelle
Gulam birlikleri	600
Mukaddem birlikleri	16
Şahseven birlikleri	202
Ali Kuli-Han’ın mülazımları	56
Kara Hasan Han Ustaclu’nun mülazımları	80
Emir Gûne Han’ın mülazımları	52

³¹ Nicolas Sanson, *Voyage ou relation de l’etat present du royaume de Perse* (Paris, 1695), 30; İngilizce tercüme, *The Present State of Persia*, (London, 1695), 20-21. [Haneda ya da Matthee, schven olsa gerek, yazarın ismini M. Sanson şeklinde yazmış. Oysa yazarın ismi Nicolas Sanson’dur, çev. notu]

³² Gemelli Careri, *Giro del Mondo*, (Napoli, 1699), 2: 224; İngilizce tercüme, *A Voyage round the World*, 2 vols. (baskı yeri yok, baskı tarihi yok), 1: 166.

³³ MY, vr. 120a-b; basılı nüsha, 258-259.

Bu veya 1016/1607'deki Şemahı kuşatmasına ilişkin aynı türden başka bir liste³⁴, kurçî birliklerinin hem diğer birliklerden hem de emirlerin komutası altında görev yapan birliklerden şüphesiz farklı olduğunu göstermektedir.

Aynı durum Şah II. Abbas dönemi için de geçerlidir. 1648'deki Kandahar kuşatması esnasında kalenin kuzey tarafından bir hücumla girişen Safevi ordusunun 22 birliğinden ondört tanesi kurçîbaşı ve kurçîlerin liderliğindeyken altı tanesi kullarağası ve gulamlar ve diğer ikisi ise bir emir tarafından komuta edilmişti. Güney tarafından saldırıya geçen altı birlik ise çeşitli emirlerin komutası altındaydı.³⁵ Bu arada İranlı kronik yazarlarının kurçî birliklerini emirlerin komuta ettiği Türkmen aşiret askerlerinden ayırt ettikleri kayda değer bir durumdur ve bu Türkmen aşiret askerleri Avrupa kaynaklarının dikkatini çokça çeken birliklere ek olarak Safevi ordusunun çekirdeğinin daima bir parçası olarak betimlenmişlerdir.

Şimdi kurçî terimi hakkındaki bu muvakkat sonuçların önemli noktalarını tekrar yineleyelim:

1) Kurçîler Safevi ordusunda özel bir birimi teşkil ederler, en azından Şah Abbas'tan önce hassa muhafız alayı olarak hizmet vermişlerdir ve kurçî terimi kesin şekilde Kızılbaş teriminden farklı olup Kızılbaş terimi İran kaynaklarında Türkmen aşiretlerinin tamamını belirtmek için kullanılır.

2) 17. yüzyıla ait Farsça metinler kurçîleri sürekli olarak, Kızılbaş emirlerin birliklerinden tamamen farklı ve bağımsız birer unsur olarak anlatmış olmalarına rağmen eserlerini aynı dönemde kaleme alan hemen hemen bütün Avrupalı yazarlar kurçî ile Kızılbaş'ı özdeş kabul etmektedir.

Avrupa kaynakları ile Şah Abbas sonrası kurçîlere müteallik bilgi veren İran kronikleri arasındaki bu çelişkiyi nasıl izah edebiliriz? Abbas'ın reformları öncesi ve sonrası kurçîlerin fonksiyonları arasında yapılacak bir karşılaştırma bize aradığımız cevabı verecektir.

II. Şah Abbas Öncesi Kurçî Birlikleri

Safevi kurçîlerinin zikri ilk kez, Türkmen birliklerinin Erzincan yakınlarında toplanmasından hemen sonra 1500 yılında gerçekleştirilen Bakü kuşatması esnasında geçer.³⁶ Kurçî birlikleri böylece Safevi ordusu tam da aşiret birlikleri şeklinde kurulduğu esnada meydana getirilmiştir. Çok az istisna hariç kurçîler aşiret

³⁴ MY, vr. 150a-b; basılı nüsha, 32; Gulamlar 500 kişinin kellesini almışlardır, kurçîler 801, Zülfikar Han'ın mülazımları 905, 'Ali Kuli-Han'ınkiler 50, Pir Budak Han'ınkiler ve Tebriz halkı 52, vesaire.

³⁵ Tahir Vahid Kazvini, *Abbâsnâme*, yay. I. Dihkan (Arak, 1329/1950-51), 114-115. Şah Abbas sonrası döneme ait kaynaklarda "Kızılbaş Emirler" benzeri ifadelerin artık görülmemesi kayda değer bir durumdur. Türkmen aşiretlerinden gelen emirlerin varlıklarını sürdürdükleri bir dönemde terminolojide meydana gelen bu değişiklik, Türkmen aristokrasisinin toplumsal konumundaki bir dönüşüme işaret etmektedir.

³⁶ Anonymous MS., British Library, Or. 3248, vr. 62a; AQ, 66.

halkı arasından silahlılarına alındılar.³⁷ Safevi döneminin başlangıcından itibaren kroniklerde “filan aşiretten kurçı”³⁸ benzeri ifadelerle karşılaşırız. Buradaki aşiret ismi, filan aşiretin “yüzbaşı”sı ifadesinde de olduğu üzere, kurçının apaçık şekilde aşiret kökenine atıfta bulunmaktadır. Aynı aşirete mensup kişilerden müteşekkil her bir kurçı bölüğü, teorik olarak, bir yüzbaşının idaresindeki 100 kişilik bir birlikten oluşuyordu.³⁹

Bu erken dönem kurçilerinin sayısal gücü hakkında üç rakama sahibiz. Safevi güçlerinin durumu hakkındaki 1516 yılına ait bir Osmanlı raporunda kurçilere dair çok mütevazı sayılar verilmektedir: “Mel’un Şah’ın kurçileri 1.000 adamdır. Bunlar Çaldıran Savaşı’nda 3.000 kişiydiler. O tarihten sonra yalnızca 1.700 kişi kaldılar. Şu anda sayıları 1.000’dir. Şah onların 700 tanesinin defterini dürdü”.⁴⁰

1530 yılında Bistam’daki geçit töreninin tasviri ise 1500 kurçiyi kurçibaşının komutası altında gösterir.⁴¹ Bu aynı zamanda Alessandri tarafından verilen sayı ile aynıdır.⁴² Ve son olarak İskender Bey Münşi’ye göre Şah Tahmasb’ın öldüğü sırada sarayda yaklaşık 4.500 kurçı vardı ve ayrıca kurçıyan-ı daş denilen ve fonsiyonları tam olarak belirlenememiş 1.500 kişiden oluşan başka bir kurçı birliği daha mevcuttu.⁴³

Bu bilgiler bizi, kurçı birliklerinin gücünün Şah Tahmasb’ın döneminde kayda değer şekilde arttığı ve sayılarının yaklaşık olarak 5.000’e ulaştığı sonucuna götürüyor.

Başka bir makalemizde Şah İsmail döneminde kurçilerin hassa muhafız ordusu olarak farklı rollerini tahlil etmiştik ki, bu rollerin en önemlileri şunlardı:

- 1) Şahların yanında savaşmak,
- 2) Şah’ın emriyle fakat onun katılmadığı askeri seferler düzenlemek,
- 3) Hanedanın ikamet ettiği sarayı korumak,
- 4) Devletin emirlerini imparatorluğun eyaletlerine ulaştırmak ve bu emirlerin yerine getirilmesini sağlamak.⁴⁴

³⁷ Bkz. Aubin, “Soufis”, 6.

³⁸ HR, 196, kurçı-yi Varsak, a.g.e., 309: kurçıyan-ı Dulkadir.

³⁹ *Kbu*, II, vr. 140b: yüzbaşı-yı Dulkadir; a.g.e., 140b, 143b, 176b: yüzbaşı-yı Ustaclu; a.g.e., 143b: yüzbaşı-yı afşar; a.g.e., 145b: yüzbaşı-yı kurçıyan-ı kaçar; a.g.e., 235a: yüzbaşigeri-yi kurçıyan-ı yirmidört.

⁴⁰ J.L. Bacque-Grammont, “Ottomans et Safavides au temps de Sah Isma’il et Tahmasp”, (basılmamış doktora tezi, Sorbonne, 1980), 206-207.

⁴¹ Bkz. 13 nolu dipnot.

⁴² Bkz. 16 nolu dipnot. *Chronicle*, Alessandri’den alıntı yapıyorum, dipnot 53, 4.000 kurçı sayısını veriyor ve ayrıca 2.000 kurçinin yıllık maaşlarının 100 ile 160 duka olduğunu aktarıyor.

⁴³ EM, 141. Ayrıca bkz. Minorsky, TM, 15; Röhrborn, *Provinzen*, 49.

⁴⁴ Masashi Haneda, “Safavi-cho no seiritsu”, (The Formation of the Safavid State, *Toyoishi Kenkyu* içinde, 37: 2, (1978): 24-56 (33.37).

Şah Tahmasb döneminde icra edilen bu farklı rollere ilişkin kroniklerden çok sayıda örnek verilebilir.

Kurçibaşların yerel garnizon kumandanı veya bir şehzadenin hanehalkını koruyan askeri komutanların başı olarak görev yaptığı birkaç istisna dışında kurçiler genellikle hem eyaletlerde geçici görevlerde bulundular hem de Şah'ın yanında ve sarayda yer aldılar.⁴⁵ En azından 1530 yılından itibaren sarayda bulunan kurçilerden bazıları *kurçi-yi tir ü keman*, *kurçi-yi tirkeş*, *kurçi-yi çetr* ve *kurçi-yi şemşir* gibi özel ünvanlara sahiptiler.⁴⁶ Bu ünvanların saray muhafızlarına ilişkin olduğu⁴⁷ veya mezkûr yetkilerle donatılmış farklı kurçi gruplarının var olduğu bazı araştırmacılar tarafından öne sürülmüştür.⁴⁸ Benim inancıma göre bu kurçilerin kendileri isimlerinden kaynaklanan yetkilerle donatılmış değillerdi fakat şahın yanında silahlarını veya güneş şemsiyelerini taşır halde hazır bulunuyorlardı. Bu fikir, bu referansların daima özel bir kurçi ismine eşlik ettiği ve bildiğim kadarıyla asla bir grubu kapsamadığı gerçeği tarafından da desteklenmektedir (ki bu durumda kurçi-yi çetr'in ne anlama geldiğini hayal edebilmek çok zor olurdu). Öyle bile olsa kurçilere verilen bu sıfatlar, kaynaklarda "sıradan" kurçilere verilen referanslardan çok daha az gözükmektedir. Ayrıca Şahın doğrudan maiyetinde olan kurçilerin onun lütfuna daha fazla nail oldukları da düşünülebilir.

Kurçilere maaş ödenme usulüne ilişkin bilgi veren vazıh belgelerden ise yoksunuz. Bununla birlikte kurçilerin maaşlarını Kızılbaş emirlerden değil şahtan aldıkları aşikârdır. Merkezi yönetimin idari organizasyonu vezir-i kurçi ile veznedar-ı kurçi olan müstevfî'nin fonksiyonlarını da içeriyordu.⁴⁹ 1578'de tahta çıkan yeni Şah Hüdabende Kazvin'e yerleştiğinde kurçiler ödenmesi gecikmiş 10 yıllık alacaklarını hemen tahsil ettiler.⁵⁰ Kendi aileleri⁵¹ dışında bendelere de sahip olup onları beslediklerinden bu on yıl boyunca maaş alamamaları onları yerel halktan

⁴⁵ Şah Tahmasb'ın oğlu şehzade İmam-Kuli Mirza'nın kurçibaşısı Karamanlı bir emirdi (*BQ*, vr. 331b). Şah Muhammed Hüdabende'nin kurçibaşısının oğlu olan Yusuf Bey Afşar, Şah'ın oğlunun kurçibaşısıydı (*AQ*, 724). Meşhed harimini koruyan bir grup kurçi vardı (*EM*, 203) ve bu grup kurçibaşının komutası altındaydı (*BQ*, vr. 339a). Diğer bir grup kurçi, Röhrborn'un gösterdiği üzere, Şah I.Tahmasb'ın idaresi altındaki eyaletlerde görevlendirilmişti (bkz. *AQ*, 356 ve 383, "Tahran kurçisi" ve "Nahçıvan kurçisi" ifadeleri kullanılmaktadır.)

⁴⁶ *EM*, 1219-1220. "Kurçi-yi tir ü keman" ifadesi ilk kez 941/1534-35 yılında görülür, bkz. *BQ*, vr. 308b.

⁴⁷ Savory, *EI* 2, "Kurchi" kelimesi altında.

⁴⁸ Röhrborn, "Regierung", 35. dipnot 126.

⁴⁹ Bir müstevfî-yi kurçi'nin varlığı 949/1542-1543'de teyit edilmektedir (*Kbu*, II, vr. 114b). Bir vezir-i kurçıyan ise ilk kez 1511-1512'de zikredilmiştir. (Aubin, "Soufis", 14). Şah İsmail zamanında görev yapan böyle bir vezir 1530'ların başlarında alkolik olduğu için ölüme mahkûm edilmişti, bkz. *BQ*, vr.305b; *AQ*, 225.

⁵⁰ *EM*, 228. bkz. *HR*, 636. Hasan Rumlu, *Absenü't-tevârih*, ed. A. H. Neva'I, (Tahran, 1347/1968-1969), 636.

⁵¹ *EM*, 142.

tehditle para koparmaya sevk etmişti.⁵² Kurçilerin maaşları ile birlikte aldıkları toprak tevcihatları hakkında ise maalesef hiç bilgi sahibi değiliz.⁵³

Timurlular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular aşiret konfederasyonlarına liderlik ettiklerinden kendilerini aynı zamanda kabile mensubiyetiyle ilişkilendiren bir kabilenin de lideriydiler. Safevi şahları muayyen bir aşirete mensup olmadıkları için böyle özel rabıtalara ile bağlı oldukları özgün bir aşirete sahip değillerdi. İşte bu durum, Safevi yönetimini kendisinden önce İran topraklarında hüküm sürmüş mezkûr imparatorluklardan ayıran farklılığı oluşturur. Safevi Devleti ile birlikte kabile bağının yerini mistik bir dini mukavelenin aldığını; ancak bu durumun iktidar hırsıyla dolu Kızılbaş emirleri *mürşîd-i kâmilî*'i etki altına alma ve kilit pozisyonları ele geçirme konusunda rekabete girişmekten yine de alkoymadığını biliyoruz. Bu bağlamda, kurçibaşı makamında bulunmuş olanların listesi bize ilginç gözlem malzemesi sunmaktadır:

Şah I. ‘Abbas’tan önce görev yapan Kurçibaşılardan Listesi:

Teyit Edildiği Yıl	İsmi
911/1505-1506	Abdal Bey Dede ⁵⁴
915/1509-1510	Yığın Bey Tekelü ⁵⁵
918/1512	Saru Pire Ustaclu ⁵⁶
920/1514	Yaraş Bey Ustaclu ⁵⁷
?	BekrBey Ustaclu ⁵⁸
935/1528-1529	Tatar oğlu Tekelü ⁵⁹
936/1529-1530	Durak Bey Tekelü ⁶⁰
937/1531	Dura Bey/Dede Bey ⁶¹

⁵² Bkz. Alessandri, *Chronicle*, 46. Kurçilerin toprak vergileri hakkında bkz. Alessandri, *Chronicle*, 53 ve dipnot.

⁵³ *Kbu*, I, vr. 60a, Aubin’den alıntıdır, “Soufis”, 6. Toprağın, müstefitleri olarak kurçilere yeniden tahsis edilmesi Şah Abbas’ın saltanatının ilk yıllarında Kazvin ve Savuk-Bulak’ta kayda geçmiştir.

⁵⁴ Aubin, “Soufis”.

⁵⁵ *a.g.e.*, 12.

⁵⁶ *a.g.y.*

⁵⁷ *a.g.y.*

⁵⁸ Bu isim Tahmasb’ın saltanatının başlarında görevde olan kurçibaşı olarak yalnızca bir Osmanlı belgesinde geçer, J.L. Bacque-Grammont, “Une liste d’emirs Ostaglu revoltes en 1526,” *Studia Iranica* 5, (1976):96, 97, 100. Bacque-Grammont, onun kimliğini 1515 yılı civarlarında bey rütbesine yükselen kurçi Bekr olarak tanımlar, “Ottoman et Safavides”, 449, dipnot 646. Sümer ise Bedr Bey Ustaclu’yu, herhangi bir kaynağı referans göstermeksizin, Tahmasb’ın kurçibaşısı ve Çayan Sultan’ın kardeşlerinden biri olarak kaydeder, *Kuruluş*, 58.

⁵⁹ Hurşad bin Kubad, *Tarih-i Elçi-yi Nizâmşah*, MS. Bristish Library, Or, 153, vr.39b.

⁶⁰ *AQ*, 203.

⁶¹ Bu şahıs aynı sene içinde öldürüldü, *BQ*, vr. 303b; Câferî, *Tarih-i Cihân-ârâ* (basım yeri ve tarihi yok), 286; *HR*. 310 (1931’deki Seddon baskısı, 236). Dura Bey ismi açık bir biçimde Durak ile aynıdır.

937/1531	Pervane Bey Tekelü ⁶²
940/1533-1534	Halife Muhammed Şamlu ⁶³
940/1533-1534	Oğlan Halife Şamlu ⁶⁴
940/1533-1534	Şir Hasan ⁶⁵
940-969/1534-1562	Sevindik Bey Afşar ⁶⁶
982/1574	Ahmed Bey Afşar ⁶⁷
984/1576-1577	Yusuf-Kuli Sultan Afşar ⁶⁸
984/1576-1577	Allah-Kuli Bey Afşar ⁶⁹
984/1576-1577	Kuli -Bey/Sultan Afşar ⁷⁰

Kızılbaşlar 1502’de İran’da iktidarı ele geçirdiklerinde Lahicanlı bir sufi kurçibaşılık hizmetini üstlendi. Şah’ın bürokratik reformlarından sonra kurçibaşılık makamı Ustaclu’ların eline geçti. Üç Ustaclu’lu emirin 1514 ile 1525 yılları arasında emirü’l-ümera makamında peşpeşe bulduklarını da unutmamak gerekir. Bunlar Çayan Sultan, Çayan Sultan’ın oğlu Bayezid Sultan ve kardeşi Köpek Sultan’dır. Zaten 1514’ten evvel en yüksek askeri memuriyeti üstlenmiş olan Çayan Sultan’ın kardeşleri en azından 1512 yılından itibaren kurçibaşılık makamında bulundular. Şah Tahmasb’in saltanatının ilk döneminde kurçibaşılık makamı daima, zamanın vekil veya emirü’l-ümera gibi makamlarında bulunan en seçkin Kızılbaş memurun aşiretine mensup olan kişilere veriliyordu; bu sebeple Çuha Sultan Tekelü’nün

⁶² *TT*, 586.

⁶³ *Tarih-i Elçî-yi Nizâmşah*, vr. 46a; *TT*, 595.

⁶⁴ *BQ*, vr. 308a. Oğlan Halife, Halife Muhammed ile aynı kişidir, bkz. Câferî, 288, “Muhammed Halife kurçibaşı Şamlu, Oğlan Halife olarak da bilinir”.

⁶⁵ *TT*, 608. Bu şahıs hiç şüphesiz kurçibaşı Saru-Hüseyin’dır, *BQ*, vr. 319a. Eymür oymağından (Câferî, 290, h. 941 yılı başlığı altında) yani Dulkadir aşiretinden (bkz. Sümer, *Kuruluş*, 95) olduğuna dair ki tespitler ispatlanamamıştır.

⁶⁶ *AQ*, indekste; Câferî, 296, 307; Aubin, “Soufis”, 2.

⁶⁷ *AQ*, 587 (Ahmed Bey Afşar aynı sene içinde tenzil-i rütbeye uğradı; Şah Tahmasb’in ölümü esnasında görevde olan yüksek rütbeli memurlar listesinde ise kurçibaşıydı, *Khu*, II, vr.275b).

⁶⁸ II. İsmail’in saltanatında kurçibaşıydı (*EM*, 140’a göre Kuli Bey ile aynı kişiydi).

⁶⁹ II. İsmail tarafından kurçibaşılığa tayin edildi, bu şahıs açık şekilde Kuli Bey’dır (Kuli Bey’in, Ali-Kuli şeklindeki farklı bir ismi için bkz. *AQ*, 665, dipnot 14 ve 744, dipnot 5).

⁷⁰ Kirman valisi olan Kuli-Bey Şah II. İsmail’in tahta geçmesi ile birlikte 1576 yılının Haziran ayında kurçibaşı olarak atandı (*AQ*, 622). Onun atanmasına “hiçkimse kurçilerin işlerine müdahale etmemeli, bir talebi olan kurçiler bunu Kuli Bey’e söylemeli ve bir kurçi bir cürüm işlediğinde Kuli Bey bunu yetkililere bildirmelidir” şeklindeki emirler de eşlik etmişti (*BQ*, vr.339a). Kuli Bey Afşar, hizmete başladığı tarih bilinmeyen tek kurçibaşıdır. Şah II. İsmail’in ölümü esnasında hala görevdeydi (*AQ*, 656; *EM*, 223) ve görevine Şah Muhammed Hüdabende’nin saltanatında da devam etti (*AQ*, 665; Kuli Sultan Afşar). Mehd-i Ulya’nın “niyabeti” esnasında muvakkaten görevden alındı ve yerine İskender Sultan Afşar getirildi (*AQ*, 695; *MY*, vr. 16a; basılı metinde 48). Kuli-Bey makamını geri kazandıktan sonra, Vezir Mirza Selman’ın düşürülmesine katkıda bulunanlardan biri oldu; Azerbeycan’ı işgal eden Osmanlılara karşı savaştı (*EM*, 311) ve akabinde Osmanlıların tarafına geçti (*AQ*, 799; *EM*, 319-320).

döneminde iki Tekelü kurçibaşı, Hüseyin Han Şamlu'nun döneminde ise bir Şamlu kurçibaşı göreve getirilmiştir. Şah Tahmasb iktidarı yeniden ele geçirdiğinde Lahican sufilere olup hala hayatta olan ama önde gelen aşiretlerden birine mensup olmayan Sevindik Bey Afşar'ı kurçibaşı olarak tayin etti. Sevindik Bey Afşar'ın ölümünden sonra belgelerimizde, tuhaf ama Erdebilli Safevi ailesinin Ma'sum Bey'in şahsında yönetimi bizzat ele geçirdiği zamana denk gelen bir fasıla bulunmaktadır.

Şah Abbas'ın, kendi hocası ve vekili olan Mürşid-Kuli Han Ustaclu'yu 1588'de öldürterek iktidarı şahsen ele almasından hemen sonra Kazvin valisi Muhammed Şerif Han Çavuşlu bazı problemlerle karşılaştı. Şerif Han hem Şah Tahmasb'in saltanatında görev yapmış bir kurçi-yi tir ü keman'ın oğlu hem de Ma'sum Bey'in kızının oğlu olduğundan hanedanın teveccühü ona babasının mansıbını tevarüs etme garantisi vermişti. Mürşid-Kuli Han 1558 yılında Horasan'a bir sefere çıktığında Muhammed Şerif'e valilik makamını teklif etti (kendisine valilik, "han" ünvanı ve dirlik olarak da Kazvin teklif edilmişti). Bu cezbedici teklife karşı koyamayan Muhammed Şerif kurçilik makamını bir yeğenine devrederek hanedanın hizmetinden ayrıldı ve bir eyalet han'ı olmayı tercih etti. 1589'un başlarında Şah Abbas Horasan'dan döndüğünde bu rezalet henüz yayılmamıştı fakat yine de Muhammed Şerif, Şah'ın hizmetinden hanedanın rızasını almadan ayrılmış olmaktan duyduğu endişe nedeniyle küçük bir akraba grubu ile yine de Gilan'a kaçtı.⁷¹

Bu küçük olay kurçiler hakkında had safhada bilgilendiricidir. Bu örnek bağlamında görülmektedir ki, kurçilerin durumu genel sonuçlara ulaşmaya imkân vermeyecek kadar izole edilmiştir. Kurçiler hakkında kroniklerde sıralanan bireysel bilgiler Kızılbaş emirler hakkında verilenlerden daha azdır ve bu durum şüphesiz kurçinin ikinci derece bir rütbe olmasının kesin bir göstergesidir. Kurçi mevkiinin aile karakteristiği herşeye rağmen yine de dikkate şayandır. Bir o kadar aydınlatıcı olan diğer bir durum ise, kurçilerle şahlar arasındaki güçlü sadakat bağıdır. Bunun sonucu olarak han ünvanına terfi etme beklentisiyle ayartılan ve Kazvin valisi olan Muhammed Şerif'in bu gelişmeden sonra, hırslarının hanedana olan sadakatını ihlal etmesine ses çıkarılmayan bir adamın ezici suçluluk duygusu ile hareket ettiğini görüyoruz. Muhammed Şerif'in yukarıdaki hikâyesinden ise şu sonuç çıkıyor: Şah Abbas'tan önce, hiçbir kurçibaşı ve şüphesiz hiçbir kurçi han ünvanı ile onurlandırılmamıştı. Bir üst memuriyet olan "sultan"a yükseltilen bir istisna dışında, kurçiler kendilerine bahşedilen "bey" ünvanı ile kariyer hiyerarşisinin en alt basamağında kalmışlardır.

Dahası, tartışmasını yaptığımız bu dönem boyunca, emirü'l-ümera makamına yapılan atamaların aksine, kurçibaşı makamına yapılan atamaların kroniklerde kaydedilmediğini müşahade ediyoruz. Kurçibaşılar hakkındaki bilgiler değişmez bir şekilde onların filleriyle sınırlıdır ve sonucusu hariç, bu bilgiler hizmete

⁷¹ EM, 418.

başladıkları tarihe uygun bir şekilde verilmez. Safevi tarihinde kurçibaşılık görevini üstlenmiş olanların kronolojisini tespit etmek bu nedenle çok zordur.

Bütün bu tespitler, kurçibaşılık makamının bu dönem boyunca yüksek derecede politik bir öneme sahip olmadığını ortaya koyuyor. Askeri rolleri ve idari görevleri dışında, özel muhafız hizmetleri kapsamında kurçi bölüklerinin Şahlarla olan bağlantıları sıkıydı. Fakat yönetici sınıf hiyerarşisinde kurçiler ve hatta onların komutanı olan kurçibaşılar ikinci derece bir yer işgal ediyorlardı. O nedenle kurçibaşılardan yönetimdeki rolleri aşiret başkanlığı yapan Türkmen emirlerinki ile karşılaştırıldığında kesinlikle sınırlıydı.

Tesadüf eseri, Şah Abbas'tan önceki dönemin son kurçibaşısı olan Kuli Sultan Afşar seleflerinden çok daha iyi bilinmekte, bu cihetle kendisi Şah Tahmasb'in ölümünü takip eden kargaşa yıllarında ön plana çıkan lider kişiliği ile tanınmaktadır.⁷² Kuli Sultan Afşar'ın bu herkesçe tanınmasını kronik yazarı Ahmed Kumî'nin çağdaşı olma raslantısına mı, kendi kişisel faziletlerine mi, dönemin şartlarına mı yoksa Şah Abbas sonrası dönemde kurçibaşılardan gelecekteki konumunun habercisi olan evrime mi borçlu olup olmadığını bu dönemin az bilinirliği yüzünden belirleyemiyoruz.

III. Şah Abbas Sonrası Kurçi Birlikleri

Şah Abbas'ın askeri, ekonomik ve idari reformlarının, Kızılbaş emirlerin gücünü azaltmak için tasarlandığı genel olarak kabul edilmektedir. Çünkü Kızılbaş emirler, Abbas'ın bir çocuk olarak saltanat sürdüğü zamanlarda yaptıkları gibi onun seleflerinin yönetim altında da otoritelerini kötüye kullanmışlardı. Bu reformların en çarpıcı yönü ise; Kızılbaşları, başlıca etki kaynaklarını oluşturan silahlı kuvvetler üzerindeki tekellerinden mahrum etmesi ve şahı onların baskısından kurtaran gulamlar ve tüfekçiler ismindeki iki yeni birliğin tesis edilmesiydi.

Peki, bu değişiklikler esnasında kurçi birlikleri genel özelliklerini muhafaza ettiler mi? Şimdi de reformlar sonrasında kurçilere ne olduğuna bir bakalım.

Avrupa kaynaklarının az çok işaret ettiği üzere kurçiler daima Türkmen aşiretlerine mensup kişiler arasından seçilmiştir.⁷³ İran kaynaklarında bir kurçinin ismini genellikle onun mensup olduğu aşiretin ismi takip etmektedir.

Kurçi mansıbı babadan oğula geçme eğilimindeydi⁷⁴ ve bu eğilimin erken dönemlerde de var olduğunu zaten tespit etmiştik.

Kurçi birliklerinin bu dikey yapısı değişmeden kaldı. Bu nedenle, 1000/1591-1592 yılında kurçibaşılığa tayin olunan Allah-Kuli Bey kariyerine bir kurçi olarak başlayıp daha sonra yüzbaşı olmuştu.⁷⁵ Bu durum bir kurçinin, kendi askeri

⁷² *AQ*, 799, 1018.

⁷³ Bkz. Gabriel de Chinon, 43.

⁷⁴ Bkz. Sanson, 46; *EM*, 885: “[Tahmasb-Kuli Bey Şamlı'nın ki kendisi kurçi-yi şemşir'di] yerini alabilecek bir oğlu yoktu. Onun mansıbı, aynı oymaktan Kara Han Bey'e devredildi.”

⁷⁵ Bkz. dipnot 95.

hiyerarşilerindeki terfi meratibinin karakteristik bir örneğidir. Burada ayrıca özel bir askeri birim olan kurçi birliklerinin özerkliğini de görüyoruz.

Kurçilerin fonksiyonları da değişime uğramadı. Mirza Bey Cünâbedî, kurçi teriminin şahın kişiliğiyle bağlantılı hizmetlerde bulunanları kapsadığını teyit eder.⁷⁶ Bu, Della Valle'nin ifadesi ile de çok belirgin bir şekilde uyumludur. "Kurçi-yi şemşir" vb. özel ünvanlar bu makalenin önceki kısımlarında zaten tartışılmıştı. Bedik'e göre ise, kurçilere özgü fakat önceki dönemlerdekilere oranla daha etkisiz ve kendine has birkaç mansıb daha mevcuttu.⁷⁷ Bu sebepten ötürü mesela bir *kurçi-yi tüfeng*'in ortaya çıktığını görüyoruz.⁷⁸ Kurçilerin fonksiyonlarındaki belirgin devamlılık burada da kolayca görülüyor.

Kaynaklar, şahlar ile kurçiler arasındaki ilişkinin çok yakın şekilde devam ettiği sonucuna ulaşmamıza imkân veriyor. Bazı kurçilerin sadakatı, tahta çıkmasını çevreleyen zorlu şartlar esnasında, daha sonra Abbas ünvanını alacak olan genç Abbas Mirza'nın hoşuna gitmişti. Bu sırada ise hemen hemen bütün Kızılbaş emirler yalnızca kendi kazanımlarını ve çıkarlarını korumanın peşinden koşuyordu. Kronikler, kendilerini Abbas'a adayan kurçilerden yalnızca birkaç tanesinin ismini verir. Örneğin, Herat valisi Ali-Kuli Han Şamlu ile Meşhed valisi Mürşid-Kuli Han Ustaclu arasında Horasan'da hâkimiyet kurmak için verilen mücadelenin sonucunda Mürşid-Kuli Han Ustaclu, Abbas Mirza'yı yanına alıp çok sayıda Şamlu taraftarı ile birlikte Meşhed'e götürmüştü. İskender Bey Münşi, Ali-Kuli Han Şamlu'nun Mürşid-Kuli Han Ustaclu ile arasının bozuk olduğunu ve bu ikisinin birbirini peşi sıra Herat'a kaçtuklarını nakleder. "Neticede Meşhed'te Abbas Mirza'nın hizmetinde kalan tek Şamlu'lular, şehzadenin cilevdarı olan Hüseyin Bey Abdullah... ve Şah Ali Bey Kerametlu'nun oğlu Ali (-Kuli) Bey" olmuştur.⁷⁹

Aslen bir kurçi-yi şemşir olan Hüseyin Bey de Herat valisi olacaktı.⁸⁰ Kurçi-yi sadak olan Ali-Kuli Bey'e gelince, kendisi Şah Abbas'ın sarayında eşikağasıbaşı görevine getirildi.⁸¹ Üçü de aslen kurçi olan geleceğin Hemedan valisi Hasan Han Çavuşlu, geleceğin Kirman valisi Genç Ali Han ve yine geleceğin Çukur Sa'd valisi Emir Gune Han, Horasan'da kalmaya başladığı andan itibaren Abbas Mirza'nın maiyetinde bulundular.⁸²

⁷⁶ *Ravzatü's-saferiyye*, MS. British Library, Or. 3388, vr. 292b: "Kurçi ki mülazım-ı hasse-yi padişah-ı kızılbaş be an nam minamend".

⁷⁷ P. Bedik, *Chebil Sütun*, (Vienna, 1678), 245-246.

⁷⁸ *Abbâsnâme*, 68.

⁷⁹ *EM*, 305. Basılı metinde Ali-Kuli Bey yerine Ali Bey ismi geçiyor, fakat Ali-Kuli Bey belirgin şekilde kastediliyor (bkz. R.M. Savory tarafından yapılan çeviri, *History of Shah 'Abbas the Great by Eskandar Beg Monshi*, 2 vols, (Boulder, Co., 1978), 1: 438; MY, vr. 26a; basılı nüsha, 61).

⁸⁰ *EM*, 441, 942.

⁸¹ *EM*, 420, 1040.

⁸² Hasan Han bir kurçi-yi tir ü keman idi, *EM*, 400-401, 442. Diğer iki şahsa gelince, onların kurçi olduğuna dair doğrudan bir ifade yok fakat bu yine de Genç Ali Han (bkz. *EM*, 1041) ve babası bir kurçi olan Gune Han için (*EM*, 1041) bağlamdan çıkarılabiliyor.

Kurçilerin ekonomik durumuna ilişkin ise çok az bilgiye sahibiz. Maaşlarını 1617'de benimsenen daimi vergi tahsisi (heme-sale) sistemine göre alıp almadıkları belirgin olmamakla birlikte⁸³, yine de açıktır ki kurçiler geçimlerini Şahlar tarafından kendilerine sunulan toprak tevcihleri, tuyul veya mevaciblerle sağlamayı sürdürdüler.⁸⁴ İşleri ise her zaman vezir-i kurçi ve müstevfi-yi kurçi tarafından idare edildi.⁸⁵

Kısacası, kurçi birlikleri Şah İsmail ve Şah Tahmasb döneminden itibaren kendilerine has karakteristik özelliklerini birçok açıdan muhafaza etmişlerdir. Bununla birlikte bu tespit, Safevi dönemi boyunca kurçilerin durumunda hiçbir değişiklik olmadığı anlamına gelmemektedir; tam aksine, kurçi birliklerinin ve kurçilerin sosyal statülerinin yapısında köklü değişiklikler meydana gelmişti.

Ne yazık ki, Şah Abbas'ın reformları sonrasında kurçi birliklerinin toplam sayısı hakkında rakamlar veren Farsça kaynaklardan yoksunuz. Bu bilgi için tamamen Avrupa kaynaklarına bağlıyız ve bütün bu Avrupa kaynaklarının da kurçilerle kızılbaşları hemen hemen birbirine karıştırdığını da unutmamalıyız. Hâlbuki gerçekte Türkmen emirlerin kuvvetleriyle kurçi birliklerini birbirinden ayırmak icap eder. Fakat önce birliklerin mevcuduna ilişkin Avrupalı kaynaklar tarafından verilen rakamlara bakalım:

Gouvea:	5 ile 6.000
Della Valle:	2.000
Olearius:	10.000
Chinon:	12.000
Tavernier:	22.000
Thevenot:	25.000
Chardin:	30.000
Kaempfer:	15 ile 20.000
Gemelli Careri:	22.000 ⁸⁶

Gouve tarafından verilen rakam hiç şüphesiz, eski kurçi birliklerinin insan gücünü gösterir ve onun, gulam birliklerinin mevcudiyetine dair bir farkındalık bile göstermeyen Safevi ordusuna ilişkin tasviri Şah Abbas'ın reformlarından önceki döneme aittir. Gouvea'nın aksine, Della Valle'nin rakamları daha güvenilirdir, zira yazar kurçilerle kızılbaşlar arasında açık bir ayırım yapmıştır. Onun verdiği rakamlar, Gabriel de Chinon'un tahmini tarafından da teyit edilmektedir. Bununla birlikte, kurçilerle Kızılbaşları birbirine karıştırmış gibi görüldüğü gerçeğini dikkate

⁸³ *EM*, 924-925. *TM*, vr. 128b, çeviride sayfa 108'de topçuların maaşlarını hanedanın sonuna kadar heme-sale (=her yıllık, bütün yıllık, çev. notu) şeklinde aldığı kaydedilir fakat kurçiler tarafında alınan maaşın türü belirtilmemiştir.

⁸⁴ *MY*, vr. 240a.

⁸⁵ *TM*, vr.59a-60b, çeviride 72, 73, şerh, 141.

⁸⁶ Gemeli Carreri bu rakamı Tavernier'den almış olabilir.

aldığımızda bu Fransisken rahibin tahminleri hakkında ister istemez bazı şüpheler beliriyor. Yine de, kurçilerle rekabet girmiş olmaları gereken gulamlar için verilmiş 12.000 ya da 15.000⁸⁷ sayısını göz önüne aldığımızda Olearius'un yanısıra Della Vella ve Gabriel de Chinon'un öne sürdüğü rakamlar da yeterince makul görünüyor. Ama kurçilerin sayısını yazarlarının kafa karışıklığı sebebiyle 17. yüzyılın ikinci yarısına ait diğer beş rakamdan yola çıkarak saptamak yine de riskli olurdu. Şah Abbas'dan sonra gerçekleştirilen önemli askeri reformların kanıtlarından yoksun olduğumuz gözönüne alınacak olursa bir araştırmacının elinden, kurçilerin mevcuduna ilişkin 17. yüzyılın birinci ve ikinci yarısı arasındaki sayısal çelişkinin çok küçük olması gerektiğini iddia etmekten başka bir şey gelmez. Bu durumda kurçi birliklerinin mevcudunun bütün bir 17. yüzyıl boyunca 10.000'den fazla olduğu sonucuna varıyoruz. Bu rakam kurçi birliklerinin Safevi ordusunun reform edilmesinden önceki insan gücü ile kıyaslandığında ki bu sayı azami 5.000'di, Şah Abbas'ın reformları sonrasında kurçilerinin sayısının en azından ikiye katlandığı sonucunu beraberinde getirmektedir.

İran kaynakları kurçilerin sayısındaki bu artışı zımni olarak teyit etmektedir. 1610-1611 yılları arasında, idam edilen Şirvan valisi Zülfikar Han Karamanlu'nun Karamanlu aşiretine mensup birkaç mülazımı kurçi birliklerine kaydedilmiş, askerlerinin geri kalan kısmı da temayüle uygun şekilde, Şirvan'ın yeni valisi Yusuf Han'ın emrine verilmişti.⁸⁸ Genel olarak, bir emir ne zaman saygınlığını yitirse adamları, onun yerini alan emir'in hizmetine verilir. Zülfikar Han'ın adamlarının bir kısmının kurçilere dâhil edilmesinin ise herhalde Şah Abbas'ın kurçi birliklerinin mevcudunu arttırmak istemesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Bu benzer durumun birkaç örneği daha var. Osmanlıların 1627'de Bağdat'ı yeniden fethetme teşebbüsünden sonra Şah, savaşta kendini gösteren çok sayıda askeri kurçi olarak kaydetti.⁸⁹ Üstelik bu sırada kurçi birliklerinin mevcudu nedamet getirmiş isyancıların dâhil edilmesi⁹⁰ veya artık bir gelir kaynağı olmayanların da kabul edilmesi sebebiyle⁹¹ şişmişti. Bu tip farklı faktörler kurçi birliklerinin sayısının hiç şüphesiz artmasınayol açmıştır.

Kayda değer bir başka değişim ise, kurçibaşının ve dolayısıyla komuta ettiği birliklerin sosyal statüsünde meydana geldi. Şimdi, 1587-1666 yılları arasında yani Şah I. Abbas'ın tahta geçmesinden Şah II. Abbas'ın ölümüne kadarki dönemde kurçibaşılık yapanların listesine geçelim (konumuza ilişkin bir İran kroniğinin bulunmaması 1666 yılından öteye gitmemizi engelliyor).

1587'den 1666 yılına kadarki Kurçibaşılar:

⁸⁷ Babaev, "Voennaya reforma", 26.

⁸⁸ EM, 806-807.

⁸⁹ EM, 1057.

⁹⁰ EM, 820.

⁹¹ MY, vr. 88a.

Teyit Edildiği Yıl	İsmi
996/1578-1588	Yusuf Han b. Kuli Bey Afşar ⁹²
996/1587-1588	Bedr Bey Afşar ⁹³
997/1588-1589	Vali Han Afşar ⁹⁴
1000/1591-1592	Allah-Kuli Bey Kapamaoğlu Kaçar ⁹⁵
1021/1612-1613	İsa Han Safevi ⁹⁶
1040/1631	Çerağ Han Pirzade ⁹⁷
1041/1632	Emir Han Söklen Dulkadir ⁹⁸
1046/1637	Canihan Şamlu ⁹⁹

⁹² *AQ*, 872; *EM*, 381. Yusuf Han, kurçibaşı Kuli Bey Afşar'ın oğluydu (bkz. dipnot 70). Şah Abbas'ın çok güçlü vekili Mürşid-Kuli Han'a karşı komplo kurulmasına karıştığı için yakalanıp tutuklandı ve tenzili rütbeye uğradı.

⁹³ *EM*, 384. Bedr Bey, Şah Muhammed Hüdabende'nin zamanında Kohgiluye valisi olan İskender Bey Afşar'ın kardeşlerinden biriydi (*EM*, 140). Yalnızca birkaç aylığına kurçibaşılık yapmış, Mürşid-Kuli Han'ın katlini müteakip görevlerin yeniden dağıtılması münasebetiyle Esterabad valiliğine tayin edilmiştir.

⁹⁴ *EM*, 402. Vali Han, sabık Herat valisi olan kurçibaşı Yusuf Han'ın kuzenlerinden biriydi (*EM*, 384). Vali Han Afşar, isyanını önleyemediği Bektaş Han'ın babasıydı ve makamını Allah-Kuli Bey'e verdi.

⁹⁵ *EM*, 439. Allah-Kuli, yüzbaşı olan bir kurçidir. Kaybedilmiş eyaletlerin yeniden fethedilmesinde kurçibaşı olarak önemli bir rol oynamıştır. Fakat aniden tutuklanmış ve 1021/1612 yılının başlarında idam edilmiştir. Onun gözden düşmesi hakkında bkz. *EM*; 858-859.

⁹⁶ Ma'sum Bey Safevi, Şah Tahmasb'ın ünlü vekiliydi. Şah Abbas'ın da damadıydı ("History of Rostam Khan", MS. British Library, ekler, 7655, vr. 30a). İsa Han önce yüzbaşıydı, kurçibaşı olmadan önce de valilik yaptı. Şah Safi'nin tahta çıkarılmasındaki rolüne rağmen İsa Han (*EM*, 1072 ve takip eden sayfalar; Muhammed Ma'sum Isfahani, *Hülasâtü'l-abbâr*, Almanca çev. G. Rettelbach, Munich, 1978, 22, 28, bundan sonra *Sijer* olarak geçecek), oğullarının Şah Safi'nin en büyük kardeşini tahta geçirmek için çevirdiği entrikalar yüzünden (İskender Bey Münşi, *Zeyl-i Alem-ârâ-yı 'Abbâsî*, ed. Süheylî Hansari, Tahran, 1317/1938-1939, 86,90, 257-258 ve *Sijer*, 337-338.) Receb 1040/Şubat 1632 tarihinde yani Şah Safi'nin saltanatının hemen başlarında tenzili rütbeye uğradı.

⁹⁷ *Sijer*, 109-110. Çerağ Han'ın da Safevi hanedanı ile kan bağı vardı. Şeyh Avend sülalesi tarafından muteber bulunmayan Erdebil'i bir mütevellinin oğluydu ("History of Rostam Khan", vr. 30b-31a) ve İsa Han'ın oğulları ile işbirliği yaptı, fakat sonuçta onlara ihanet etti ve böylece kurçibaşılık mansıbını elde etti. Bununla birlikte kurçibaşı olduktan beş ay sonra (Temmuz 1632'de) İsa Han'ın oğullarının öldürüldüğü sırada o da ortadan kaldırıldı. (Ayrıca bkz. İskender Münşi, *Zeyl*, 98-99, 258).

⁹⁸ *Sijer*, 125. Emir Han sırasıyla kurçü, Söklen kurçülerinin yüzbaşısı (Dulkadir Söklen oymağı hakkında bkz. Sümer, *Kuruluş*, 178-179) ve mübürdar-ı mübr-ü hümayun oldu. Daha sonra Har ve Simnan ile Kirman valiliği yaptı. Çerağ Han'ın ölümü üzerine kurçibaşılık görevine atandığı tarihe kadar Kirman valiliğini elinde tuttu, ayrıca bkz. İskender Münşi, 99 ve müteakip sayfalar, 259; "History of Rostam Khan", vr. 32a. 1637 yılının ilkbaharında doğal sebeplerden hayata veda etti.

⁹⁹ *Sijer*, 233. Canihan, yasavul-ı sohbet idi, ilerleyen tarihlerde de Emir Han'ın yerine eşikağasıbaşı oldu. *İtimadü'd-denle* Mirza Taki'nin iktidarını kiskandırdığından, Taki Han'a konutunda saldırıp onu öldüren emirlerin tarafında yer aldı. Canihan tutuklandı ve bütün ailesi ile birlikte katledildi (*Abbasname*, 64-69). Olearius'un eserinde kendisinden ilginç bir şekilde söz edilir, 273.

1055/1645-1646

Murtaza-Kuli Han Kaçar¹⁰⁰

Bu liste ve kayıtlar bazı sonuçlara ulaşmamıza imkân veriyor. Herşeyden evvel, Safevi Devleti'nin erken dönemlerine ait tayinlerin kronolojisi karışıkken ve bunlara ilişkin kesin bir tespit yapmak zorken Şah Abbas'ın saltanatını takip eden dönemdeki kurçibaşı tayinlerine ilişkin tarihler nettir. Şah Abbas'tan sonraki dönemde kurçibaşlarının ne tayinleri ne de görevden alınmaları kroniklerin dikkatinden kaçmıştır. Kaynakların bu türden konulara olan ilgisizlikleri erken dönemlerde gözlemleniyor. Bu durum kurçibelerin önemlerinin arttığını teyit etmektedir.

İkinci olarak, Allah-Kuli Bey hariç, bütün kurçibaşılar, en yüksek devlet memurlarına verilen “han” ünvanına sahiptir. Bu yeni fenomen, kurçibaşılığın statüsünün yükseldiğini şüphe götürmez bir şekilde doğrulamaktadır.

Hiçbirşey, kurçibaşılığın devlet politikaları üzerindeki etkisini İsa Şeyh Avend'in kariyerinden daha iyi gösteremez.¹⁰¹ Eğer bu kurçibaşı rakipsiz gücünün keyfini sürüyor olmasaydı, hiç şüphesiz destekleyicileri hanedan soyundan gelen birinin yerine Şeyh Avend soyundan birinin geçmesi için çabalamazlardı.

Kurçibaşılığın, Farsça metinlerde vazifelerinden sonra sıralanan ve “Yüce Divan'ın en seçkin makamı”¹⁰² ve benzeri gösterişli ünvanlarla ifade edilen yüksek pozisyonları Şah Abbas'ın saltanatından Şah Sultan Hüseyin'inkine kadarki dönem boyunca çok sayıda görgü şahidi tarafından beyan edilmiştir. Mesela 1608'de İsfahan'da bulunmuş olan Karmelit* Paul Simon, Şah'ın “dört tane müşaviri” olduğunu söyler. Bunlar “Komutanı Allah-Verdi Han, Veziri Atabek, Kurçibaşı ve hem valisi hem de hocası olan biri daha. Birincisi hariç diğerleri sürekli Şah ile birlikte ve Şah huzuruna birini kabul ettiğinde onun yanında ayakta dururlar.”¹⁰³ İran sarayını 1696 yılında ziyaret eden Portekiz sefiri önemli dört görevlinin Şah'ın sağında oturduklarını söyler. Bunlar Büyük vezir itimadü'd-devle, kurçibaşı, kullarağası ve vakanüvis'tir.¹⁰⁴ Safevilerin son döneminde devleti ve idareyi tasvir eden *Tezkiretü'l-müluk*'a göre kurçibaşılar “Muhteşem devletin sütunları olan emirlerin en önemlisidir”.¹⁰⁵ Nadir Şah'ın tahta geçmeden evvel kurçibaşı olarak kendini tayin ettiği gerçeği¹⁰⁶ bu makamın ehemmiyeti hakkında hiç şüphe bırakmamaktadır.

¹⁰⁰ *Abbásnâme*, 68. Sabık eşikağasıbaşı idi. Şah II. 'Abbas'ın ölümüne kadar makamını korudu.

¹⁰¹ Bkz. dipnot 96. Onun askeri kariyeri için bkz. *EM*, 962, 999, 1000, 1027.

¹⁰² *EM*, 402.

* Filistin'deki Karmel Dağı'nda 1156 yılında kurulmuş olan Hristiyan tarikatına mensup keşiş ya da rahibe (çev. notu)

¹⁰³ *Chronicle*, 159.

¹⁰⁴ J. Aubin, *L'ambassade de Gregorio Pereira Fidalgo a la cour de Chah Soltan-Hosseyin*, (Lisbon, 1971), 59.

¹⁰⁵ *TM*, vr. 11b, çeviri, 46.

¹⁰⁶ *a.g.e.*, 117.

Kurçibaşı makamının öneminin artmasına paralel olarak başka bir gelişme daha meydana gelmiştir. Bu da kurçilerin diğer önemli idari kademelerde görev yapmaya başlamasıdır. Şimdi eyalet valiliklerini gözden geçirelim.

Önde gelen on dört eyaletin valilerinin I. Abbas, Safi ve II. Abbas dönemlerini kapsayan listesi Röhrborn tarafından tanzim edilmiştir.¹⁰⁷ Listeye bakıldığında hemen farkedilecektir ki sözü edilen dönemde biri aşiret mensuplarından diğeri ise gulamlardan oluşaniki tür vali mevcuttu. Gulam birliklerinden seçilen valilerin varlığı, yeni bir gelişmedir ve bu yeni gelişmenin önemini altı birden fazla araştırmacı tarafından çizilmiştir.¹⁰⁸ Bununla birlikte, aşiret mensubu valilerden oluşan ve kurç birliklerinin üyelerinin eyalet idaresinin reisleri olarak atanmasıyla ortaya çıkan diğer grubun içinde meydana gelen sessiz ve eş zamanlı değişim ise hiç kimsenin dikkatini çekmemiştir. Makalemi, hakkında mebzul miktarda bilgi bulunan Şah I. Abbas'ın saltanatı ile sınırlandırdığım için bu konu ile ilgili birden çok vaka ile karşılaştım.¹⁰⁹ Bu vakalarda yer alan şahıslar, kronikler tarafından bildirildiği üzere, değişmez bir şekilde Safevi ordusunun en önemli kademelerinde görev alan ve Şah'ın mutlak güvenine sahip görevlilerden oluşmaktadır.

Ali-Kuli Han Şamlu tarafından takip edilen kariyer çizgisi bu açıdan aynı derecede önemlidir. Şah Abbas'ın saltanatının başlarında kurç-yi sadak olan Ali-Kuli Han sonradan divânbeyi olarak tayin edildi ve bu sayede de küçük bir yönetici elit grubun üyesi oldu. Ve daha sonra da en önemli saray pozisyonlarından biri olan eşikağasıbaşı görevine getirildi.¹¹⁰

Yönetici elitlerin üyeleri hakkındaki ayrıntılar önceki dönemlere oranla Şah Abbas dönemi için mebzul miktardadır. Erken dönemler için benzer kariyer profillerininin olmadığını kesin olarak tespit etmek pek mümkün görünmemektedir.

Buna rağmen şahsi kanaatim, kurçilerin sistematik bir şekilde devletin en üst kademelerine yerleştirilmesinin yalnızca Şah I. Abbas'ın döneminde gerçekleştiğidir.

Bazı iddiaların aksine¹¹¹ kurçilerin bu makale boyunca izini sürdüğümüz evrimleri kurç birliklerinin büyüyen önemini göstermektedir. Yönetici sınıfın içinde bulunan kurçibaşılının itibarları gözaltıcı bir şekilde büyürken kurç birliklerinin mevcudu da artmıştır. Bize düşen görev bu değişikliklerin ardında yatan amaçları belirlemek olacaktır.

¹⁰⁷ Röhrborn, *Provinzen*, 33-37.

¹⁰⁸ Minorsky, *TM*, 17; Babaev, "Voennaya reforma", 26; Savary, *Safavids*, 79, 81; Röhrborn, *Provinzen*, 33.

¹⁰⁹ Röhrborn, *Provinzen*, 51.

¹¹⁰ *EM*, 1040.

¹¹¹ Bkz. Savary, *EI* 2, "Kurchi" maddesi altında: "I.'Abbas'ın tahta çıkması ile birlikte, kurçibaşılının bizzat kendilerinin önemi artarken kurçibaşılığın önemi ise aynı hızda zeval bulmaya başladı".

IV. Kızılbaşlara karşı Şah Abbas'ın Siyaseti

Kurçilerin, Kızılbaşların arasından seçilmeleri gerçeği kurçileri, 16. yüzyılda Safevi toplumunun iskeletini oluşturan aşiret konfederasyonundaki unsurlardan biri yaptı. Peki, Şah Abbas'ın reformları Kızılbaş emirler ve aşiret askeri kuvvetleri dışındaki diğer unsurların kaderini nasıl etkiledi? Bu sorunun cevabında şu hükme varıyoruz: bahsedilen reformlar bu grupların etkisini büyük ölçüde zayıflatmış olmalıdır. Aşağıdaki satırlar ise Kızılbaş emirler sınıfının politik açıdan mevzi kaybetmesinin özet bir dökümüdür.

Öncelikle, çok sayıda gulamın eyalet valisi olarak atanması aşiretlerin güç kaybetmesinin doğrudan nedenidir. Fars eyaleti bunun iyi bir örneğini oluşturur. Bu eyaleti 1503 yılından 1594-1595 yılına kadar Dulkadir aşiretine mensup emirler yönetmişti. Ferhad Han Karamanlu'nun kısa bir fasıla oluşturan yönetiminden sonra eyalet 1004/1595-1596 yılında Kullarağası Allah-Verdi Han'a tevcih edildi. Safevi hanedanı kurulduğundan beri ilk kez bir gulam böyle bir makamı işgal ediyordu. Bu durum, Allah-Verdi Han'ın ölümünden sonra da devam etti ki Allah-Verdi Han'ın yerine oğlu İmam-Kuli Han geçti ve eyalet Şah Safi tarafından hassa topraklarına zam edilinceye kadar da böyle sürdü. Şah'ın askeri seferler düzenlediği bu otuz küsur yıl boyunca Allah-Verdi Han ve bilahare oğlu İmam-Kuli Han her defasında Fars eyaletinin askerleri ile birlikte Şah'ın bu seferlerinde yer aldılar. Kaynaklar bu Fars kuvvetlerinin terkihi konusunda ayrıntılı bilgi vermiyor olsa da, bu birliklerin özellikle Dulkadir aşiretine mensup askerlerden oluştuğuna hiç şüphe yoktur. Gerçekten de, Dulkadir aşiretinin Fars eyaletinden başka bir bölgeye zorla göç ettirildiğine dair herhangi bir emare olmaması bu aşiretin Fars eyaletinde oturmaya devam ettiği halde eyalet valiliği pozisyonunu sonradan kaybetmiş olduğu şeklinde anlaşılabilir.

Eğer hipotezimiz yanlışsız bir şekilde kanıtlanırsa, bir gulamın eyalet valisi olarak tayin edildiği bu an, Safevi tarihinde bütünüyle yeni bir fenomenin vukuuna yani bir gulamın komutasında olduğu halde aşiret mensubu askerlerden oluşan eyalet birliklerinin ortaya çıkışına işaret ediyor demektir. Açıkça görülüyor ki, bu tedbirin Şah Abbas tarafından uygulamaya konmasından önce, eyaletlerde konuşlandırılmış bütün aşiret kuvvetleri aşiret reislerinin komutası altındaydı. Bu aşiret reisleri aynı zamanda eyalet valisi olmuştu. Hemen hemen bütün Safevi askerleri bu nedenle ya kurç birliklerine ya da Kızılbaş emirlerin kumandası altında bulunan her bir eyaletteki aşiret kuvvetlerine bağlıydı.

Şah Abbas tarafından tesis edilen yeni sistem uygulanmaya başlar başlamaz şartlar ciddi olarak değişti. Gulam kökenli emirlerin yönetimi ele aldığı bölgelerde eyalet birlikleri artık bütünüyle aşiret mensuplarından teşkil edilmez oldu. Gulam unsuru eyalet kuvvetlerinin karakterini şekillendirir hale geldi. Kaynak eksikliği bu mesele üzerine daha fazla yoğunlaşmamızı engelliyor. Her halükarda bu yeni fenomenin, ilk dönemlerde eyalet valiliklerini tekelleri altına almış olan Kızılbaş reislerin gücünün aşınmasına katkıda bulunduğuna şüphe yok. Bunlara ek olarak, Türkmen aşiretlerinin bir kısmının gulamların komutası altına girmesi ile birlikte

Kızılbaşların bir kısmının kimliklerini kaybetmeye başladıklarını ve yalnızca kurçî birliklerinin aşiret özelliklerini yansıtmaya devam ettiklerini belirtmek gerekiyor.

Geleneğe bağlı Kızılbaş emirlerin düşüşüne katkı yapan diğer bir faktör ise hiç kuşkusuz köken olarak kurçî birliklerine mensup olan valilerin varlığıdır. Bu kurçî kökenli valiler mensup oldukları aşiretlerin isimlerini taşıdılar da, valilik makamına yükselmelerinin sebebi, mensup oldukları aşiretlerin gücünden ziyade şaha olan sadakatleriydi ve şahlarla bağları da eski Kızılbaş emirlerinkine nispetle daha yakındı. Bunların aşiret üyeleriyle herhangi bir şekilde yakın bağlar kurup kurmadığı ise tartışmaya açıktır.¹¹² Herhalükarda şurası kesindir ki bir kurçinin Şah'a sadık bir aşiretin reisliğini yapması Şahların, aşiret toplumu üzerinde önceki dönemlere nispetle daha iyi kontrol kurmalarını sağlamıştır.

Aşiretlerin daha önce ara sıra yaptıkları şekilde, önemli devlet işlerini tartışmak için toplanan aşiret temsilcilerini Şah Abbas'ın yönetimi esnasında artık görmüyoruz.¹¹³ Bu andan itibaren, yalnızca kurçî birliklerini değil aynı zamanda bütün Kızılbaş aşiretlerini yalnızca kurçibaşılar temsil ederlerken¹¹⁴ aşiret reisleri de politika sahnesinden çekilmişlerdir. Yani kurçî birlikleri ve onların komutanı olan kurçibaşılar güçlerini artırırken Türkmen aşiretleri ve onların Kızılbaş emirleri Şah Abbas'ın reformlarının ardından itibarlarını kaybetmişlerdir.

Kızılbaş emirlerin önemlerindeki kayda değer düşüşün grafiğini bu şekilde çıkardıktan sonra kurçî teriminin değerlendirilmesi hakkında 17. yüzyıla ait İran ve Avrupa kaynakları arasındaki mevcut zorluklara ilişkin daha evvel ortaya koyduğumuz soruları şimdi kolayca cevaplayabiliriz.

Safevi ordusunun yapısı hakkında Avrupalıların verdikleri bilgilere ilişkin bir sorgulama konuya dair kabaca iki tür tasvirin ortaya çıktığını göstermektedir. Bunlardan birincisi, Safevi ordusunun dört gruptan oluştuğunu yazan Della Valle ve Chardin'in tasvirleridir. Della Valle'ye göre bu dört grup kurçiler, Kızılbaşlar, gulamlar ve tüfekçilerdir; oysa Chardin'e göre bu birlikler eyalet valilerinin temin ettiği birimler olan kurçiler, gulamlar ve tüfekçilerden oluşmaktadır.¹¹⁵ İkinci tasvir ise bütün diğer Avrupalılar tarafından yapılan tasviridir. Bu tasvire göre ise Safevi ordusu kurçiler, gulamlar ve tüfekçilerden oluşmaktadır.¹¹⁶ Bu farklılık ise aşağıda gösterileceği şekilde açıklanabilir.

¹¹² Savory'de bu iddiayı herhangi bir belgeye dayanmayan genel bir görüş takip eder, *Safavids*, 81. Bir aşirete reis yapılan bir emir ile ilgili örnek bir vaka mevcut fakat Cünebadî'de, bu şahsın başına geçirildiği aşiretle bir bağlantısı olduğuna dair herhangi bir kanıt bulunmuyor, *Ravza*, vrs.292b. Bununla birlikte, konu ile ilgili kurçileri içeren örnekler bulamadım.

¹¹³ Bu toplantıların en ünlüsü Şah Muhammed Hüdabende'nin saltanatının başlarında bütün önemli emirlerin kâğıtları yeniden kardıkları toplantıdır, bkz. *EM*, 223.

¹¹⁴ Bu, özellikle Safevi hanedanının sona erdiği tarihe kadar geçerli olan bir gerçektir, bkz. *TM*, vr. 11b.

¹¹⁵ Della Valle, 348-355; Chardin, 5: 298-309.

¹¹⁶ Gabriel de Chinon, 42-45; Tavernier, 591-594; Thevenot, 191; Kaempfer, *Amoenitatum*, 70-71; *Am Hofe*, 92-93; Sanson, 30-32.

İran'a 1617 yılında varan Della Valle kurçı ile Kızılbaş arasındaki farklılığı ayırt edebildi çünkü Şah Abbas'ın çeşitli tedbirleri henüz alınmıştı ve Kızılbaş emirler kayda değer nüfuzlarını sürdürüyorlardı. Hanedanın başlangıcından itibaren anlamı açık ve net olan Kurçı ve Kızılbaş terimleri arasındaki farklılık gözden o kadar kolayca ve hemen kaybolmamıştı. Evet, Della Valle inkar edilemez bir şekilde yetenekli bir gözlemciydi ama aynı zamanda mevcut şartlar bu iki terim arasındaki farkı görmesine yardımcı olmuştu.

Zaman geçtikçe ve reformlar etkisini gösterdikçe iki terim arasındaki berrak fark azalmaya başladı. Kurçı birlikleri önemlerini korumaya devam ederken Kızılbaşların düşüşleri o kadar hızlandı ki Avrupalı gözlemcilerin onların yani Kızılbaşların varlığını algılayamadıkları bir noktaya ulaştı. Dahası, esasen aşiret askerlerinden oluşan eyalet birliklerinin başındaki gulamların mevcudiyeti gerçekleri bulanıklaştırıyordu. Bir yandan kurçilerin güçlerinin ünlü "Kızılbaş" ismini hak etmeleri için yeterli olması diğer yandan ise bu dönemde eski Kızılbaş unsurunun bakiyesini yalnızca kurçı birliklerinin temsil etmeleri yüzünden İran'a Şah Abbas'ın saltanatından sonra gelen ziyaretçiler kurçileri Kızılbaşlar'la eşanlamlı olarak algılamışlardır.

Diğer meşhur bir gözlemci olan Chardin, Della Valle'den 50 yıl sonra eyalet birliklerinin önemine dikkat çekmiştir. Fakat kendisi bu birliklerin nasıl tanımlayacağını bilemediği için bunların eyalet valilerinin komutası altındaki birlikler olduğundan bahsetmekle iktifa edip sözünü ettiği mezkûr dört grubun hiç şüphesiz en büyüğü olan eyalet kuvvetlerinin sayısal gücüne işaret etmiştir.

Aslında, Şah Abbas'tan önceki dönemde Kızılbaş kuvvetleri arasında merkezi bir pozisyona sahip olan ve Della Valle'nin Kızılbaş olarak tanımladığı birlikler işte bu eyalet birlikleriydi. Şah Abbas tarafından alınan; kurçı birliklerinin güçlendirilmesi, gulamların tayin edilmesi ve kurçı emirlerin eyalet idarelerinin başına geçirilmesi gibi tedbirlerin sonucunda eyaletlerde konuşlandırılmış birlikler önemlerini, kimliklerini ve hatta kendilerine has isimlerini bile yitirdiler. Sonunda, diğer Avrupalıların yanısıra Chardin de Kızılbaş terimini kurçilerle bir tuttu. Chardin hatalıydı çünkü kurçiler başlangıçta Kızılbaş olarak isimlendirilen Türkmen aşiretlerinin hiçbir zaman tamamını temsil etmemişlerdi. Gerçi hiçkimse Chardin'i bu hatası yüzünden suçlayamaz çünkü Kızılbaş terimi o dönemdeki eyalet birliklerine tesmiye edilemeyeceği ve de aşiret unsurunun o zamandaki temsilini yalnızca kurçı birlikleri karşıladığı için Avrupalıların zihinlerinde mahut kızılbaş teriminin yerini kurçı almış idi.

Buna karşın İranlı kronik yazarları kurçilerle Kızılbaşlar arasındaki ayrımın tamamen farkındaydı. Bildiğim kadarıyla İranlı yazarların eserlerinde kurçı teriminin hatalı tek bir kullanımı bile yok. İran kaynaklarında kurçı, hiç istisnasız bir şekilde, kurçı birliklerine mensup birini temsil eder. Kaynaklarda çoğu kez gittikçe daha az kullanılan Kızılbaş terimi ise hiçbir zaman sadece bir kurçı birliğine delalet etmemiş gibi gözüküyor. Eyalet birliklerine gelince, bunlara genellikle "filan hanın birlikleri, filan eyaletin filan valisinin birlikleri" şeklinde atıfta bulunuluyordu. Bu nedenle

İran knonikleri kendi zamanlarındaki Safevi ordusunun gerçeğini yine kendi tarzlarında yansıtmaktaydı.

Şah Abbas'ın Türkmen aşiretlerine yönelik politikasının bir parçası olarak aldığı birtakım tedbirler, reformların bu zamana kadar üzerinde durulmamış bazı yönlerini belirlememize izin vermektedir.

Hanedanın ilk yıllarında Şah'ın iktidarının önemli kısmı aşiret gücüne dayanıyordu. Bundan da şu sonuç çıkar ki, Şah Abbas'ın Kızılbaşların gücünü ve etkisini azaltmak istemesi durumunda hanedanın iktidarını destekleyecek alternatif bir unsura ihtiyacı olacaktı. Peki, bu unsur neydi? Bu sorunun cevabı makalemizin bundan önceki sayfalarında zaten kısmen verildi. Cevap, en ufak bir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde, gulam birlikleridir. Fakat bana öyle geliyor ki mesele bu kadar basit değil. Eğer şahın gücü tamamen gulam unsuruna dayansaydı, Şah Abbas'ın dönemini takip eden yıllarda Gulam kökenli emirlere karşı şahlar tarafından girilen çeşitli eylemleri açıklamak imkânsız olurdu.¹¹⁷

Bunun da ötesinde, farzedelim ki Şah Abbas Kızılbaş aşiretlerinin ve onların reislerinin hâkim durumunu sarsmak amacıyla yeni birlikler yarattı, peki onun böylesine etkili bir devrim yapmak için güvendiği kuvvet neydi? Bu devrimin tehdit ettiği Kızılbaşlara karşı başarılı olmak için Şah'ın zaten varolan kuvvetlerin desteğine ihtiyacı vardı. Şah, eğer Kızılbaşların etkisini yok etmek ve gulam sistemini uygulamaya koymak istediye başından beri bu konuda kendisine destek olmaları için yeni birliklere bel bağlamamış olmalıdır. Şah açısından kullanılabilir tek kuvvet kurçî birlikleriydi. Şah Abbas tahta çıktığı esnada kendini, kurçîlerinki hariç, herhangi bir iktidar dayanağından mahrum bir şekilde buldu. Bu yüzden doğal olarak kurçîlerden yardım istedi. Şah için Mürşid-Kuli Han Ustaclu'ya karşı harekete geçen suikastçılar arasında gulam Allah-Verdi Bey'in yanısıra kurçî-yi tir ü keman Kara Hasan Çavuşlu ve kurçî-yi sadak Ali-Kuli Bey Şamlu'yu görüyoruz.¹¹⁸

Dolayısıyla kurçî birliklerinin yükselişi aşiret unsurunun gücünün azalması ile başa baş gitmişti. Bu noktada, etkisini bütünüyle azaltmaya niyet ettiği aşiret toplumunun unsurlarından birini kendi politikası lehine yanına çekmeyi başaran Şah Abbas'ın politik dehasını görüyoruz. Şah bu yeni askeri sistemde ordusunun yegâne komutanı oldu ve en başından beri hanedanın tarihini yaşadıkları dönüşümlerle belirlemiş olan kızılbaşlar ile merkezi iktidar arasındaki ilişkiyi kendi lehine düzenleyebildi.

¹¹⁷ Örnek olarak, Allah-Verdi Han'ın oğlu İmam-Kuli Han'ın ve bütün oğullarının Şah Safi tarafından bertaraf edilmesi; Şah II.'Abbas'ın saltanatının başlarında sipahsalar Rüstem Bey'in şah tarafından idama mahkûm edilmesi, vb.

¹¹⁸ MY, vr. 31b; EM, 400-401.

Bibliyografya

- Alessandri: Referanslar, Vincenzo Alessandri'nin *Chronicle*'ındaki anlatımlarının A ve B versiyonlarıdır.
- AQ: Ahmed Kumi, *Hülâsatü'l-tevârîh*, ed. E. İşraki, 2 cilt, (Tahran, 1980-184).
- Aubin, "Soufis": Jean Aubin, "Revolution chiite et conservatisme. Les soufis de Lahejan, 1500-1514", *Moyen Orient et Ocean Indien, XVIe-XIXe siecles I*, (1984): 1-40.
- BQ: Budak Kazvini, *Cevâhirü'l-abbâr*, MS, Leningrad.
- Chronicle: [anonim], *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal missions of the XVIIIth and XVIIIth centuries*, 2 vols. (London, 1939).
- EM: İskender Bey Münşi, *Tarîh-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, ed. İraj Afşar, 2 cilt, (Tahran, 1350/1971-1972).
- HR: Hasan Rumlu, *Absenü'l-tevârîh*, ed. H. R. Neva'i, (Tahran, 1347/1968-1969).
- Khu: Fazli Huzani Isfahani, *Efzeliü'l-tevârîh*, I, MS, Eton College Persian 172; II, MS, British Library, Or., 4678.
- MY: Celaleddin Müneccim Yezdi, *Râzînâme*, MS., British Library, Or.6263; basılı metin: *Tarîh-i 'Abbâsî ya Râzînâme-yi Mollâ Celâl*, ed. S. A. Vahid Niya, (Tahran, 1366/1987-1988).
- Röhrborn, Provinzen: Klaus Michael Röhrborn, *Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16. Und 17. Jabrhundert*, (Berlin: Walter de Gruyter and Co., 1966).
- Sümer, Kuruluş: Faruk Sümer, *Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerini rolü* (Ankara, 1976).
- TM: *Tezkiretü'l-Mülük*, *A Manual of Safavid Administration*, trans. And ed. V. Minorsky, (London, 1943).
- TT: *Tezkire-yi Şah Tahmasb*, ed. P. Horn, in *Zeitschrift des Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* 44 (1890): 563-649.

E. Natalie Rothman, *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*, Ithaca: Cornell University Press, 2012, 323 shf. ISBN: 978-0-8014-4907-9.

Siyasi, dinsel ve dilsel açıdan aidiyet ve yabancılık kategorilerinin oluşma süreçleri ve çizilen bu kültürel sınırların hukuki olarak tahkim edilme aşamaları kültürel antropoloji ve tarih alanlarında çalışanları uzun süredir meşgul eden meseleler olmuştur. Natalie Rothman, bu çalışmasında erken modern dönem Venedik dünyasında yabancı ve yerel, Türk ve Venedikli, Levanten ve Avrupalı, Doğu ve Batı gibi kategorilerin farklı toplumsal aktörler ve muhtelif kurumlar arasındaki ilişkiler neticesinde nasıl şekillendiği inceliyor. Bununla ilişkili olarak, kültürel sınırları zamandan ve mekândan münezzeh bir şekilde tanımlanmış sabit bir veri olarak kabul etmek yerine; bu sınırların farklı kültürler arasında aracılık edenlerin çabalarıyla oluşan, sürekli değişen ve yenilenen dinamik yapılar olduğu şeklindeki kavrayış çalışmasının analitik çerçevesini oluşturuyor.

Bu bağlamda, Venedik’in deniz aşırı kolonilerinden yahut Osmanlı sınır boylarından Venedik şehrine gelen göçmenler, din değiştirip Hristiyanlığa geçenler, köle olarak Osmanlı topraklarına götürülen ve daha sonra şehre geri dönenler, tüccar, simsar, dragoman, diplomat gibi ekonomik ve siyasi araçlar çalışmanın öznelere oluşturuyor. İmparatorluklar arasında gidip gelen bu toplumsal aktörlerin tamamını “imparatorluk aşırı tebaa” olarak sınıflayan Rothman, böylece sosyal bilimlere tüm bu kültür araçlarını kapsayan kategorik bir kavram kazandırıyor.

İnebahtı Deniz Savaşı (1571) ile Girit Savaşı’nın sona erdiği (1669) tarihler arasındaki yaklaşık bir asırlık dönemi kapsayan çalışma temel olarak Venedik arşivlerinde mevcut çeşitli belge türlerine dayanıyor. Lonca teşkilatlarına ait kayıtlar, engizisyon mahkemelerine verilmiş ifadeler, Venedik ticaret kuruluna sunulan dilekçeler ve bunlara cevaben kaleme alınan Venedik bürokrasisinin ürettiği dokümanlar, Katekümenler evine ait kayıt defterleri gibi çeşitli belge türleri sistematik olarak taranarak araştırmaya dâhil ediliyor. Bu farklı belge türlerine ait dokümanların incelenmesiyle, imparatorluk aşırı tebaa olarak sınıflanan aktörlerin, Venedik’in hukuki-toplumsal düzeni içinde birtakım imkânlardan faydalanabilmek için dâhil oldukları ağlar, bürokratik sistem içinde üretilen resmi belgelerde kurdukları anlatılar ve bu anlatılardaki dönüşümler ortaya konuyor.

“Giriş” ve “sonsöz” hariç dört kısım altında toplam yedi bölümden oluşan çalışmanın, ilk kısmı “Aracılık” başlığına sahip. Bu ilk kısma ait iki alt bölümde ticari simsarlar inceleniyor. “Dilekçe sahipleri ve simsarlar olarak imparatorluk aşırı tebaa” başlıklı ilk bölüm, ticari simsarların simsar loncasına kabul edilmek için sundukları dilekçelerin analizine ayrılmış. Başlangıçta sadece Venedik vatandaşları için kurulan bu teşkilata süreç içinde “imparatorluk aşırı tebaa” mensubu simsarların nasıl eklemlendiği sorusu bu bölümün ana eksenini oluşturuyor.

Rothman bu süreçte, lonca üyesi lisanslı simsar olarak çalışabilmek ve böylece lisanslı simsarların sahip olduğu bazı imkânlardan faydalanabilmek için başvuran imparatorluk aşırı tebaanın dilekçelerinde kullandıkları söylem ve retorik üzerinde duruyor. Dilekçe sahiplerinin, kendilerinin Venedik toplumuna mensup bireyler olduklarını iddia ederken başvurdukları söylem üzerinden, yurttaşlık aidiyetinin taraflar arasında müzakere edilerek tanımlanan ve zaman içinde dönüşen bir kavram olduğunu öne süren Rothman, kavramın hukuki altyapısının da bu sürecin bir parçası olarak değişkenliğine vurgu yapıyor. “Ticarete simsarlık etmek mi yoksa dostluk kurmak mı?” başlıklı ikinci bölüm ise lonca tüzüklerinin ihlalleriyle alakalı davaların görüldüğü lonca mahkemesi kayıtlarının incelenmesine ayrılmış. Bölüme konu olan davalarda, lonca üyesi olmadan yasadışı simsarlık yapanların yahut lisanslı simsar olmasına rağmen lonca tüzüğünü ihlal etmiş olan araçların mahkemeye verdikleri ifadeler mercek altına alınmakta. Bu vakalarda, meselenin ticari boyutundan daha çok suçlamaya uğrayanların savunmalarına odaklanan Rothman, araçlar ve müşterileri arasındaki bağları gözden geçiriyor. Bu incelenen vakalar üzerinden, erken modern dönem ticaret dünyasında araçlar ile tüccarlar arasındaki güven bağlarının temel olarak ortak etnik/dinsel kimliğe dayandığı şeklindeki anlayışa karşı çıkıyor ve dilsel becerilere sahip araçların bu kategorileri aşarak çok farklı zümreler ve kurumlarla ilişki kurabildiğini öne sürüyor.

“Din değiştirme” isimli ikinci kısım altında ise “Geçiş anlatmak” ve “Din değiştirmenin uygulanması” başlıklı iki bölüm bulunuyor. Bu bölümlerde erken modern Akdeniz dünyasında insanların “neden?” din değiştirdiğinden ziyade “nasıl?” din değiştirdiği sorusuna cevap aranıyor. Bu temelde, din değiştirenlerin katekümener evi gibi kurumlarla yahut vaftiz ebeveynleri gibi dinsel açıdan sembolik önemi olan aktörlerle kurdukları bağlar üzerinden bu kişilerin tabiiyetinin nasıl dönüştüğü ve bu dönüşümün toplumsal ilişkilere yansımaları araştırılıyor. Rothman, “Geçiş anlatmak” başlıklı bölümde din değiştirenlerin engizisyon mahkemesine verdikleri ifadeleri ve katekümener evinde Katolikliğe yeni geçmiş bu kişiler hakkında tutulan kayıtları tetkik ederek iki farklı belge türünde ortaya çıkan keskin bir farklılığın altını çiziyor. Rothman’a göre engizisyon kayıtlarındaki ifadelerde din değiştirme anlatıları genellikle coğrafi hareketlilikler ve bu seyahatler esnasında başvurulmuş dini ritüeller ile ilişkilendirirken, katekümener evinin kurumsal kayıtlarında din değiştirme kesin bir kopuşa işaret ediyor. Bir sonraki bölümde ise bu tartışmayı derinleştiren Rothman, din değiştirenlerin, din değiştirmeden önceki hayatlarında geliştirdikleri toplumsal ağlardan nadiren koştuklarını, ancak bu bağların Venedik’te Katolikliğe geçtikten sonra katekümener evi ve vaftiz ebeveynleriyle kurdukları bağlar neticesinde yeniden şekillendiğini öne sürüyor. Nihayetinde, din değiştirenler teorik olarak Venedik tebaasına dönüşmüş Katolikler olarak tanımlansa da, pratikte bu kişilerin pek çok farklı coğrafyadan ve toplumun çeşitli tabakalarından kimselerle kurulmuş ilişkiler ağına gömülü kimliklere sahip olduğunu iddia ediyor.

“Çeviri” isimli üçüncü kısım altında bulunan “Venedikli dragomanların ortaya çıkışı” başlıklı bölümde ise önceki bölümlerde çeşitli belge türlerini analiz

etmek için takip edilen yöntem, burada kamu dragomanı olabilmek için yapılan resmi başvurulara uygulanıyor. Kamu dragomanı olmak için başvuru yapan imparatorluk aşırı tebaaya mensup kişilerin anlatılarında, işe kabul edilebilmek amacıyla öne çıkarmayı tercih ettikleri becerileri ve geçmişlerine ait hikâyelerde vurgulamaya özen gösterdikleri noktaların altı çiziliyor. Sonrasında dragomanlık müessesesinin on altıncı yüzyıldan on yedinci yüzyıl ortalarına değin nasıl kurumsallaştığı ve kamu dragomanlarının, Venedik bürokratik sistemi içinde en üst mevkilerdekilerle dahi kurabildikleri ilişkiler sayesinde imparatorluk aşırı tebaa içerisinde elde ettikleri ayrıcalıklı konum çeşitli anekdot ve vakalar üzerinden ortaya konuyor.

“Dile Getirme” başlıklı son kısım altındaki bölümler ise daha önce incelenen simsarlar, din değiştirenler ve dragomanlar arasındaki etkileşime ve bunun neticesinde şekillenen etno-dilsel sınıflandırma süreçlerine ayrılmış. Bu kısımda bulunan “Farklılıkları dile getirme” isimli bölümde süreçleri takip edebilmek için iki temel etkileşim alanı üzerinde durulmuş. Bunlardan ilki, on altıncı yüzyılda kamu dragomanlarının faaliyetlerini finanse etmek amacıyla simsar komisyonlarına konan üçte bir oranındaki verginin uygulama alanları için verilen mücadele. *Terzò* adıyla anılan ve başlangıçta “Türk” tacirlerle yapılan aracılık işlemleri üzerinden alınması öngörülen bu vergi, sonrasında hangi etno-dilsel grupların bu vergiyi ödemekle mükellef oldukları tartışmasına zemin hazırlıyor. Bu vergiden kaçmak isteyen farklı grupların kendi dragomanlarını talep ettikleri dilekçelerde farklılıklarını nasıl dillendirdiklerinin izini süren Rothman, bu sürecin farklı kurumlar ve aktörler arasında nasıl ilerlediğini takip ediyor. Bu bölümde, diğer bir mücadele alanı olarak da, 1621 yılında “Türk” tacirlerin konaklamaları için açılan Türk ticaret evinde (*fondaco dei turchi*) kimlerin ikamet etmesinin zorunlu tutulacağı ile ilgili tartışmalar üzerinde duruluyor. “Türk” tüccarların, Venedik toplumuyla doğrudan iletişim kurmalarını engellemek ve onları gözetim altında tutmak amacıyla kurulan bu ticaret evinde kalmak istemeyen çeşitli etno-dilsel gruplar tarafından sunulan dilekçelerde, bu grupların vergi tartışmasındakine benzer şekilde kendi farklılıklarını öne sürerek farklı bir sınıflandırma talep ettikleri görülüyor. Son bölümde ise, bu tartışmalara paralel olarak “Levanten” kelimesinin anlamının kategorik açıdan on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla değin nasıl dönüştüğü, o dönemde kaleme alınmış sözlükler, edebi metinler ve seyahatname/günlük gibi kişisel anlatılar üzerinden örneklerle ortaya konuyor.

Titiz bir araştırmanın ürünü olan bu çalışma Akdeniz araştırmalarına yeni bir perspektif kazandırmakla birlikte meseleyle doğrudan ilişkili bazı mevzulara değinmekten imtina ediyor. Kitaba konu olan, Venedik’te artan ve kurumsallaşan ticari simsarlık, on yedinci yüzyılın ilk yarısında açılan Türk ticaret evi gibi gelişmeler Akdeniz’de o dönem yaşanan ekonomik dönüşümün yansıması olmasına rağmen bu gelişmelerin ekonomik altyapısı hususunda Rothman sessiz kalıyor. Her ne kadar çalışmanın kapsamının dışında kalan alanlar olsa da, bazı noktalarda verilebilecek referanslar sayesinde etno-dilsel sınıflandırma üzerinde etkili olan kurum ve aktörlerin spesifik olarak neden bu dönemde ortaya çıktığı ve güçlendiği

sorusunu cevaplamak mümkün olabilirdi. Bir diğler sorunlu nokta ise din değıştirenlerin, kùltürel sınırları oluşturma süreçlerinde oynadıkları rolün muğlak kalması. Kitabın son kısmında daha önceki bölümlerde incelenen grupların yeni kategoriler oluşturma sürecine nasıl katıldıkları incelenirken, dragomanlara ve simsarlara atfedilen etki tatmin edici şekilde ortaya konuyor; ne var ki, din değıştirenlerin bu süreçte nasıl bir etkileşime girdikleri, ne derece etkin oldukları çok net olarak tanımlanamıyor. Bu tali sorunlar dışında, sunduğu analitik çerçeve ve takip ettiği metodoloji ile Akdeniz kùltür tarihine yeni bir bakış açısı sunan çalışma, aldığı ödülleri de özgünlüğünü tescil ettirmiş durumda. Uzun cümleler ve çetrefilli terminolojisi sebebiyle, tarihe meraklı ancak konunun uzmanı olmayan okur için zorlayıcı bir metin olsa da erken modern Akdeniz dünyası üzerine çalışan tarihçiler ve kùltürel antropolojiye ilgi duyan sosyal bilimciler için incelenmesi gereken bir çalışma.

Mehmet Kuru*

* Ph.d. candidate, *University of Toronto, Department of History.*

Gülhan Erkaya Balsoy, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı: Geç Osmanlı Doğum Politikaları*, Can Yayınları, İstanbul, 2015, 254 shf. ISBN: 978-975-07-2637-8.

Bu kitap, Gülhan Erkaya Balsoy'un 2009'da doktora tezi olarak hazırlayıp sunduğu çalışmasının, 2013'te gözden geçirilerek İngilizce basımından sonra Türkçeleştirilmiş halidir. Balsoy bu çalışmasında, 19. yüzyılda Osmanlı nüfus politikalarının şekillenmesini kadın bedeni, cinselliği ve doğurganlığının kontrol altına alınıp disipline edilmesi süreci üzerinden incelemiştir. İmparatorluğun en uzun yüzyılında yaşanan büyük demografik dönüşümler, Osmanlı devlet adamlarını nüfusun geleceği konusunda politikalar üretmeye zorlamıştır. Bu politikalar ise genelde kadın bedeni üzerinde şekillenmiştir. Bu bağlamda Balsoy'un çalışmasında "kadın bedeni", politik bir hüviyet kazanması açısından ayrı bir önem arz eder. Balsoy'un işaret ettiğine göre; kadın bedenini ve doğurganlığını, nüfus politikaları çerçevesinde denetim altına alma süreci ile genellikle mahrem olduğu ve özel alana girildiği düşünülen cinsellik ve doğum, artık mahrem olmaktan çıkarak siyasi bir hüviyet kazanmıştır. İşte Balsoy bu çalışmasında kadın bedenini ve doğurganlığı denetim altına almaya yönelik; bu politikaların kurucu unsurları olarak iddia ettiği beş meseleyi; yani ebelik, doğum, kürtaj, hamilelik ve kısırlığı incelemiştir. Bu çalışmanın içinde anamlanacağı bağlam ise İmparatorluğun en uzun yüzyıdır. 19. yüzyıl, İmparatorluğun dönüşümünün belirgin bir hal aldığı dönemdir. Böyle bir dönemde hepsi de erkek olan Osmanlı bürokratlarının kadın bedenini devlet politikalarında keşfetmesi ise kadın dünyasıyla ilgili özel olanın politik olmaya doğru evrildiğinin de işaretlerini vermektedir.

Çalışmasında Osmanlı arşiv belgelerinden, matbu edebi metinlerden, gazete nüshalarından, Türkçe ve İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanmış olan Balsoy, çalışmasını beş bölümde incelemiştir. Çalışma akıcı bir anlatıma sahiptir. Bununla birlikte kadınların hamilelik ve doğum sürecindeki maceralarını konu alan dönem hikâyelerine yer verilmesi çalışmayı renklendirmiştir. Kitaba genel bir çerçeve içinde bakacak olursak, bölümler arası geçişler ve bölüm uzunlukları makul düzeyde olup, bölümler akıcı bir düzene sahiptir. Kadın doğasına ait olan unsurların bir devlet politikası üzerinden ele alınması çalışmayı değerli kılan en önemli etkidir.

Kitaba, çalışmasını özetleyen küçük bir *Giriş* bölümüyle başlayan Balsoy, bundan sonra birinci bölüm niteliğinde olan *Besim Ömer, Ebelik ve Doğum Tarihi Yazımı* ile devam eder. Bu bölümde Balsoy Osmanlı kadın doğum, jinekoloji ve ebelik eğitiminin öncü hekimlerinden biri olan Besim Ömer'in, doğum ve ebelik tarihinin yazımı üzerindeki etkisi irdelenerek, İmparatorluğun en uzun yüzyılında doğan bir aydının çelişkileri, kavgaları ve saplantıları hakkında önemli ipuçları verilmiştir. Bu bölüm bize, devletin kadın bedeni üzerinden şekillendirdiği politikaları, Besim Ömer üzerinden okumamızı sağlamıştır. 1862'de İstanbul'da

doğan Besim Ömer, Mekteb-i Tıbbiye’de aldığı eğitimin ve bu okuldaki doğum uzmanı Doktor Vahit’e yaptığı asistanlığın ardından 1887’de kadın doğum ve çocuğun gebelik sırasında, doğum sonrasında ve çocukluk evresinde gelişimini takip etmek ve bakımını amaçlayan alanlarda uzmanlaşmak için Paris’e gider. Besim Ömer, 1891’de İstanbul’da döndükten sonra Mekteb-i Tıbbiye’de, ileriki yıllarda kadın ebelere de vereceği ebelik ve doğum derslerini vermeye başlar. Besim Ömer ebelik eğitiminin yanı sıra hemşirelik eğitiminde de önemli rol oynar. Ayrıca Kızılay, Verem Savaş Derneği ve Himaye-i Etfâl Cemiyeti’nin kuruluşunda aktif rol oynar. Besim Ömer’in mesleki faaliyetlerinin bir kısmını da yaptığı araştırmalar ve özellikle kendi uzmanlık alanında hijyen ve kamu sağlığı adına yazmış olduğu kitaplar oluşturur. Balsoy, *Doğum Tarihi* ve *Fenn-i Vilade Külliyyatı* başta olmak üzere Besim Ömer’in çeşitli sağlık dergilerinde çıkmış makaleleri üzerinden İmparatorluğun nüfus politikasını ele almaya çalışmıştır. Osmanlı doğum tarihi hakkındaki çalışmaların belli bir bakış açısını, duruşu ve zihniyeti temsil ettiğini Balsoy’un anlatımıyla fark ederiz. Ancak Balsoy’un işaret ettiği gibi “Osmanlı doğum tarihi” sorunlu bir kavramdır. Çünkü bu dönemde yazılan çizilen birçok çalışma yoksul kesimden ziyade üst sınıf kesime hitap ettiği için “Osmanlı doğum tarihi” kavramı da o derece sorunlu bir kavramdır. Balsoy bununla birlikte “Osmanlı kadını” kavramının da sorunlu olduğuna işaret etmiştir. Çünkü Osmanlı kadını derken Müslüman, Türk, şehirli kadınlardan bahsederek belli bir zihniyeti temsil etmek, aynı zamanda geniş bir coğrafyaya yayılan farklı kültürleri bünyesinde barındıran bir toplumsal yapıdaki doğum deneyimlerini teke indirmek demektir.

Besim Ömer’in hem Son Dönem Osmanlı aydın kuşağını hem de Erken Cumhuriyet Dönemi aydın kesimini temsil etmesi açısından yazdığı eserler, dönemin konjonktürünü anlamlandırmamızda önemli bir yer tutar. Nitekim Besim Ömer, 1933 yılında *Sıhhat Almanacağı*’nda yayımlanan bir yazısında viladethânelerin (doğumevleri) ebelik eğitimindeki rolüne dikkat çekerken, bu kurumların açılmasının önündeki en büyük engelin, dönemin padişahı II. Abdülhamid olduğuna işaret etmiştir. Besim Ömer eleştirisini daha da ileri götürerek II. Abdülhamid’in bu faydalı kurumu “pıçhâne” olarak gördüğünü belirtmiştir. İşte Balsoy’un yer verdiği bu bilgilerin ardından okuyucu, Son Dönem Osmanlı aydını ve Erken Cumhuriyet Dönemi aydınının zihniyet dünyası üzerinden dönemin konjonktürünü de yakalayabilir. Tam bu noktada Besim Ömer’in iddiasının aksine viladethânenin bizzat II. Abdülhamid döneminde kurulduğunu anımsarsak, Besim Ömer’in yazdıklarının eksik ya da yanlış bilgi olmaktan ziyade o dönem aydınının belli bir politik duruşunun ürünü olduğu kanısına varabiliriz.

Balsoy’a göre, Besim Ömer’in doğum ve ebelik tarihinin yazımı üzerindeki etkisi o kadar büyüktür ki kendinden sonra gelen kuşak doğum ve ebelik tarihini yazarken Besim Ömer’in savlarını tekrarlamıştır. Bu noktada Avrupa’daki gelişmelere gıpta edilirken, Osmanlı geçmişi hor görülür. Ebeler de bu anlatıda yok sayılır. Osmanlı geçmişi tıp tarihi açısından karanlık bir cahiliye devri olarak görülmekte, ebeliğin dönüşüm süreci Cumhuriyet’in ilanı ile başlatılmaktadır. Gerek Son Dönem Osmanlı ve gerekse Erken Cumhuriyet Dönem’de yazılan tıp kitapları

anlatılarını, cahil ebe-eğitilmiş erkek doktor karşıtlığı üzerinden şekillendirmiştir. Bu karşıtlıkta ebe yaşlı, cahil, eğitimsiz ve batıl inanca sahiptir. Bu ebeler bir sorunla karşılaştıklarında hemen sihre, büyüye ve batıl inançlara başvururlar. Dahası bu eğitimsiz ebeler birçok günahsız sabinin canına kastetmişlerdir. Öte yandan eğitilmiş erkek doktorlar bu anlatılarda kendilerine, eğitilmiş, bilimli, bilimsel ve müşfik olarak yer bulurlar. Bunlar aldıkları eğitim ile kadın anatomisine ve doğum mekanizmalarına hâkimdir; en zor doğumlarda dahi sabilerin ölümlerine neden olmazlar, onlar hayat kurtarırlar!

Yerel ebeleri yani eğitimsiz ebeleri, ebelik biliminin gelişmesinin önündeki en büyük engel olarak gören Besim Ömer, bu noktada ebelerin profesyonelleşmesini savunmuştur. Bu bağlamda Besim Ömer'in tasarladığı karşıtlık, aynı zamanda Balsoy'un bu çalışmasına isim vermiştir. Her ne kadar Balsoy bunu dile getirmese bile okuyucu, *Besim Ömer, Ebelik ve Doğum Tarihi Yazımı* bölümünü okuyunca bunu anlayacaktır. Nitekim Besim Ömer'in tasarladığı bu karşıtlıkta, yerel ebeler yani eğitimsiz ebeler "ihtiyar acuzeler" kavramı ile tanımlanırken, eğitilmiş erkek doktorlar ve şehadetnâmeli ebeler "kahraman doktor" ve "koruyucu melek" kavramları ile ifade edilmiştir.

Balsoy'un kitabının ikinci bölüm niteliğinde olan *Ebeliğin Dönüşümü* kısmı, döneme ait çok renkli bir hikâye ile başlar. Hikâye şöyledir: 1860 yılında Edremit'in Kemer köyünde yaşayan ve Deziriler Aşireti'ne mensup olan Emine çok da sık görülmeyen bir şekilde üçüz bebelere hamile kalır. Maalesef üç bebeğini de doğum sırasında kaybeder. O dönem doğum sırasında kaybedilen bebeklerin çok olduğunu göz önüne alırsak, birçok annenin bu elim vakayı kader diyerek kabullenmesi de çok yaygındır. Lakin Emine bu kaybı kader olarak kabullenmez ve kusuru doğumu yapan ebede arar. Emine'nin iddiasına göre Tulumbacı Kızı namı ile bilinen ebe, doğum sırasında üç bebeğin göbek bağı kesmeyip onların ölümüne yol açmıştır. Emine, yazdığı arzuhalle ebenin mahkemeye çıkarılmasını ve ölen bebeklerinin diyet-i şer'iyelerini ödemesini talep eder. Emine'nin talepleri yerel olarak çözülmeyip, Meclis-i Vâlâ'ya havale edilir. Meclis-i Vâlâ, ebenin yaptığının çok büyük kabahat olduğuna ve Emine'nin iddiasının araştırılmasına karar verir. Ancak Meclis-i Vâlâ'nın buyruğu yerine getirilmez ve ebe mahkemeye çıkarılmaz çünkü Emine yaklaşık bir sene sonra yeni bir arzuhal kaleme alır. Emine bu arzuhalde, önceki arzuhaldeki şikâyetlerini yazar ve buna ek olarak daha önceki arzuhaline hiçbir cevap alamadığını belirtir. Bu arzuhalden de bir sonuç çıkmaz; ne Emine'nin arzuhaline cevap yazılmıştır ne de ebe yargılanmıştır.

Balsoy'un çalışmasının ikinci bölümünde yer verdiği bu hikâye Emine'nin kaderini kabullenmeyip, kaybının hesabını sorması açısından 19. yüzyıl Osmanlısı için sıra dışı bir olaydır. Ancak Balsoy'a göre; bu olay her ne kadar sıra dışı bir olay olarak görülse bile, 1860'lara gelindiğinde artık doğum ve ölüme ilişkin algılar değişmiştir. Ve bu bağlamda ebeliğin, şehadetnâmeli ebeliğe dönüşüm sürecini çokça yer verdiği renkli hikâyeler üzerinden resmetmeye çalışır. Çalışmasında yer verdiği hikâyeler ve anlatılar sağlık ve yerel tıp pratiklerine ilişkin kimi

uygulamaların artık değişmekte olduğunun işaretini taşır. Bu bağlamda 19. yüzyılın ortalarından itibaren doğum pratiklerine ilişkin daha çok şikâyete rastladığını söyleyen Balsoy, doğum sırasında gerçekleşen ölümlerin ya da sakatlıkların sorumlusunun sadece eğitimsiz ebeler yani ihtiyar acuzeler olarak gösterilmesi tutumunu eleştirir. Bu tutumun özellikle 19. yüzyıl Osmanlı tıp adamlarının yazdığı yazılar ve hamilelik için çıkarılan el kitaplarında savunulduğunu söyleyen Balsoy, bu çalışmaları aynı zamanda, eğitimsiz ebelere karşı olumsuz bir algı yaratma çabasının ürünleri olarak ele alır. Bu bağlamda Balsoy'un çalışmasında kullandığı arşiv belgelerinin birçoğu yerel ve şehadetnâmesiz ebelerin değil, şehadetnâmeli ebe ve genç erkek doktorların karıştığı ölüm ve sakatlanma vakalarıdır.

Bunlar göz önüne alınarak Osmanlı İmparatorluğu'nun doğurganlığı artırmaya yönelik politikalar çerçevesinde düzenlemeye yeltendiği ilk alan da ebelik olmuştur. Hepsi de erkek olan Osmanlı bürokratlarının, doğurganlık oranının yükselmesi için öncelikle doğum sırasındaki sağlık koşullarının geliştirilmesini savunduklarına işaret eden Balsoy, yerel ve eğitimsiz ebelerin yerini şehadetnâmeli ebelerin alması için politikalar üretildiğine dikkat çekmiştir. Bu bağlamda Balsoy, Osmanlı toplumunda nüfus politikalarının yarattığı asıl çatışmanın kadın ebeler ve erkek doğum uzmanları arasında değil, şehadetnâmesiz mahalli ebelerle şehadetnâmeli ebeler arasında olduğu kanısına varmıştır. Dolayısıyla gerek Mekteb-i Tıbbiye'nin gerekse Ebelik Mektebi ve bunun gibi daha birçok sağlık müessesesinin açılmasını, Osmanlı bürokratlarının nüfus politikaları çerçevesinde okumak daha yararlı olacaktır.

Balsoy'un kitabının üçüncü bölüm niteliğinde olan *Iskat-ı Cenin: Siyasi İktidar ve Kadın Bedeni* kısmı, günümüzde de tartışma konusu olan kürtajın İmparatorluğun en uzun yüzyıldaki hal ve vaziyetini incelemektedir. Osmanlı İmparatorluğu eğitim, şehadetnâmelendirme ve kayıt altına almak suretiyle ebelerin faaliyetlerini denetim altına alırken, doğum sırasında meydana gelen anne ve çocuk ölümlerini azaltmayı planlamıştır. Osmanlı bürokratları tarafından nüfusun azalmasındaki en büyük etken eğitimsiz ebelerin yanı sıra, hamile kadınların kürtaj olmasıdır. Bu sorun üzerinde kafa yoran Osmanlı siyasi eliti, 1838 yılında kürtajı yasaklayarak, kürtajın yaygın olmasının nedenlerini irdelemeye başlamıştır. Balsoy'a göre dönemin Osmanlı bürokratlarının ve aydınların gazetelerde yazdığı yazılara bakılırsa kürtajın nedenleri; iffetsiz annelerde, sofradan bir boğaz kesmeye çalışan babalarda, yoksulluk batağına saplanmış ailelerde aranmıştır. Burada ilginç bir şekilde Osmanlı aydınları kürtajı, günümüz algısıyla gayrimeşru ilişkiler üzerinden değil, evli kadınlar üzerinden değerlendirmişlerdir. Osmanlı bürokratlarının önceliği evli kadınların kürtaj yapmasını engellemektir, çünkü üretilen nüfus politikası bunu gerektirmektedir. Tabi bunun yanında gayrimeşru ilişkiler sonucu yapılan kürtajın da Osmanlı aydınları tarafından eleştirildiğini, bunun edebi metinlere konu olduğunu unutmamız gerekir.

Balsoy, günümüzdeki anlamı ile iki farklı anlam içeren "kürtaj" ve "düşük" kelimelerinin, arşiv belgelerinde tek bir kelime ile ifade edildiğinin altını çizer:

“ıskat-ı cenin”. Döneme ait belgeleri inceleyen Balsoy, bu kelimenin hem düşük hem de kürtaj anlamında kullanıldığını, hangisinin kastedildiğinin ise ancak kalıbın kullanıldığı bağlam içinde açıklığa kavuştuğunu vurgular. Bu bağlamda Balsoy, çocuğunu düşüren kadınların, aslında kürtaj yapmasa bile ceza almamak için mahkemeye başvurduklarına vurgu yapar.

Şüphesiz ıskat-ı ceninin üzerine ilk kapsamlı belgenin üretildiği 1838 yılına kadar çocuk düşürme, devletin ya da dünyevi otoritenin değil dini otorite ve algıların etki alanındaydı. Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu ve çok dinli bir yapıda kürtaj algısı da bütüncül olamazdı. Kürtaj, farklı dini ve inanç sistemleri ile şekillenen bir niteliğe sahipti. Ancak Balsoy, kürtaj yasaklarının ve cezalarının daha çok İmparatorluğun Müslüman nüfusu üzerinde şekillendiğini vurgular. Bu aslında o dönem Osmanlısı için tutarsız bir politika olarak da nitelendirilemez. Çünkü zaten Osmanlı bürokrati ürettiği politikaları “bu memleketi nasıl kurtarıyoruz” sorusu üzerine inşa ettiği için, Osmanlı nüfus politikaları çerçevesinde kürtaj yasaklarının ve cezalarının sadece Müslüman nüfus üzerinde etkili olması garip değildir.

Balsoy, kürtaj yapan Müslüman kadınların kürtaj yaptığı anlaşıldığında onların cezalandırılmadığını, suçun Osmanlı mahkemeleri tarafından, düşük yaptıran eczacı ve eğitimsiz ebelere verildiğini vurgular. Suç eylemini yapan kadının cezalandırılmayıp, o eylemin yapılmasına yardımcı olan kişilerin yargılanmasını Osmanlı nüfus politikaları çerçevesinde düşünmek isabetli olacaktır. Nitekim nüfus artışını sağlayacak unsur doğurgan bir annedir.

Kürtajın tüm Osmanlı coğrafyasında yaygın olması nedeniyle alınacak önlemler, İmparatorluğun resmi gazetesi Takvim-i Vekâyi’de bile yayımlanmıştır. Ancak bunun engellenmesi için cezaların yeterli olmayacağı fark edilerek, sorunun sosyolojik ve ekonomik boyutları da tartışılmıştır. Bu bağlamda Balsoy, arşiv belgelerinde, çok evladı olanlara belediye sandıkları tarafından maaş bağlandığına dair kayıtlara da yer vermiştir. Bununla birlikte yoksul ve kimsesiz çocukları yetiştirecek müesseselerin açılması, kürtajın önlenmesi için başka bir uygulamadır.

Balsoy’un kitabının dördüncü bölüm niteliğinde olan *Hamilelik, Rabim ve Tıp* kısmı, hamileliğin tıbbileştirilmesi ile alakalıdır. Ki bu da Osmanlı nüfus politikalarının bir başka ayağıdır. Balsoy, Osmanlı aydınları için kadın bedeninin doğurgan olduğu sürece dikkate alındığına işaret eder. Kadın bedeninin asıl vazifesi çocuk doğurmak ve bu çocuğun topluma hizmet edebileceği zamana kadar bakımını üstlenmektir. Dolayısıyla bu beden doğurganlığı artacak, en iyi evlatları dünyaya getirecek şekilde disipline edilmelidir. Bu disipline en çok ihtiyaç duyulan dönem ise hamileliktir. Her ne kadar bu dönem doktor kontrol denetiminin gerekli olduğu bir dönem olsa bile bedeni terbiye ve disipline etme süreci sadece doktorlarla sağlanmaz. Balsoy da bu bağlamda 19. Yüzyıl sonunda ortaya çıkan, devletin doğum politikalarının izlerinin barındığı hamilelik elkitablarını ele alır. Bu kitaplar, günümüzdeki hamilelik kitapları gibi annelere hamilelikleri sırasında ve doğumun hemen sonrasında neler yapmaları gerektiğini öğütleyen nasihat kitaplarıdır. Ancak Balsoy, bu kitapların satır aralarının Osmanlı nüfus

politikalarının izlerini taşıdığını vurgular. Balsoy'un çalışmasında yer verdiği hamilelik el kitaplarının temel konusu hep "kadın bedeninin disipline edilmesi" olmuştur. Bu bağlamda değerlendirilen hamilelik el kitapları, hamileliğin tbbileştirilmesini savunurken, bunu hamile kadınların sağlığı için değil aslında toplumun sağlığı için ister. Hamilelik el kitaplarında, hamilelik sürecinin yanı sıra, iyi bir anne olabilmek hatta iyi bir genç kız olabilmek üzerine de tavsiyeler verildiğine dikkat çeken Balsoy, bu yaklaşımı, devletin genç kızlığı terbiye ederek onları anneliğe hazırlaması olarak yorumlamıştır.

Balsoy'un kitabının beşinci bölüm niteliğinde olan *Kısırlık*, devlet ve toplum tarafından erkek bedeninin kadın bedeniyle kıyasla çok daha örtük bir şekilde sorunlaştırıldığı düşünüldüğünde önemli bir bölümdür. Toplumun üretken kapasitesinin en önemli unsuru olan kadın için "doğuramama" nasıl önemli bir sorun ise erkekler için de "kısırlık" o derece sorun ifade eder. Lakin kısırlık ancak 19. Yüzyılın sonuna doğru tıbbi bilginin gelişmesi ile bir görünürlük kazanmaya başlamıştır. Bu bölümde Osmanlı tıp ve nasihat kitapları üzerinden kısırlığı ele alan Balsoy, mahrem alanın politik alana nasıl dönüştüğü hakkında bize ciddi ipuçları verir.

Kısırlık tartışmasının önemli ve ilgi çekici yanlarından biri de kadın bedeninin yanı sıra erkek bedeninin de sorunsallaştırılmasıdır. Bu bağlamda kısırlığa ilişkin sorunlar ve cinsel işlev bozuklukları kadın bedenini konu edindiği gibi erkek bedenini de konu edinir. Doğurganlık ve kısırlık Osmanlı matbuatında çok popüler bir konudur. Bu dönemde evli kadın ve erkeklere, evliğe hazırlanmaları için basılan nasihat kitapları mevcuttur. Bu nasihat kitaplarının birçoğunda kısırlık, evli çiftlerin disiplinsizliğine verilen bir ceza olarak resmedilmiştir. Nasihat kitapları, kısırlığı tıbbi olmaktan çok ahlaki bir problem olarak ele alırken, tıpçıların yazdığı akademik kitaplarda kısırlığa çözüm önerileri üretilmiştir. Balsoy bu noktada Avanzade Süleyman'ın *Mesai-i Mühimmeden Kısır Kadınlar* isimli çalışmasında suni dölllenme yönteminin anlatıldığına dikkat çeker. Yine de İmparatorluğun nüfus mühendisliği bağlamında ürettiği politikalarından biri olan kısırlığın tartışılması ve özellikle bunun örtük bir şekilde erkek bedeni üzerinde yapılması bile kayda değerdir.

Sonuç olarak bu çalışmada Balsoy, 19. Yüzyılda Osmanlı nüfus mühendisliğini kadın bedeni, cinselliği ve doğurganlığının kontrol altına alınıp disipline edilmesi ilişkisi üzerinden incelemiştir. Bu doğrultuda genellikle özel ve mahrem olarak düşünülen kadın bedeni, cinsellik, doğum, kürtaj ve kısırlık, 19. Yüzyıl Osmanlı bürokratlarının ürettiği politikalar çerçevesinde anlamlandırılmaya başlanmış, dolayısıyla mahrem olan alan politik bir hüviyet kazanmıştır.

Nurdan Çelik*

* Yüksek Lisans Öğrencisi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Tarih Öğretmenliği Anabilim Dalı*.